

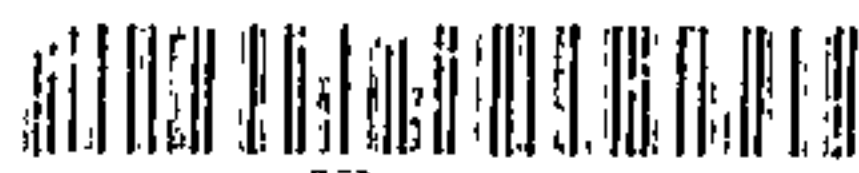
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय =

सं. नं.

छत्रपति शिरोधर साहू महाराज

सर्वे चरित्र

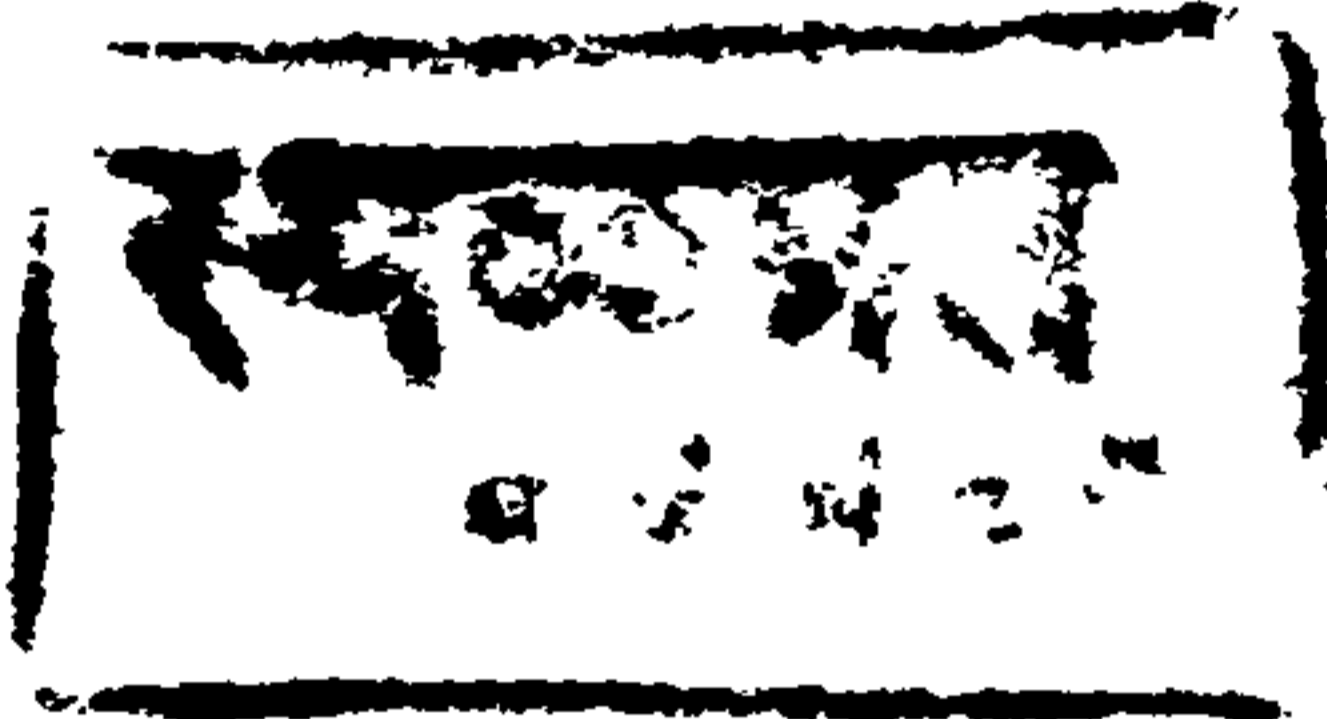
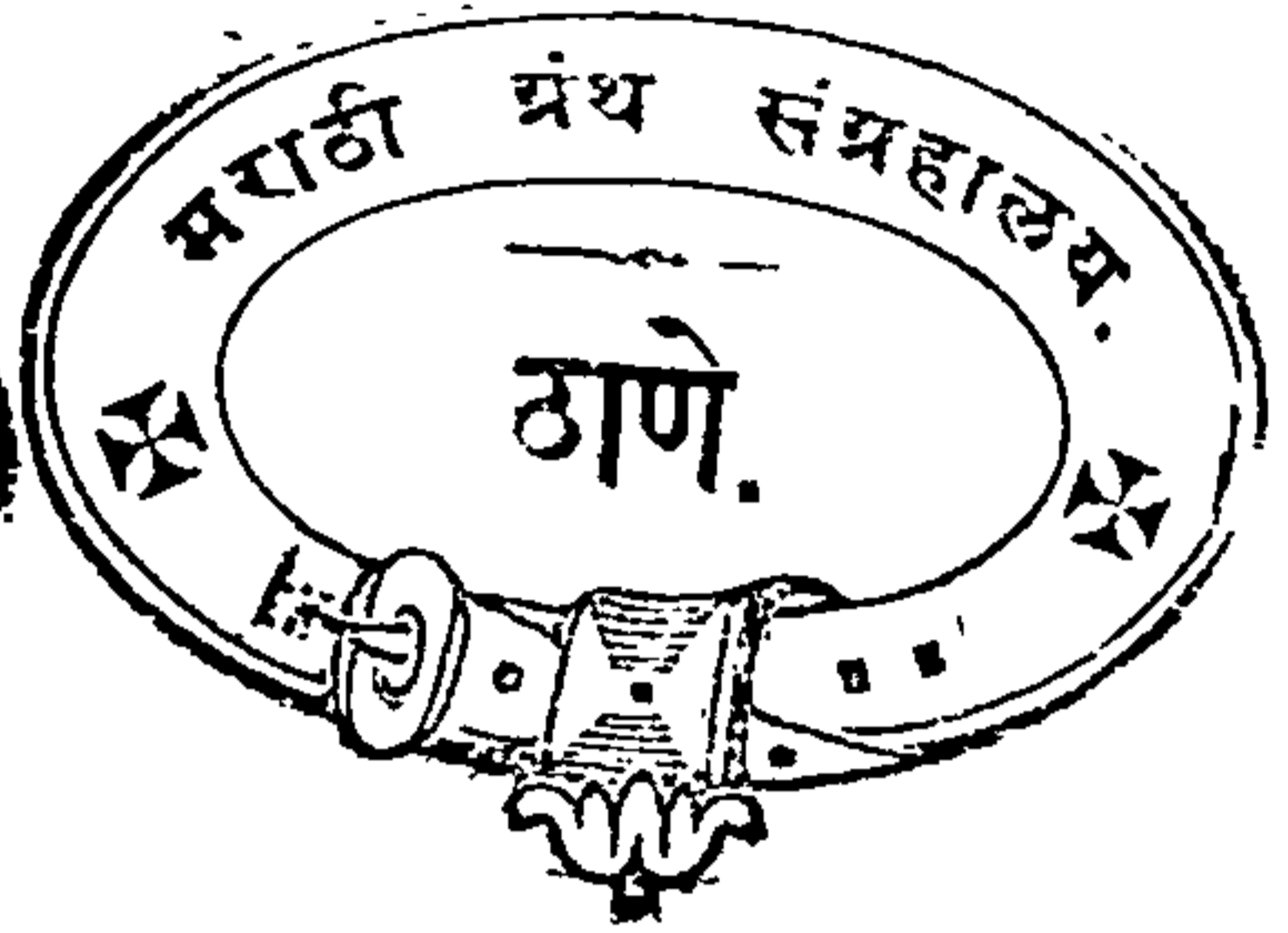
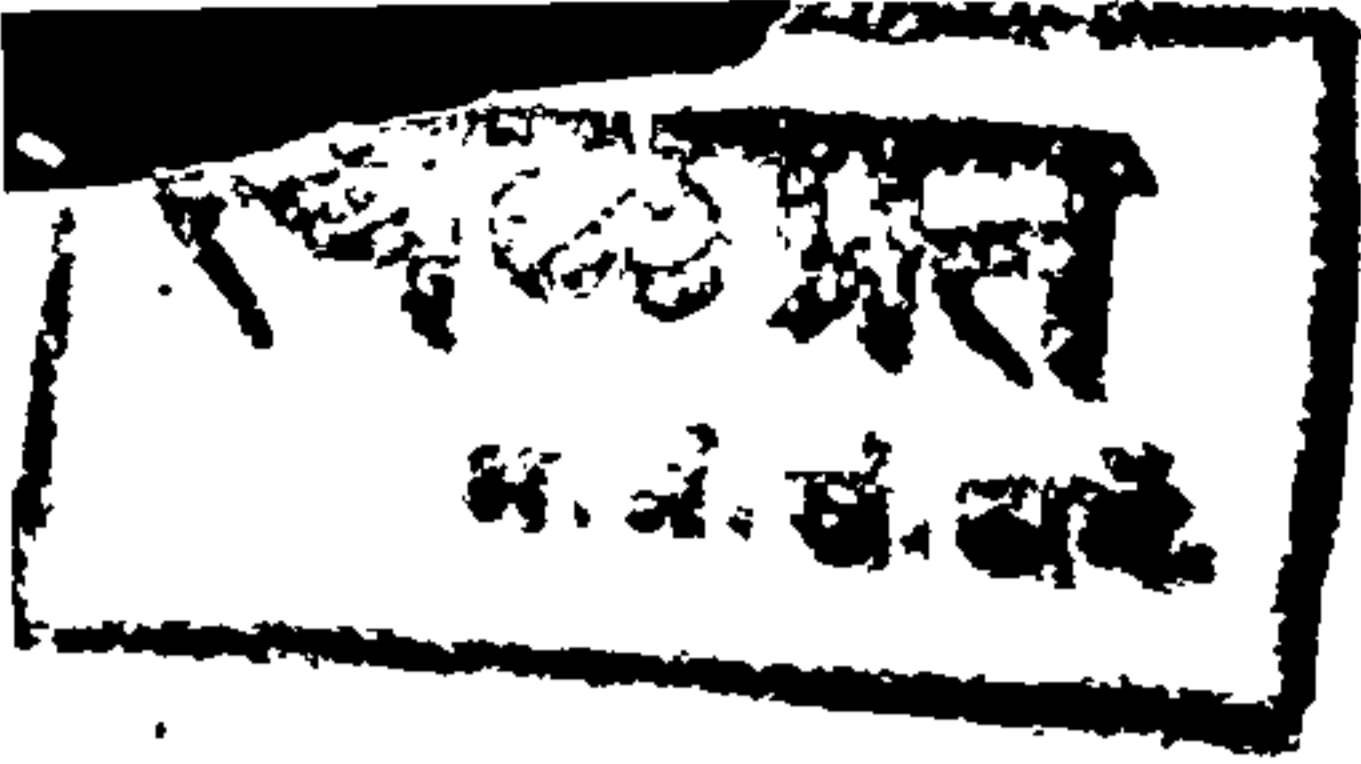
REFBK-0017818

जन्म-सन १६५०

छत्रपति शाहू महाराज

मृत्यु-सन १७१३
पुण. चि. ३३

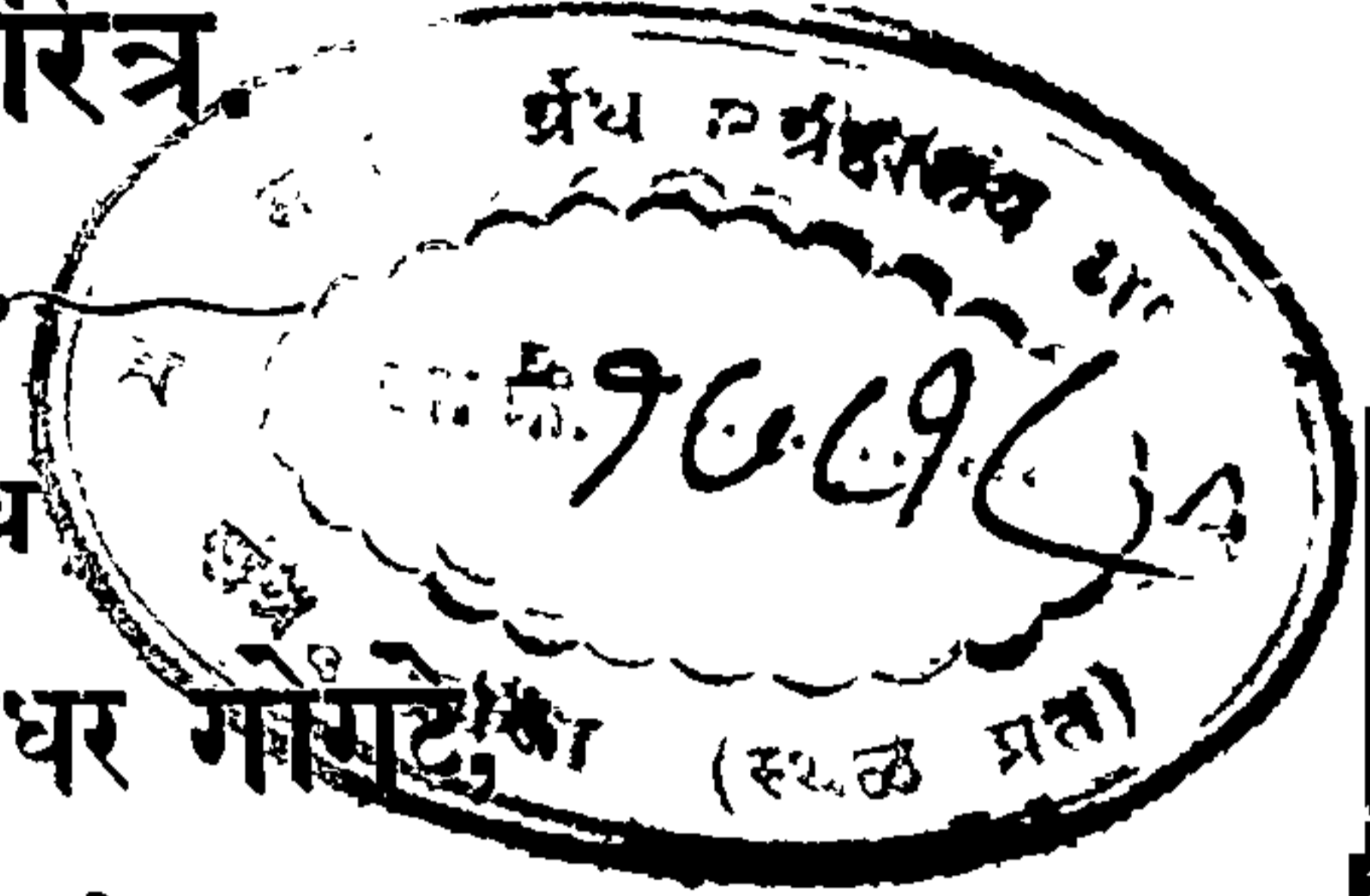
५०

छत्रपति थोरले शाहू महाराज

यांचे चरित्र

हा ग्रंथ

चिंतामण गंगाधर गोमटे

हार्क, नि० एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, मध्यभाग,

यांनी लिहिला.

हिरा ठेवितां ऐरणीं, वांचे मारितां जो घणीं ।

तोचि मोल पावे खरा, करणीचा होय चुरा ॥

तुकाराम.

REFBK-0017818

व्यवस्थापक, नवीन किताबखाना, पुणे,

यांनी प्रसिद्ध केला.

शा० श० १८१५.—इ० स० १८९३.

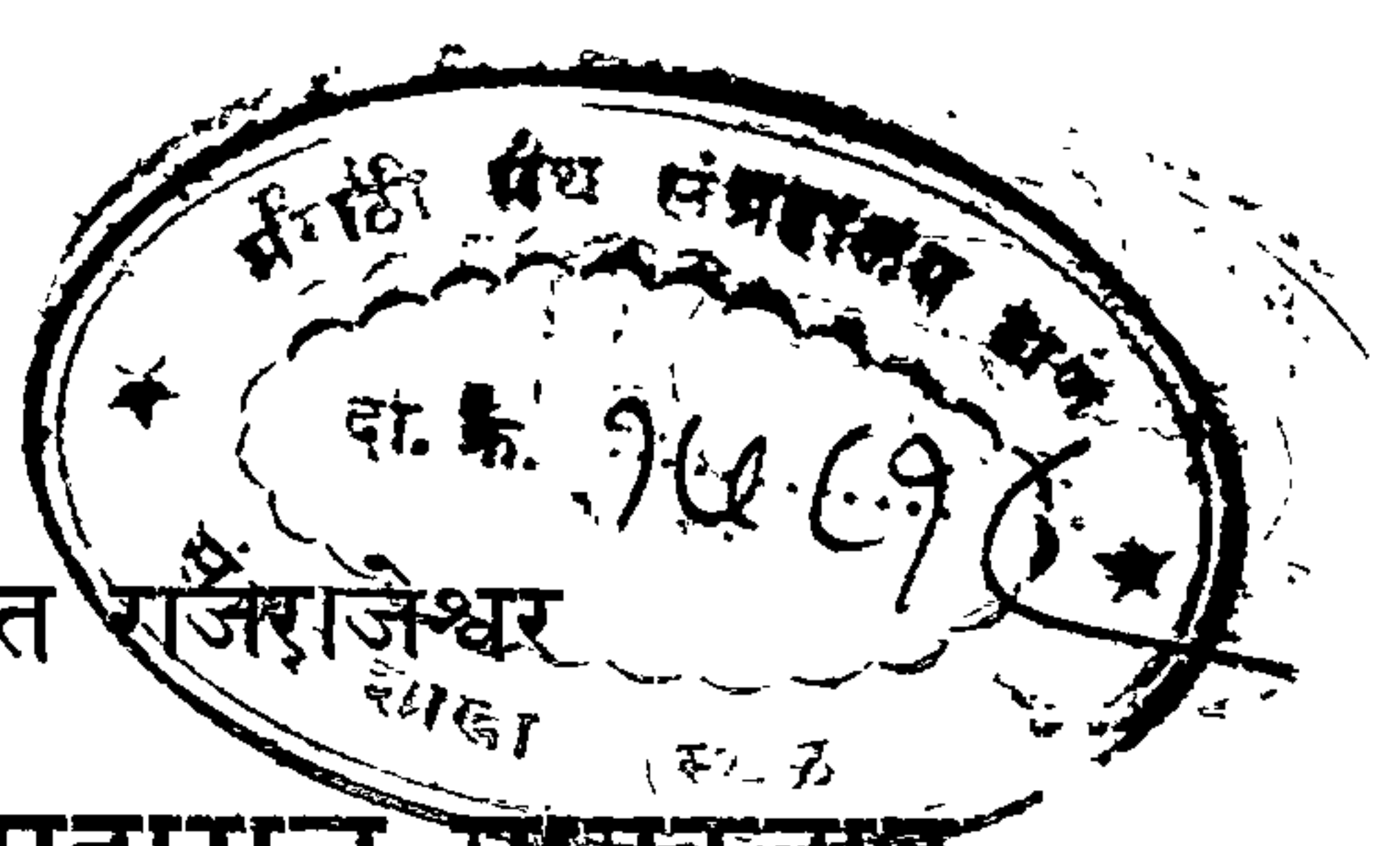
[ह्या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क कर्त्यांनी स्वाधीन ठेविले आहेत.]

किंमत १॥ रुपया.

मुंबईत,

जावजी दादाजी

यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्यांत छापिला.

श्रीमंत राजराजेश्वर
सयाजीराव

सयाजीराव महाराज गायकवाड,

जी. सी. एस. आय्., सेनाखासखेल समशेरबहादर,

बडोदें राज्याचे अधिपति,

यांचे,

परम थोर औदार्य, असामान्य गुणग्राहकत्व, आणि विशेषकरून

आपल्या प्रजेच्या कल्याणाविषयी व शिक्षणाविषयी

अश्रांत परिश्रम, व देशभाषेच्या उन्नतीकरितां

पराकाष्ठेची कळकळ, इत्यादि अनेक

सद्गुण मनांत आणून

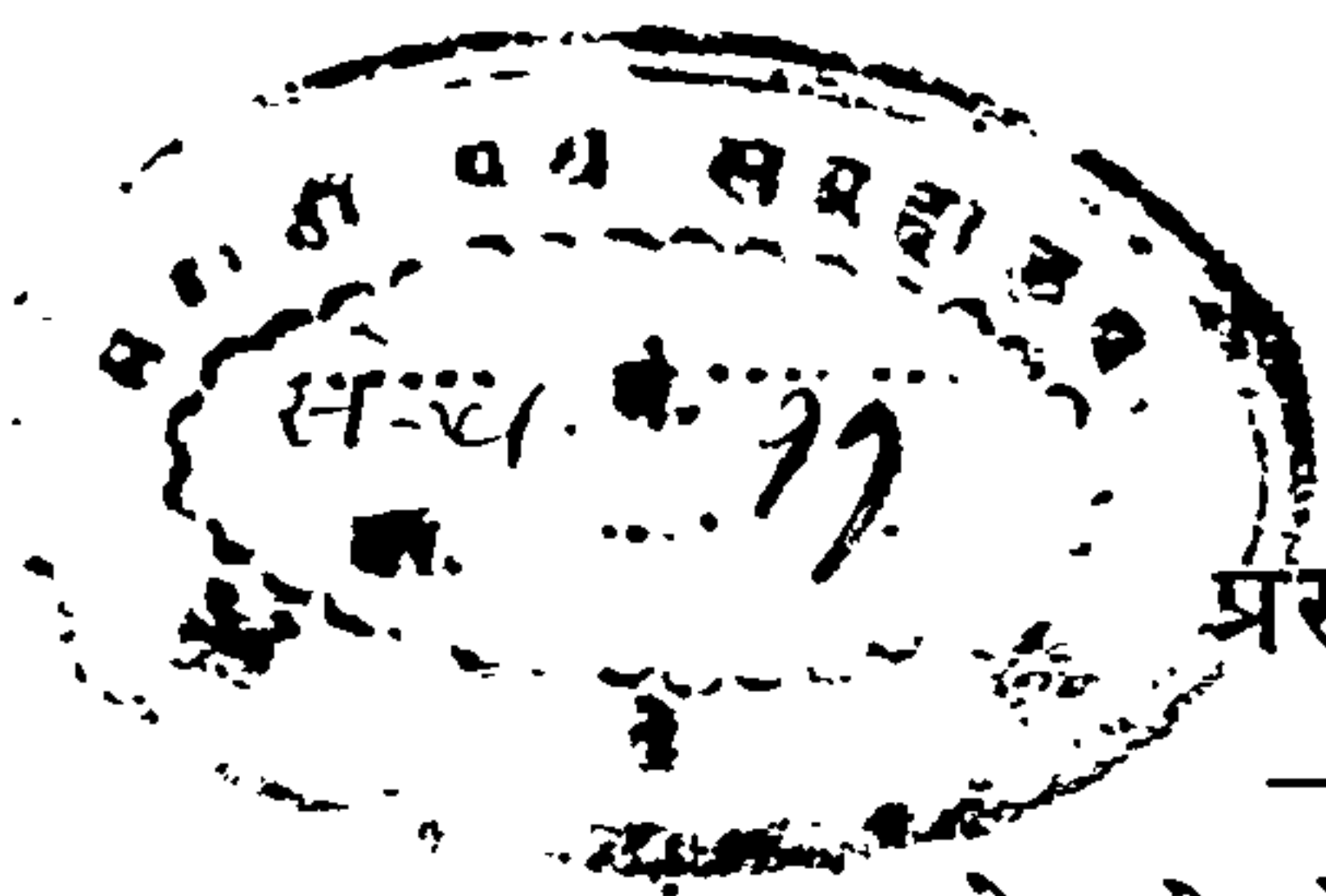
हा ग्रंथ,

त्यांचे सेवेशीं परमादरपूर्वक

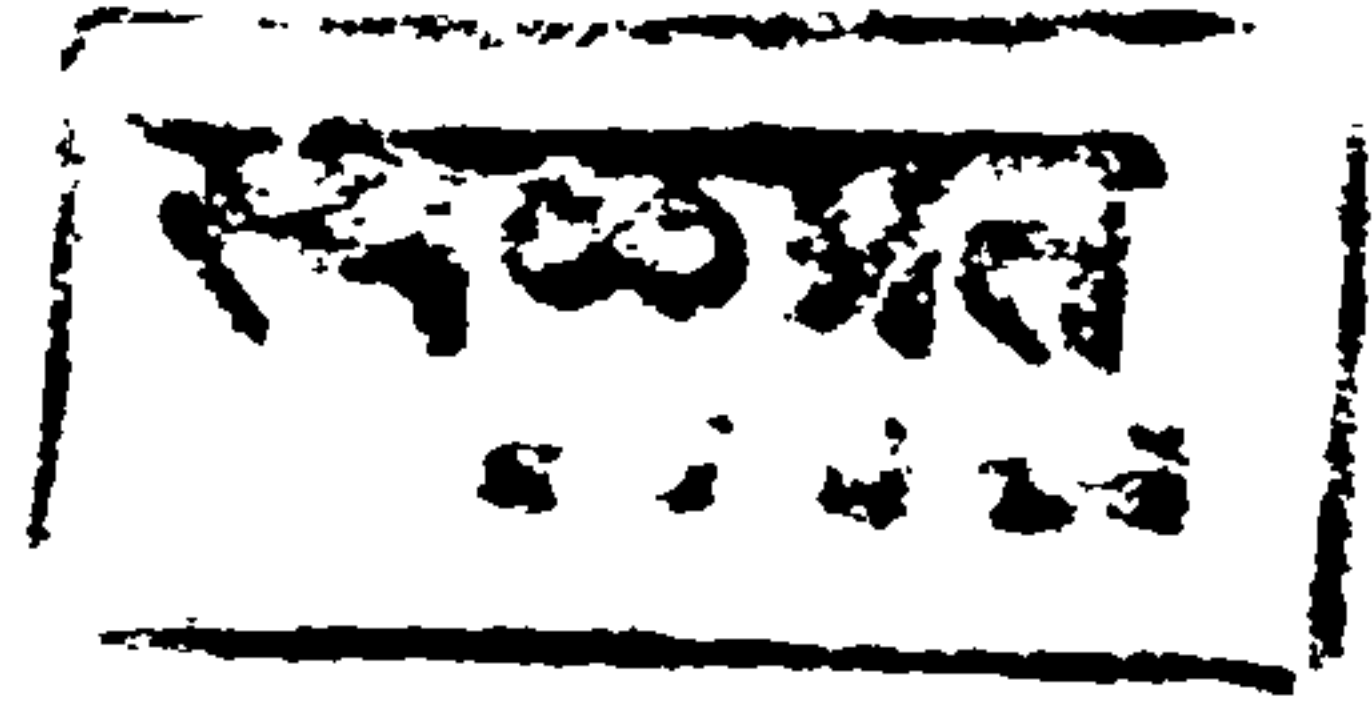
अर्पण केला असे.

मुक्काम पुणे, ता० १८
माहे नवंबर, सन १८९३
इसवी.

महाराजांचा नम्र सेवक,
ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत ग्रंथ आमचे भाषेमध्ये तयार होण्याचें बहुतेक श्रेय आमचे पुण्यांतील विद्वान् दक्षिणा प्राईझ कमिटीस दिलें पाहिजे. सदर ग्रंथ दुसरे कोणीं यापुढें लिहिला नसता असें माझे ह्मणणें नाहीं, परंतु मजसारख्या मनुष्यानें तो लिहिण्यास प्रवृत्त व्हावें या गोष्टीला तरी निदान दक्षिणा प्राईझ कमिटी मुख्यतः कारणीभूत झाली हें मला प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे. कमिटीनें सन १८९० सालीं ह्या ग्रंथाच्या संबधानें प्रसिद्ध केलेल्या जाहिरातीवरून तो लिहावा असें माझे मनांत आलें, व कमिटीनें दिलेल्या मुदतींत ग्रंथ लिहिण्यास जेवढी सामग्री मिळवितां आली तेवढी मिळवून व तिचा करतां आला तितका उपयोग करून सदरचा ग्रंथ कमिटीचे अवलोकनार्थ मीं पाठविला.

प्रस्तुत विषयावर कमिटीकडे जे ग्रंथ आले होते त्यांत हा ग्रंथ पसंत ठरून त्यास कमिटीच्या ठरावाप्रमाणें २०० रुपयांचें पहिलें बक्षीस मिळालें. शिवाय ग्रंथपरीक्षण करित असतां कमिटीनें कांहीं सूचना केल्या व असें ठरविलें कीं, सदरहू सूचना ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे वेळीं अमलांत आणल्यास ग्रंथकारास आणखी १०० रुपयांचें बक्षीस द्यावें. त्या सूचना ह्मणजे विशेषतः ग्रंथांतील ऐतिहासिक स्थळांचा नकाशा—अर्थात् हिंदुस्थानाचा नकाशा—ग्रंथास जोडणें, प्रत्येक भागाचे आरंभीं त्या भागांतील मुख्य गोष्टींची अनुक्रमणिका घालणें, व शेवटीं सूची देणें, ह्या होत. ह्या व इतर सर्व बारीक-सारीक सूचना हल्लीं ग्रंथ प्रसिद्ध करते वेळीं अमलांत आणल्या आहेत. खेरीज छत्रपति शाहू महाराज यांची रंगीत तसवीरही ग्रंथाचे आरंभीं जोडली आहे. सदर तसबिरीची अस्सल प्रत माझे परम मित्र रा. रा. केशव रावजी गोडबोले यांनीं महत्प्रयासानें मिळवून देण्याची तसदी घेतली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

आमचे मराठी भाषेत ऐतिहासिक ग्रंथांची फार उणीव आहे. ही उणीव दूर करण्याकडे विद्वान् लोकांचें व कांहीं संस्थानिकांचेंही लक्ष लागत चाललें आहे ही मोठी अभिनंदनीय गोष्ट आहे. आमचे देशाचे इतिहासाकडे पाहिलें तर त्याची पूर्वीपासून इतकी हेळसांड झालेली आहे कीं, व्यवस्थित असा कोणताच ऐतिहासिक लेख आपणास बहुतकरून उपलब्ध नाही. वास्तविक पाहिलें तर ज्या देशांत फार प्राचीन काळीं व्यास-वाल्मीकींसारखे जगद्विख्यात विद्वान् ऋषि होऊन गेले, जो देश एकदां केवळ विद्येचें आदिपीठ ह्मणून गाजत होता, ज्या देशांत शेंकडों नामांकित राजघराणीं होऊन गेलीं, व अर्वाचीन काळीं ज्या देशामध्ये शिवाजी महाराज, पहिले बाजीराव साहेब व रावसाहेब पेशवे यांसारखे पराक्रमी शूर मराठे वीर नुकतेच थोड्या वर्षांपूर्वी होऊन गेले—ज्यांच्या अमलांत मराठ्यांनीं आपले झेंडे अटकेच्याही पलीकडे फडकविले—त्या देशांत एकादा हुशार व निःपक्षपाती अखबरनवीस निपजून त्याजकडून त्या देशाचा संगतवार इतिहास लिहिला न जावा ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे ! मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संबंधानें माहिती कांहीं थोड्या लोकांनीं बखरींच्या रूपानें लिहून ठेविली होती, परंतु तीही कोठें सांदीकोर्दींत पडलेली होती. पण अलीकडे तिचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम 'काव्येतिहास-संग्रह'-कारांनीं अंगावर घेऊन तें शेवटास नेलें हे त्यांचे महाराष्ट्र देशावर फार मोठे उपकार समजले पाहिजेत. तसें झालें नसतें तर आजपर्यंत त्यांपैकीं किती बखरी कीटकांचे भक्ष्यस्थानीं पडल्या असत्या व वाण्यांचे दुकांनीं रद्दीएवजीं गेल्या असत्या तें सांगवत नाही !

प्रस्तुत ग्रंथ तयार करतांना ज्या ग्रंथांचा व बखरींचा उपयोग केला त्यांची यादी दुसरीकडे दिली आहे. सदर ग्रंथांपासून मला जो उपयोग झाला त्याबद्दल मी त्या सर्व विद्वान् ग्रंथकारांचा अत्यंत आभारी आहे. कमिटीच्या जाहिरातीअन्वये निराधार व भ्रान्तिमूलक असा लेख या ग्रंथांत मीं कोठेंही लिहिलेला नाही.

शिवाय सदर ग्रंथ केवळ ऐतिहासिक तऱ्हेवर लिहिलेला आहे हेही एथें सांगणें इष्ट आहे. हें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, आमच्या भाषेंत कांहीं थोड्या ऐतिहासिक थोर पुरुषांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत, परंतु त्यांना ऐतिहासिक 'चरित्रें' ह्मणण्यापेक्षां ऐतिहासिक 'कादंबऱ्या' ह्मणणें ज्यास्त शोभेल. माझ्या अल्प मतीस असें वाटतें कीं, ऐतिहासिक ग्रंथाला कादंबरीचें रूप देणें ह्मणजे खऱ्या इतिहासाचा लोप करणें होय. निदान तशा ग्रंथाला ऐतिहासिक कादंबरी हें नांव देऊन तो प्रसिद्ध केला असतां त्याच्यावरील हा आक्षेप दूर होईल.

सदरहू ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे कामीं, माझे परम मित्र रा. रा. हरि कृष्ण दामले यांनीं मला उत्तम साहाय्य केलें याबद्दल मी त्यांचा फार उपकारी आहे.

ह्या ग्रंथांत पुष्कळ व्यंगें असण्याचा संभव आहे, व तीं आहेत असें सुज्ञ वाचकांस दिसून आल्यास त्यांनीं तीं मेहेरबानीनें मला कळवावीं, ह्मणजे दैववशात् ह्या ग्रंथाच्या पुनरावृत्तीचा प्रसंग आल्यास त्यांचा मी मोठ्या आनंदानें विचार करीन.

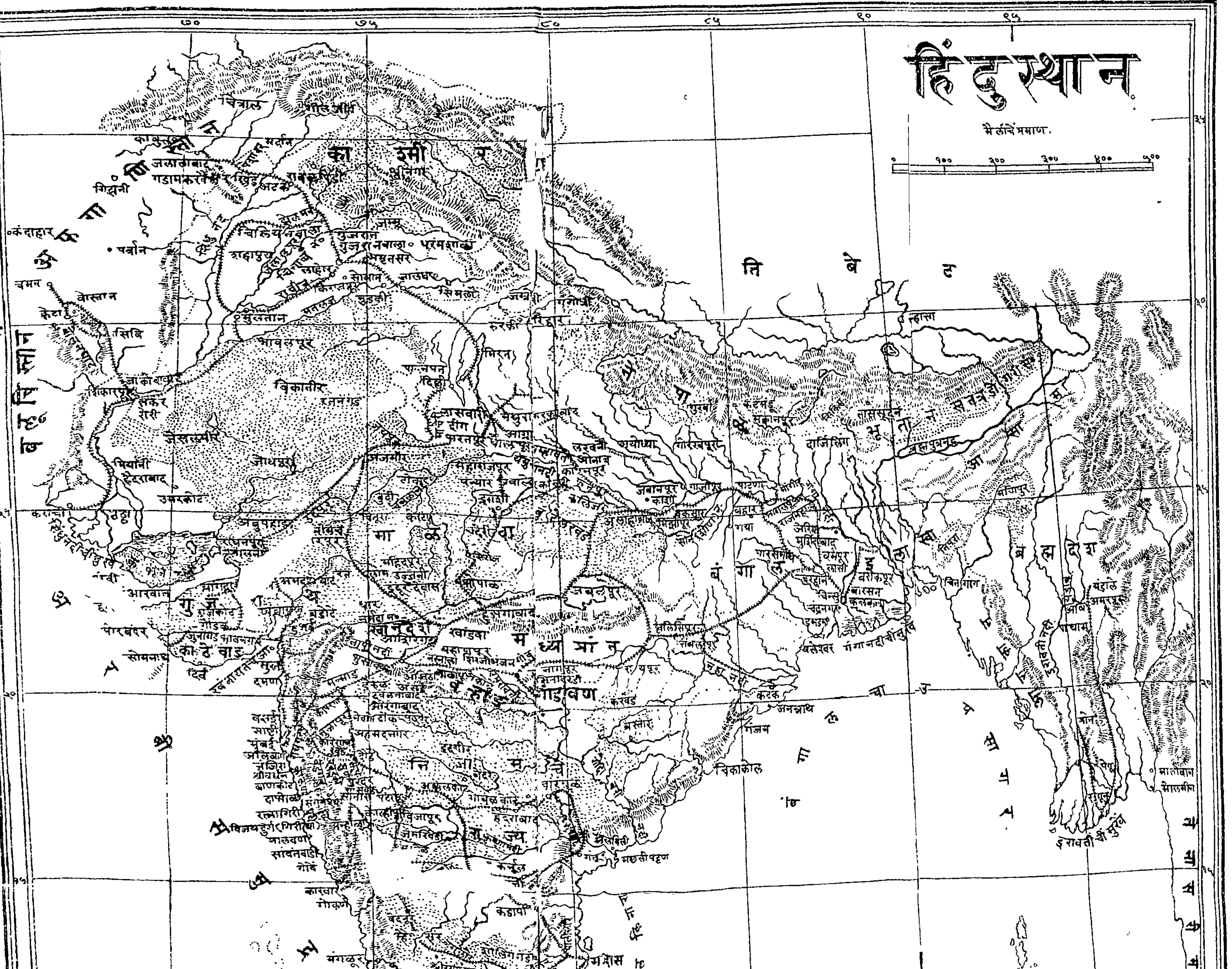
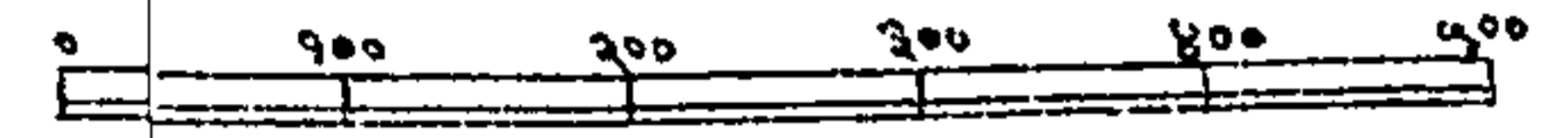
शेवटीं या माझ्या अल्प प्रयत्नापासून माझ्या देशबांधवांस थोडासा उपयोग झाला एवढें मीं ऐकिल्यास मला आपले श्रम सफल झाले असें वाटेल, व अशीच दुसरी कांहीं स्वभाषेची सेवा करण्यास मला उत्तेजन येईल.

चिंतामण गंगाधर गोगटे.

पुणें, ता० २५ नवंबर १८९३.

हिंदुस्थान

भौतिक प्रमाण.

बिस्लान

ति ब ल

भू ता न

बं गा ल

म ध्य प्रां न

गोड वण

नि जी म

वि जय दुर्ग (मिरीछ)

मंगळूर

मं गा सी न

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
भाग १—उपक्रम	१
भाग २—संभाजीला मारल्यानंतरची मराठ्यांच्या राज्याची हकीकत, व औरंगजेवानें मराठ्यांस जिंकण्याकरितां केलेला प्रयत्न, इ० स० १६८९ पासून १७०७ पर्यंत	१३
भाग ३—मोंगलांच्या कैदेंतून शाहूराजाची मुक्तता व त्याचें साता- च्यास आगमन व राज्याभिषेक	३५
भाग ४—शाहू सिंहासनारूढ झाल्यानंतर घडलेलीं वर्तमानें, इ० स० १७०८ पासून १७१४ पर्यंत	५०
भाग ५—बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची कारकीर्द, इ० स० १७१४ पासून १७२० पर्यंत... ..	७०
भाग ६—बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द, इ० स० १७२० पासून १७३० पर्यंत... ..	८८
भाग ७—बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द, इ० स० १७३० पासून १७३८ पर्यंत... ..	११३
भाग ८—बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द, इ० स० १७३८ पासून १७४० पर्यंत... ..	१३८
भाग ९—बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब, इ० स० १७४० पासून १७४९ पर्यंत... ..	१६७
भाग १०—उपसंहार	२०३

छत्रपति थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र

भाग १.

उपक्रम.

भोसले वंशाची पूर्वपीठिका.—मालोजी व त्याचा पुत्र शाहाजी यांची हकीकत.—शिवाजीचा जन्म व त्याची बाल्यावस्था.—दादाजी कोंडदेव याचा अंतकाळचा शिवाजीस उपदेश.—शिवाजीच्या कारकीर्दीचें दिग्दर्शन व त्याचा मृत्यु.—शिवाजीच्या मागून गादीविषयीं उपस्थित झालेले तंटे.—संभाजीस राज्याभिषेक होतो.—त्याचीं दुष्ट कृत्ये.—त्याच्या कारकीर्दींत मराठी राज्याची शोचनीय स्थिति.—कलुशा याच्या हातांत सर्व राज्यसूत्र जातें.—शिवाजी उर्फ शाहू याचा जन्म.—औरंगजेब बादशाहाची दक्षिणेवर स्वारी.—मोंगलांचा सरदार तकरीबखान हा संभाजीस संगमेश्वर एथें कैदे करतो.—तुळापूर एथें सन १६८९ त औरंगजेब त्याचा शिरच्छेद करतो.

मुसलमान लोकांनीं सर्व हिंदुस्थानदेश पादाक्रांत करून टाकला असतां उदेपुरच्या राजवराण्याची एक शाखा डोंगरपूर एथें राज्य करीत होती. त्या शाखेपैकीं तेराव्या पुरुषाचा एक पुत्र, आपल्या बापाची गादी आपल्याला न मिळाल्यामुळें, विजापुरच्या बादशाहाच्या पदरीं नोकरी करावयास गेला. त्यानें मोठा पराक्रम करून बादशाहापासून ८४ गांवांची जहागीर व 'राजे' हें पद संपादन केलें. त्याचें नांव सजनसी. त्याचा नातू भोसाजी. त्याला १० पुत्र होते. त्यांपैकीं ज्येष्ठपुत्राचें नांव मालोजी असें होतें. तो इ.स. १६९० त जन्मला. त्याला जगपाळराव नाईक निंबाळकर याची बहीण दिपाबाई दिली होती.

१ ही मूळपीठिका मालेसनकृत हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय संस्थानांच्या इतिहासांत दिली आहे. काव्येतिहाससंग्रहा. याची जी हकीकत दिली

मालोजीला प्रथमतः सन १९७७ त निजामशाहींत एक लहानशी नोकरी मिळाली. ह्या वेळीं अहमदनगरचे गादीवर मूर्तिजा निजामशाहा (इ० स० १९६९-१९८८) हा होता. मालोजीला बरेच दिवस मूल झालें नाहीं; तेव्हां त्यानें दानधर्म वगैरे पुष्कळ केला; तथापि पुत्रप्राप्ति झाली नाहीं. पुढें शाहासरिफजी हणून कोणी एक मोठा मुसलमान साधु होता त्याची तो सेवा करूं लागला. त्याच्या कृपाप्रसादानें त्याला दोन मुलगे झाले. आपणास हे पुत्र शाहासरिफजीच्या प्रसादानें झाले हणून त्यानें वडील मुलाचें नांव शाहाजी व धाकट्याचें नांव सरिफजी असें ठेविलें. शाहाजीचा जन्म इ० स० १९९४ त झाला. त्याला लखुजी जाधव शिंदखेडकर याची कन्या जिजाबाई ही दिली होती'. मालोजीनें निजा-

आहे ती एणेंप्रमाणें:—मूळपुरुष शिवराव चितोडकर हा उदेपूर एथें राहत असे. त्याला रामराव, उदेसिंग व भीमसिंग असे तीन पुत्र होते. त्यांपैकी पहिले दोन अकबरवादशाहाशीं लढत असतां एका लढाईत ठार झाले. नंतर भीमसिंगानें चितोडचा राणा उदेसिंग याला भोंसच्या किळ्यांत नेऊन ठेविलें. त्यावरून त्या वंशाचें पुढें भोंसले असें उपनांव पडलें. भीमसिंगाला विजयभान व रायभान असे दोन पुत्र होते. विजयभानाचा पुत्र खेळकर्ण राजा, त्याचा पुत्र जयकर्ण, त्याचा महाकर्ण. त्याला राजा शिव म्हणून एक मुलगा होता. तो भीमानदीच्या डोहांत पडून बुडून मेला. त्याला बाबजी भोंसले हणून एक वेडसर मुलगा होता. त्याला दोन पुत्र होते—एक मालोजी व दुसरा चिठोजी. ग्रांटडफ, भोंसले वंशाचा मूळपुरुष बाबजी भोंसले हा दौलताबादेजवळ वेरूळ म्हणून गांव आहे तेथें राहत असे व त्याला मालोजी व चिठोजी असे दोन पुत्र होते, अशी हकीकत देतो. भोंसाजी हें नांव मालेसनशिवाय दुसरे कोणाचे ग्रंथांत आढळत नाहीं.

१ ह्या लग्नाची गोष्ट फार चमत्कारिक आहे. एकदां मालोजी शाहाजीस बरोबर घेऊन शिमग्याचे सणाकरतां लखुजी जाधव याचे घरीं आला होता. त्या वेळीं शाहाजीचें वय फक्त ५ वर्षांचें होतें; व लखुजीची मुलगी जिजाबाई इचें वय ३१४ वर्षांचें होतें. एके दिवशीं जेवणखाण आटपल्यावर सर्व मंडळी दिवाणखान्यांत बसली असतां तीं दोन मुलें तेथें जवळच खेळत होतीं. जाधवास त्या गोष्टीचें मोठें कौतुक वाटून त्यानें “जिजा; तुला हा नवरा आवडतो का ?”

मशाहींत मोठमोठीं पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं; व त्यांबद्दल त्याला पुणें व सुपें या प्रांतांची जहागीर व शिवनेरी व चाकण हे दोन किल्ले व त्यांच्या आसपासचा मुलूख यांची सुभेदारी मिळाली होती. मालोजी इ० स० १६१९ त मरण पावला.

मालोजीच्यामागें शाहाजीही निजामशाहींत नोकरीस राहिला. तें राज्य सुरळीत चालावें झणून शाहाजीनें कायावाचामनेंकरून अश्रांत परिश्रम केले, परंतु त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. निजामशाहीचा इ० स० १६३७ त शेवट झाला. पुढें विजापुरचा

असें सहज थट्टेनें विचारलें; व नंतर मंडळीकडे वळून “हा जोडा किती चांगला दिसतो!” असें तो बोलला. इतक्यांत तीं मुलें एकमेकांवर गुलाल उधळूं लागलीं. हें पाहून मालोजीला मोठें आश्चर्य वाटलें व आनंदही झाला. नंतर उभें राहून त्यानें, “आजपासून जाधव आमचे व्याही झाले,” असें सर्व मंडळीस सांगितलें. जाधव हा त्या वेळीं श्रीमंत असून एक बडा जहागीरदार होता, व मालोजी थोर घराण्यापैकीं खरा, परंतु गरीब होता. मालोजीच्या वरील भाषणाचें जाधवाला फार आश्चर्य वाटलें, परंतु त्या वेळीं तो कांहीं बोलला नाहीं. दुसरे दिवशीं जाधवानें मालोजीस जेवणास बोलाविलें; तेव्हां मालोजीनें त्याला असा परत निरोप पाठविला कीं, “तुझी आमचे व्याही होण्याचें कबूल करित असाल तर जेवणास येतो.” पुढें ही गोष्ट जाधवाची स्त्री म्हाळसाबाई हिला कळली तेव्हां तिला फार राग आला, व “असल्या भिकारड्याच्या पोराला मी आपली मुलगी कधीं देणार नाहीं,” असें तिनें निक्षून सांगितलें. मालोजीला ही गोष्ट कळली तेव्हां त्याला पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. त्यानें त्याचवेळीं निश्चय केला कीं, “शाहाजीला बायको करीन तर जाधवाची कन्याच करीन, नाहीं तर त्याचें लग्नच करणार नाहीं!” पुढें त्यानें निजामशाहींत मोठमोठीं पराक्रमाचीं कृत्यें करून पुष्कळ संपत्ति मिळविली; शिवाय त्याला ५००० स्वारांची मनसबदारी मिळाली; तसेंच त्याला पुणें व सुपें या प्रांतांची जहागीर व शिवनेरी व चाकण हे प्रांत व त्यांच्या आसपासचा मुलूख यांची सुभेदारी मिळाली. नंतर जाधवाचे मुलीस मागणी घालण्याचे योग्यतेचे आपण झालों असें मालोजीस वाटल्यावर त्यानें पुनः मागणी घातली. जाधवानेही ती गोष्ट मान्य केली. पुढें शाहाजी व जिजाबाई यांचें लग्न इ० स० १६०४ त मोठ्या थाटानें झालें.—ग्रांटडफ.

१ ग्रांटडफ व काव्येतिहाससंग्रह.

दिवाण मुरारपंत याचे मार्फत त्यानें अदिलशाहींत नोकरी पतकरली. त्यानें स्वपराक्रमानें कर्नाटकांत मंगळूर, कोल्हार, होसकोटा, बाळापूर, व सेरा या प्रांतांची आणखी जहागीर संपादन केली'. त्यानें इ० स० १६३९ त मोहिल्याची कन्या तुकाबाई ही दुसरी बायको केली. जिजाबाईच्या पोटीं शाहाजीला दोन पुत्र झाले. वडील पुत्राचें नांव संभाजी व धाकट्याचें नांव शिवाजी^३ असें होतें. तुकाबाईचे पोटीं त्याला आणखी एक पुत्र झाला त्याचें नांव व्यंकोजी^४ असें होतें. वर सांगितलेला शिवाजी हाच मराठ्यांच्या राज्याचा स्थापनकर्ता होय.

पूर्वीं बहुतेक मराठे सरदार अक्षरशत्रु असल्यामुळें त्यांचा कारभार विशेषतः ब्राह्मण लोक पाहत असत. शाहाजीनें आपल्या पुण्याकडील जहागिरीचें काम दादाजी कोंडदेव यास सांगितलें; व आ-

१ ग्रांटडफ. २ शाहाजीची संभाजीवर फार प्रीति होती; व त्याला तो नेहमीं आपणाबरोबर ठेवीत असे. शिवाजीच्या बंडखोर वर्तणुकींत शाहाजीचें अंग असावें असा विजापुरच्या बादशाहास संशय आल्यावरून त्यानें शाहाजीस कोंडून ठेविलें होतें. पुढें तेथून सुटल्यावर, कर्नाटकांत बंडें झालीं होती म्हणून तो संभाजीस बरोबर घेऊन तिकडे गेला. त्या ठिकाणीं कनकगिरी किल्ल्याच्या वेढ्यांत संभाजी पडला. (इ० स० १६५३)—काव्येतिहाससंग्रह. ३ मोगलांनीं एकदां शाहाजीचा पाठलाग केला त्या वेळीं त्यानें, जिजाबाई गरोदर होती म्हणून तिला शिवनेरी किल्ल्यांत ठेविलें, व आपण विजापुरास निघून गेला. जिजाबाईनें किल्ल्यांतील शिवाबाई देवीस नवस केला की, “मला जर पुत्र झाला तर त्याला तुझे नांव ठेवीन”. पुढें सन १६२७ च्या मे महिन्यांत तिला तें मुलगा झाला; तेव्हां पूर्वीं नवस केल्याप्रमाणें त्या मुलाचें नांव तिनें शिवाजी असें ठेविलें. ४ हा, शाहाजी इ० स० १६६४ त निवर्तल्यावर, कर्नाटकांत शाहाजीची जी जहागीर होती तिचें काम पाहूं लागला. ५ काव्येतिहाससंग्रहांत दादाजी हा हिंगणी बेरडी धुळेंगांव एथील कुळकर्णी असें दिलें आहे; परंतु क्यांबेल साहेब, तो पुणें जिल्ह्यांतील पाटस तालुक्यांपैकी मलठण गांवचा कुळकर्णी असें ह्मणतो. त्यानें मावळ, जुन्नर वगैरे प्रांत चांगल्या स्थितीस आणला, त्या प्रांतांत लांडगे वगैरे हिंस्रपशु फार होते ते ठार मारून मुख्य निरुपद्रवी केला, भुलिकंबराच्या धान्याची पद्धत सुरू करून जहागिरीचें उत्पन्न

पण विजापुरास गेला तेव्हां, जिजाबाई व शिवाजी शिवनेरी कि-
 ह्यांत होतीं त्यांना पुण्यास आणावें ह्मणून त्याला आज्ञा केली. त्या-
 प्रमाणें इ० स० १६३७ त तो त्यांना पुण्यास घेऊन आला. त्या
 ठिकाणीं दादाजीनें निरनिराळे पंतोजी ठेवून त्यांच्याकडून शिवाजीला
 दांडपट्टा, कुस्ती, बोथाटी फेंकणें, घोड्यावर बसून निशाण मारणें,
 शिकार करणें, लष्करी कवाईत इत्यादि कला शिकवून हुशार केलें;
 व त्या वेळच्या मराठे सरदारांच्या मुलांस शिकविण्याची विद्या ह्मटली
 ह्मणजे हीच होय. शिवाजी मोठा हूड व तीव्रबुद्धि असल्यामुळें तो
 या कलांत फारच लौकर निष्णात झाला. पुणें प्रांत हा सपाट प्र-
 देश व पहाडी प्रदेश यांच्या सरहद्दीवर असल्यामुळें त्या ठिकाणीं
 शाहाजी नेहमीं आपले कांहीं घोडेस्वार ठेवीत असे. त्यांचा व शि-
 वाजीचा चांगला स्नेह जमला. शिवाय त्या प्रांतांत जे लुटारू लोक
 असत त्यांच्याशींही त्यानें स्नेह केला. त्यांच्या संगतीनें त्याला साहस
 करण्याची गोडी लागली. शिवाय दादाजी त्याला जहागिरीचा का-
 रभार पाहण्यांतही आपल्या मदतीस घेत असे, यामुळें तिकडचीही
 माहिती त्याला झाली. पुढें लौकरच शिवाजी दादाजीच्या कैदेत
 राहीनासा झाला. तेव्हां त्यानें त्याला “ आतां हे ढंग सोडून घा,
 ह्यांत तुमचें व तुमच्या वडिलांचें कल्याण आहे” वगैरे पुष्कळ बोध
 करून पाहिला; परंतु शिवाजी आपला पुंडाईचा क्रम बंद करीना.
 त्यानें त्याला धमकी देऊन पाहिलें, व दुसऱ्या पुष्कळ उपायांनीं त्याला
 ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यापासून कांहींएक
 उपयोग झाला नाहीं. दादाजीचें शिवाजीवर पुत्रवत् प्रेम अ-
 सल्यामुळें त्याची ती दांडगाईची वर्तणूक पाहून त्याला फार वाईट
 वाटे. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यानें विष खाऊन आपला अंत करून
 वाढविलें, व मावळे लोकांस प्रथमतः लष्करी नोकरींत ठेवून त्यांची सुधारणा
 केली. कथांवेळ आदिकरून इतिहासकार दादाजी असें नांव देतात; व थ्रॉटडफ,
 काव्येतिहाससंग्रह, दादोजी असें नांव लिहितात. परंतु मराठी भाषेच्या सरणीच्या
 मानानें पाहिलें तर दादोजी लिहिण्यापेक्षां दादाजी लिहिणें बरें दिसतें; त्या
 अनुरोधानें आम्हीं दादाजी असेंच नांव लिहिलें आहे.

घेतला. अंतकाळीं त्यानें शिवाजीस जवळ बोलावून, “गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल करण्याचा जो क्रम तुहीं सुरू केला आहे तो तसाच चालवून धर्मस्थापना करा, यांत देव तुहांस यश देईल,” असा आशीर्वाद देऊन त्या ह्याताऱ्यानें प्राण सोडला.

शिवाजीनें आपल्या वयाच्या केवळ १९ व्या वर्षीं ह्मणजे इ० स० १६४६ त तोरणा किल्ला घेतला. नंतर कोंडाणें, पुरंदर, कांगोरी, तुंग, तिकोना, लोहगड, राजमाची, भोरूप, वगैरे किल्ले व त्यांच्या आसपासचा मुल्लख सर करून तो हळू हळू आपली सत्ता दृढ करूं लागला. आज हा किल्ला घे, उद्यां तो प्रांत काबीज कर, अशा रीतीनें त्यानें मराठी राज्याचा पाया घातला, व सन १६६४ त शाहाजी वारल्यावर त्यानें आपणास ‘राजा’ हा किताब घेतला. पुढें सन १६७४ त त्यानें आपणास रायगड एथें राज्याभिषेक करून घेतला, व आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें. त्यानें स्वपराक्रमानें गोंवळकोंडें व विजापूर ह्या राज्यांवर आपला चौथाईचा हक्क बसविला, औरंगजेबासारख्या बलिष्ठ बादशाहाकडून आपणास राजा असें ह्मणवून घेतलें, मराठे लोकांची एक जूट केली, स्वराज्याचा बळकट पाया घातला, हिंदुद्वेष्या यवनांना कित्येक प्रसंगीं ‘दे माय धरणी ठाय’ ह्मणायाला लाविलें, व आपल्या स्वतःच्या व अन्य देशच्या लोकांकडून आपणास गाजी ह्मणवून घेतलें. हा अद्वितीय व शौर्यशाली पुरुष आपल्या वयाच्या ६३ व्या वर्षीं ह्मणजे इ० स० १६८० त रायगड एथें मृत्यु पावला.

शिवाजीला संभाजी व राजाराम असे पुत्र होते. शिवाजी मृत्यु पावला त्या वेळीं त्याच्या हुकुमावरून संभाजीस पन्हाळा कि-

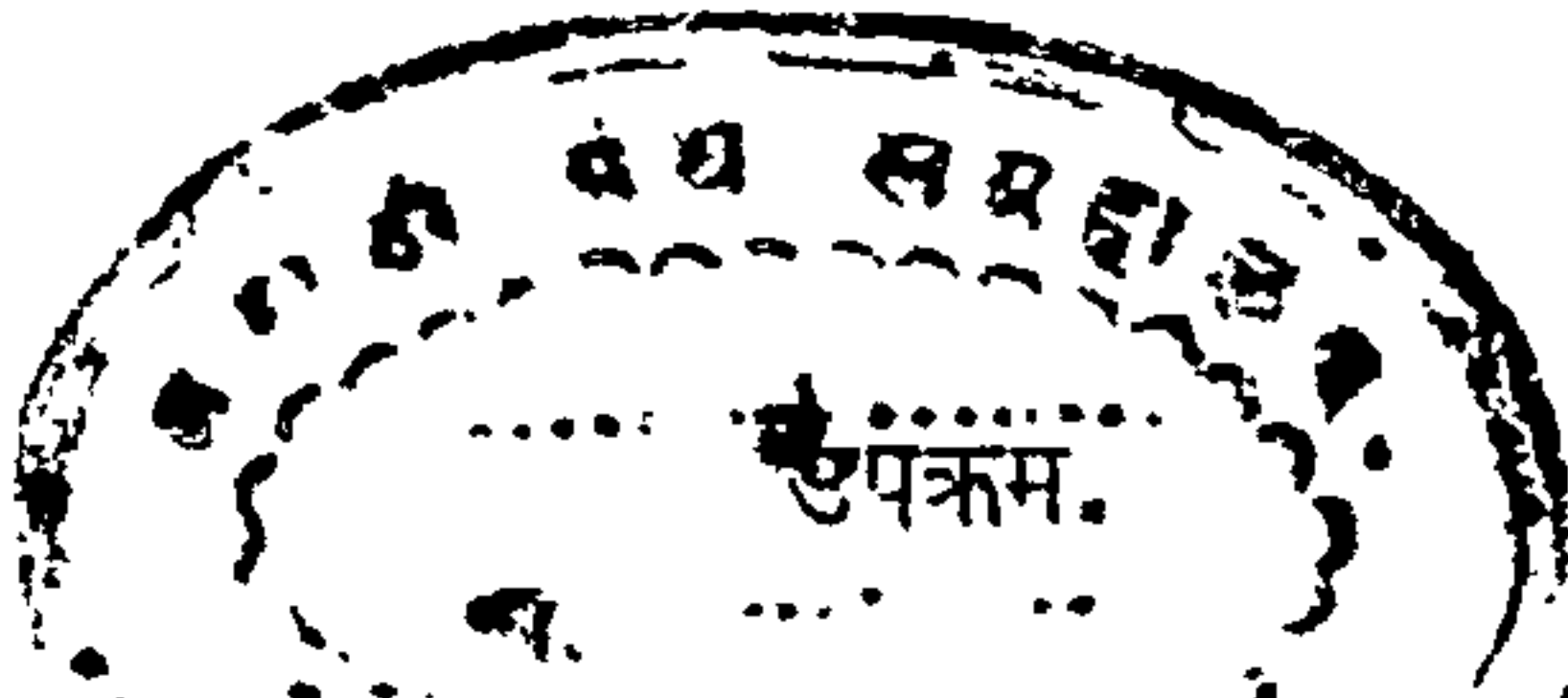
१ मराठी साम्राज्याची छोटी बखर—(काव्येतिहाससंग्रह). २ संभाजीच्या आईचें नांव सईबाई; ही निंबाळकरांची कन्या. हिचा विवाह इ० स० १६३७ त झाला. संभाजी इ० स० १६५७ त जन्मला. सईबाई इ० स० १६५९ त मरण पावली. ३ राजारामाच्या आईचें नांव सोयराबाई. ही शिरक्यांची कन्या. हिला संभाजी गादीवर आल्यावर त्यानें इ० स० १६८० त ठार मारविलें.

ल्यावर कैदेंत ठेविलें होतें; व राजाराम रायगड एथें होता. संभाजी आपल्या बापांप्रमाणें मोठा शूर होता, परंतु स्वभावानें क्रूर व दुर्व्यसनी होता. आपल्यामागें संभाजी गादीवर बसला तर तो मराठी राज्याची लौकरच वाताहत करील असें शिवाजी नेहमीं आपल्या सरदार व मानकरी लोकांजवळ हणत असे. तो वारल्यावर राजारामाची मातुश्री सोयराबाई इनें बहुतेक सरदार व मानकरी मंडळी आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेतली व “आपल्या मागें राजारामास गादीवर बसवून त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालवावा” अशी शिवाजी महाराजांची आज्ञा होती असें गृहीत धरून राजारामास गादीवर बसविलें. तसेंच संभाजीचा बंदोबस्त करण्याकरतां खंडूजी नाईक याच्याबरोबर पत्रें देऊन त्याला, सोमाजी नाईक, बहिरजी फर्जेद, जनार्दनपंत सुमंत वगैरे मंडळी पन्हाळ्यास होती त्यांच्याकडे रवाना केलें. परंतु संभाजीला संशय आल्यावरून त्यानें तीं पत्रें धरलीं व अशा रीतीनें सोयराबाईचें कारस्थान बाहेर पडलें. त्यानें कांहीं लोक गोळा करून जनार्दनपंत वगैरे मंडळीचा पराभव करून त्यांस कैद केलें. सेनापति हंबीरराव मोहिते त्याला येऊन मिळाला; तसेंच मोरोपंत पिंगळे पेशवे व अण्णाजी दत्तो सचिव यांच्यामध्ये कांहीं कारणावरून कलागत लागून मोरोपंतही सोयराबाईचा पक्ष सोडून संभाजीस येऊन मिळाला. अशा रीतीनें आपल्या पक्षास वराच जोर आला असें पाहून संभाजी पन्हाळ्याहून रायगडास येण्याकरतां निघाला. तेथें येऊन पोहोंचल्यावर किल्ल्यांतील सर्व शिबंदी त्याला येऊन मिळाली. तो इ० स० १६८० च्या जून महिन्यांत गादीवर बसला.

शिवाजीच्या मृत्यूपासून तों गादीवर बसेपर्यंत संभाजीची वर्तणूक फार उत्तम प्रकारची होती, व त्यानें आपला कारभार मोठ्या हुशारीनें, दक्षतेनें व सुयंत्रणें चालविला होता. त्याची ती वर्तणूक तशीच कायम राहिली असती तर तो आपल्या बापाप्रमाणें नांव गा-

जवून गेला असता. परंतु गांदी प्राप्त होतांच त्याची वृत्ति पालटली. त्याच्या पूर्वीच्या सौम्यवृत्तीचा लोप झाला व त्या ठिकाणीं कौर्यानें आपला पूर्ण अंमल बसविला. प्रथमतः त्यानें राजाराम व त्याची आई सोयराबाई यांस कैद केलें. त्यांपैकीं राजाराम यास त्यानें रायगड एथें प्रतिबंधांत ठेविलें, व सोयराबाईवर शिवाजीला विषप्रयोग केल्याचा आरोप ठेवून इ० स० १६८० त भितींत चिन्नू ठार मारलें. तसेंच अण्णाजी दत्तो सचिव, व मोरोपंत पिंगळे पेशवे यांसही त्यानें कैद केलें, व त्यांच्या जहागिरी, घरेंदारें वगैरे जप्त केलीं. नंतर सचिवास हत्तीच्या पायीं देऊन ठार मारलें, व पेशव्याच्या हातापायांत मोठमोठ्या बिड्या ठोकून त्याला प्रतिबंधांत ठेविलें. अशा रीतीनें सोयराबाईच्या पक्षास जी मंडळी अनुकूल होती, तीपैकीं कांहींचीं डोकीं उडविलीं, कांहींना हत्तीच्या पायीं दिलें, कांहींचा कडेलोट केला व कांहींच्या हातापायांत शंखळा घालून त्यांना किल्यांतील अंधारकोठड्यांचे धनी करून ठेविलें ! ह्याप्रमाणें संभाजीच्या कारकीर्दीला जो आरंभ झाला तोच अशुभ रीतीनें झाला असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. याच वेळेच्या सुमारास संभाजीस येसूबाईचे पोटीं, कोंकणांत गांगोली एथें पुत्र झाला. त्याचें नांव शिवाजी असें ठेविलें. हाच पुरुष आमच्या प्रस्तुतच्या चरित्राचा नायक होय. तो इ० स० १६८० च्या डिसेंबर महिन्यांत जन्मला. त्याचें शाहू हें नांव कसें पडलें याचें कारण पुढें समजून येईल.

नंतर संभाजीनें शिवाजीच्या वेळचे जुने, अनुभवशीर व हुशार असे जे थोडेसे मुत्सदी व कामगार शिलक राहिले होते त्यांना नोकरांतून दूर करून कलुशा किंवा कवि कब्रजी ह्मणून एक कनोजा ब्राह्मण होता त्याला आपला पेशवा अथवा मुख्य प्रधान नेमिलें. या मनुष्याला राज्यकारभार चालविण्याचें मुळींच ज्ञान नव्हतें. संभाजी नेहमीं दारूमध्यें धुंद असे व कलुशाशिवाय दु-

सऱ्या कोणास' त्याचीं भेट घेण्याऱ्जी संकूत मनाई होती. मग काय विचारतां ! हे कलुशेबुवा करतील ती पूर्वदिशा ! ह्या अव्यवस्थेमुळें राज्यांत हळू हळू बेबंदशाई माजत चालली, शिवाजीच्या वेळची सर्व शिस्त नाहींशी झाली, लष्करी खात्यातील नियम मोडले, लढाईवर जातांना शिपाई लोक आपलीं बायकामुलें बरोबर घेऊं लागले, फौजेस पूर्वीप्रमाणें वेतन मिळेनासें झालें, वेतन न मिळाल्यामुळें शिपाई लोक भडाभड नोकऱ्या सोडून जाऊं लागले, व त्यामुळें सैन्याचा तोटा पडत चालला. संभाजीच्या उधळेपणामुळें शिवाजीच्या वेळचा अपार खजिना रिता पडला, कर्नाटकांतून राज्याचा वसूल येईनासा झाला; पैशाची टंचाई झाल्यामुळें कलुशानें जमिनीवरचा धारा वाढविला, प्रजेला तितका धारा देण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें लोक घरेंदारें, जमीनजुमला सोडून जाऊं लागले, गांवचे गांव ओसाड पडत चालले, व मराठी राज्य लयाला जाण्याचीं ढळढळीत चिन्हे दिसूं लागलीं; व अशा ऐन नातवानीच्या प्रसंगीं औरंगजेबानें आपल्या अवाढव्य सैन्यासह दक्षिणदेश जिंकण्याचे हेतूनें बऱ्हाणपुरास येऊन तळ दिला.

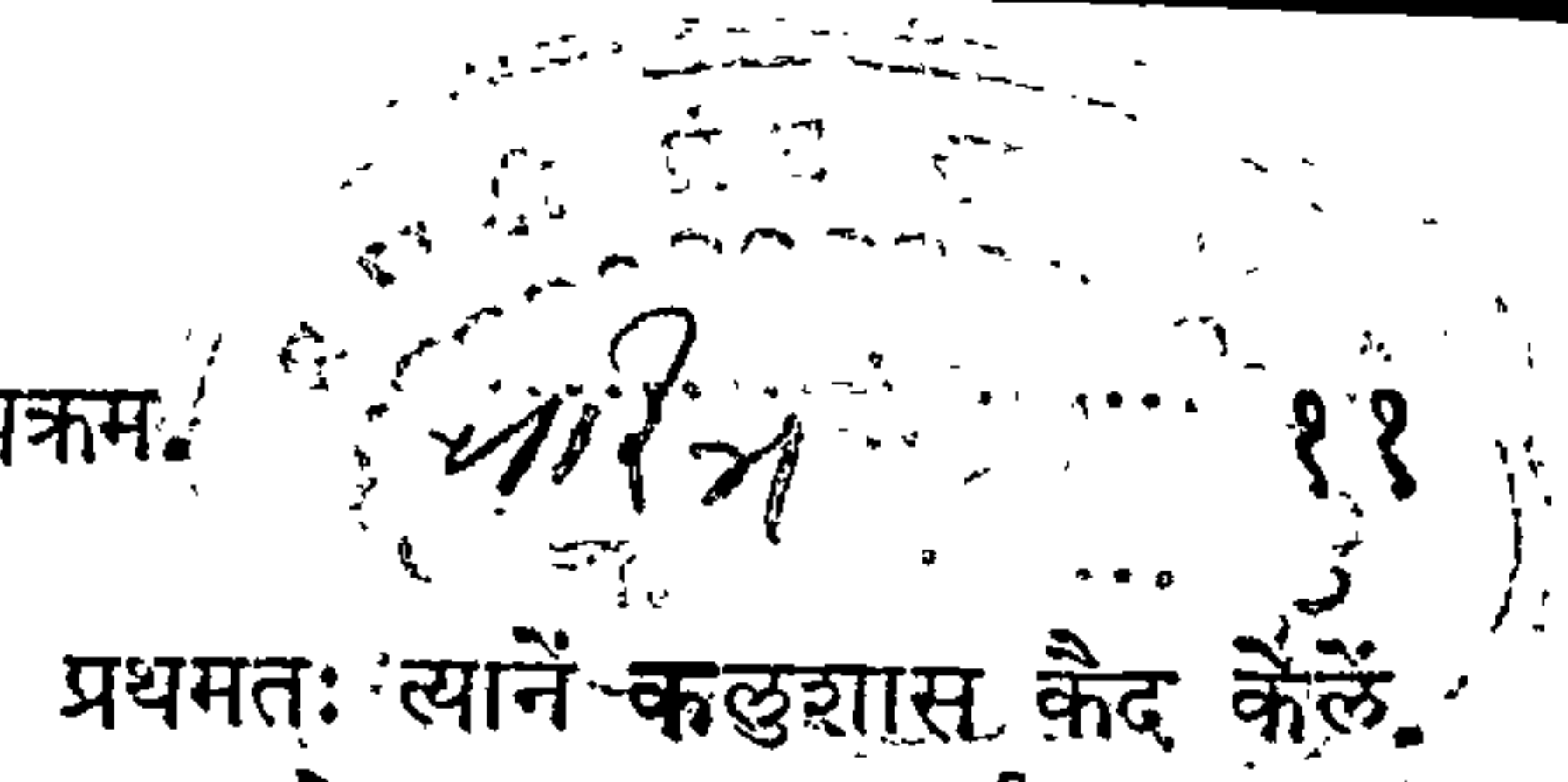
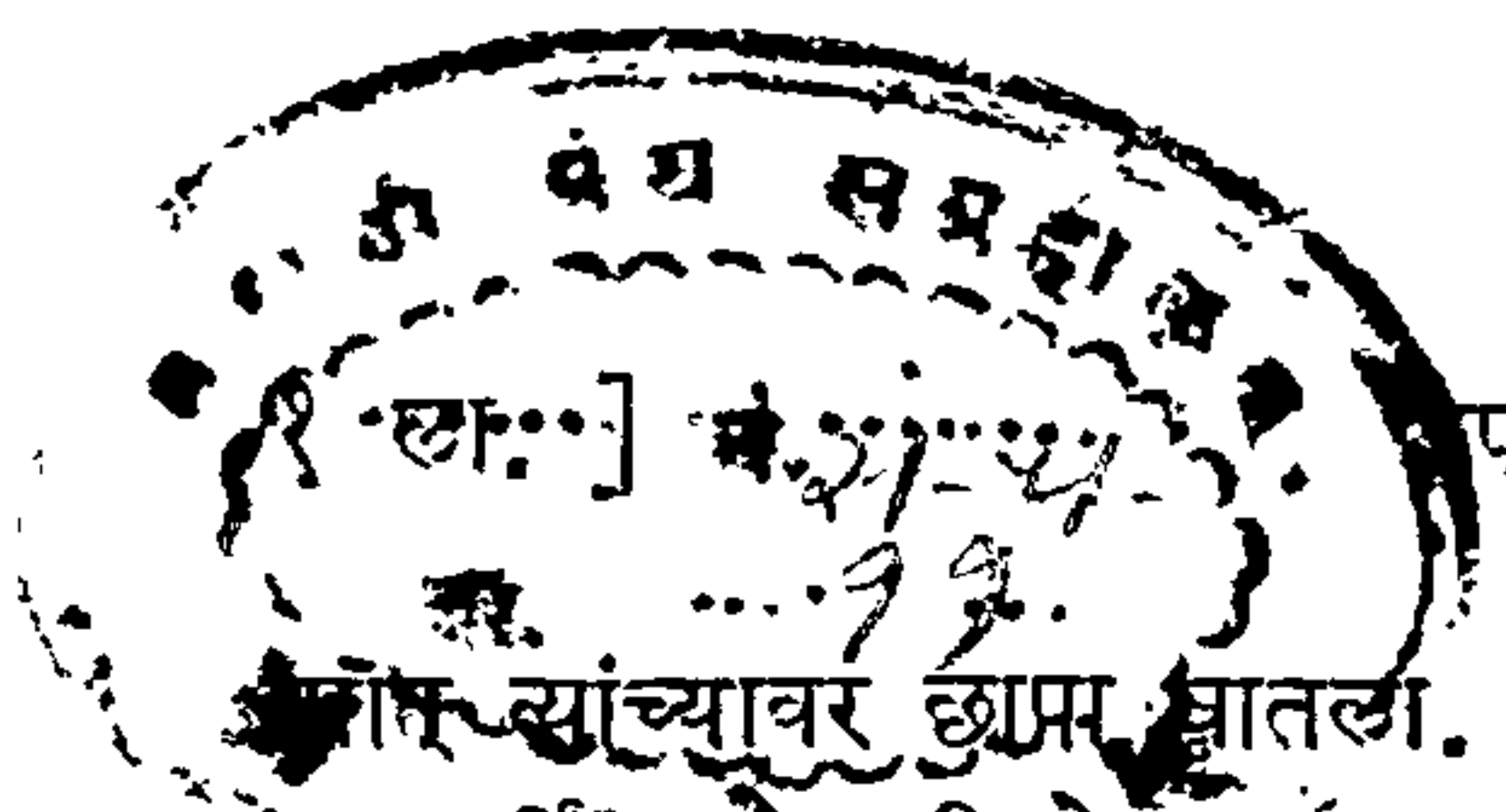
औरंगजेबानें प्रथमतः गोवळकोंडें व विजापूर हीं दोन दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें खालसा करण्याचा निश्चय केला, व त्या हेतूनें तो बऱ्हाणपूर सोडून औरंगाबादेस येऊन दाखल झाला. पुढें इ० स० १६८६-८७ या सालांत त्यानें तीं राज्यें जिंकून आपल्या राज्यांत कायमचीं सामील केलीं. नंतर तो मराठ्यांकडे वळला व त्यांना

१ शिवाजीच्या वेळीं लष्करी खात्याच्या संबधानें असा एक कडक नियम होता कीं, कोणी लष्करी शिपाई अगर अंमलदार यानें लढाईचे वेळीं आपणाबरोबर आपलीं बायकापोरें घेतल्यास त्याला देहान्त प्रायश्चित्त मिळत असे—ग्रांटडफ.
२ शिवाजी वारला त्या वेळीं त्याच्या खजिन्यांत १३ कोट रुपये. ५१००० तोळे सोनें, २०० तोळे माणीक, १००० तोळे मोती, ५०० तोळे हिरे, इतका ऐवज होता. याशिवाय नानाप्रकारचीं हत्यारें, उंच जरतारी कापड, व रुपेरी सामान अतोनात होतें. त्याची संपूर्ण हकीकत दिंग साहेबानें केलेल्या मराठ्यांच्या इतिहासांत व काव्येतिहाससंग्रहांत दिली आहे.

पादाक्रांत करून टाकण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला. तो मराठ्यांचा मुख्य भराभर कान्नीज करीत चालला. तथापि संभाजीनें त्याच्या प्रतीकाराचा कांहींच प्रयत्न केला नाहीं. मोगल लोक मराठ्यांचे राज्यावर चोहोंकडून घिरव्या घाळूं लागले, व शिवाजीच्या वेळीं जो मुख्य मराठ्यांचे ताब्यांत होता त्यापैकीं बहुतेक मुख्य संभाजीच्या हातून गेला. त्याच्या खास अमलाखालीं फक्त कोंकणपट्टी व दक्षिण-महाराष्ट्राचा थोडासा भाग एवढाच मुख्य काय तो शिलक राहिला. इतकें झालें तरी त्याचे डोळे उघडले नाहींत ! जसजशीं त्याच्यावर अधिक अधिक संकटें येऊं लागलीं तसतसा तो अधिक अधिक बेफाम व व्यसनी होत चालला, व त्यामुळें त्याच्या अंगच्या शौर्याचा अगदीं लोप होऊन गेला. कदाचित् शिवाजीचे जुने सरदार डफळे, घाटगे, माने, निंबाळकर वगैरे यांनीं एखादा प्रयत्न करण्याचा विचार मनांत आणलाच तर तो हाणून पाडण्याविषयीं कलुशे सरकार हातांत तिलांजलि घेऊन तयार ! त्यामुळें त्यांना प्रयत्न करण्याची संधिच मिळाली नाहीं.

पुढें पुढें तर संभाजी आपण कोण, व करतो काय याची पर्वाच बाळगीनासा झाला. शेवटीं तो कलुशासह कोंकणांत संगमेश्वर एथें ऐषआरामांत व मोठ्या चैनींत कालक्रमणा करीत असतां मोंगलांचा सरदार तकरीबखान यानें बातमी ठेवून कोल्हापुराहून येऊन अक-

१ शिवाजी मरण पावला त्यावेळीं त्याच्या ताब्यांत जो मुख्य होता तो:— गावें, जौल, साष्टी, वसई, जंजिरा, मुंबईबेट; याशिवाय सर्व कोंकणपट्टी, कारवार, आंकोला वगैरे ठिकाणीं त्यानें आपलीं ठाणीं वसविलीं होती; सुंदच्या राजानें त्याचें स्वामित्व कबूल केलें होतें, बेदनूरचा राजा त्याला खंडणी देत असे; तसेंच चवळारी, कोफाळ, द्रविडदेश, तंजावर, एथें त्याचा चांगला अंमल बसला होता, व दक्षिणेस हरणकाशी व उत्तरेस इंद्रायणी यांच्यामधील मुख्य त्याच्या ताब्यांत होता; पुणे, सुपें, चारामती, इंदापूर हे प्रांत तर त्याचे जहागिरीचे होतेच; शिवाय खानदेश, संगमनेर या प्रांतांतील बराच प्रदेश त्याच्या ताब्यांत होता. एवढा मोठा मुख्य मराठ्यांच्या ताब्यांत असतां संभाजीच्या गैर-शिस्त वर्तनामुळें त्यापैकीं बहुतेक मुख्य त्याच्या फक्त ९ वर्षांच्या कारकीर्दींत त्याच्या हातून गेला ! वरील मजकूर ग्रॉंटडफ साहेबांच्या इतिहासांत दिलेला आहे.

त्यांच्यावर छाप घातला. प्रथमतः त्याने कलुशास कैद केलें. त्या गदीस संभाजी वेष घालून एका देवळांत दडून बसला; परंतु मोंगलांना त्यांच्या अगावरील मौल्यवान कपडे पाहून हाच संभाजी असावा अशा संशयावरून त्याला पकडलें. नंतर संभाजी व कलुशा यांसह तो सरदार मोठ्या डौलानें औरंगजेबाच्या छावणींत आला. आतां बादशाहा संभाजीस खचीत ठार मारील असें औरंगजेबाच्या सरदारांस वाटल्यावरून त्यांनीं संभाजीस ठार मारूं नये, त्याच्यावर रहीमनजर करावी अशी बादशाहास विनंति केली. तेव्हां बादशाहानें "तूं आमचा धर्म स्वीकारशील तर तुला आह्मी जीवदान देतो" असें सांगितलें. संभाजी कसा झाला तरी शूराचा बचा होता, तेव्हां त्याला हे शब्द ऐकून मोठा त्वेष आला. दुसऱ्याचे, त्यांतून आपला पुरा हाडवैरी औरंगजेब याचे कैदेत राहण्यापेक्षां मरण बरें असें त्याला वाटूं लागलें. त्यानें बादशाहास असा खडखडीत जबाब दिला कीं, "जहापन्हा तकसीर माफ. आपनी बेटी बेगम पादशाहजादी इनायत होय तो मैं कबूल." शिवाय त्यानें बादशाहाच्या तोंडावर त्याच्या पैगंबराची अतोनात निंदा केली. अगोदरच औरंगजेबासारखा मानी बादशाहा, त्यांतून त्याच्या तोंडावर त्याच्या पैगंबराची निंदा; मग काय विचारतां! त्याची तळपायांची आग मस्तकास गेली. तो रागानें बेफाम होऊन गेला व त्यानें संभाजीला ठार मारण्याविषयीं तत्काळ हुकूम केला. नंतर तुळापूर एथें भरबाजारांत, प्रथमतः तापवून लाल केलेल्या सांडसानें त्याचे डोळं काढले, व ज्या जिव्हेनें त्यानें पैगंबराची निंदा केली होती ती जिव्हा छाटून टाकली, आणि शेवटीं त्याचा शिरच्छेद केला.—डिसेंबर इ० स० १६८८.

१ कयांबेल व ग्रांटडफ. २ ह्या वेळीं औरंगजेबाची छावणी सोलापूर जिल्ह्यांत अक्कुज एथें होती.—कयांबेल. ३ काव्येतिहाससंग्रहांत असें आहे. ग्रांटडफ आदिवरून इंग्लिश ग्रंथकार संभाजीस इ० स० १६८९ त मारलें असें म्हणतात.

संभाजी शिवाजीप्रमाणें मोठा शूर व शहाणा होता; परंतु त्याचा स्वभाव मोठा क्रूर पडला; शिवाय कलुशासारख्या आपमतलबी, महत्वाकांक्षी, कुलकलंकी, नीच व व्यसनी अशा राहून त्याला ग्रासून टाकल्यामुळें त्याच्या अंगीं जे कांहीं थोडेसे चांगले गुण होते त्यांचा लोप झाला होता. त्याच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ जसा अशुभ रीतीनें झाला होता तसा तिचा शेवटही अशुभच झाला. तो आणखी कांहीं वर्षे असता तर त्याच्या हातून एकादें शूरत्वाचें काम किंवा सत्कृत्य होणें लांबच राहिलें असतें, पण उलट दुसरीं अनर्थाचीं व निंदास्पद कृत्ये पुष्कळच घडलीं असतीं असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

भाग २.

संभाजीला मारल्यानंतरची मराठ्यांच्या राज्याची हकीकत, व औरंगजेबानें मराठ्यांस जिंकण्याकरतां केलेला प्रयत्न. सन १६८९ पासून १७०७ पर्यंत.

संभाजीच्या मृत्यूमुळे मराठ्यांच्या मनावर घडलेला परिणाम.—राजाराम हा लहान शिवाजी ऊर्फ शाहू याच्या नांवानें राज्यकारभार पाहूं लागतो.—प्रल्हाद निराजीनें मराठी राज्याच्या बंदोबस्ताकरतां केलेला प्रयत्न.—संभाजीची बायको येसूबाई व तिचा पुत्र शिवाजी ऊर्फ शाहू यांस तो रायगड एथें ठेवितो.—शाहूचें बालपणचें शिक्षण.—औरंगजेबाचा सरदार झुलपिकारखान रायगडास वेढा देतो.—तो येसूबाई व शिवाजी यांना कैद करतो.—औरंगजेबाची त्यांच्याशीं वागणूक.—शिवाजीचें शाहू हें नांव पडण्याचें कारण.—औरंगजेबाची मुलगी बेगमसाहेब इचें शाहूवरील प्रेम.—रायगड मोंगलांचे हातीं पडल्यावर राजाराम जिंजीस जातो.—औरंगजेबाकडील बातमी कळण्याकरतां राजारामानें ठेवलेले गुप्त हेर.—औरंगजेबाच्या दक्षिणेंतील मोहिमीचें वर्णन.—राजाराम जिंजीस आपले अष्टप्रधान नेमतो.—मोंगल जिंजीस वेढा देतात.—धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे व शंकराजी नारायण हे मोंगलांचे मुलखास हैराण करतात.—राजाराम जिंजीहून पळून जातो.—सातार्यास मराठ्यांची गादी स्थापन होते.—राजाराम शाहूस सोडविण्याकरतां बादशाहाचे छावणीवर हल्ला करतो.—मराठे मोंगलांच्या मुलखास फार त्रास देतात.—बादशाहा मराठ्यांशीं तह करण्यास कबूल होतो.—मराठ्यांच्या औद्धत्यामुळे तो तह होत नाहीं.—मोंगल राजारामाचा पाठलाग करतात.—त्याचा सन १७०० त सिंहगड एथें मृत्यु.—त्याचा स्वभाव.—औरंगजेब सातारा घेतो.—राजारामाचे मृत्यूमुळे शाहूस झालेले दुःख.—राजारामाचे पाठीमागें ताराबाई आपला मुलगा शिवाजी याचे नांवानें राज्यकारभार चालविते.—शाहूचीं मोंगलांचे छावणींत दोन लग्नें होतात.—औरंगजेब मराठ्यांचे बहुतेक किल्ले घेतो.—त्याचे राज्यांत बखेडे उत्पन्न होतात.—मराठे पुनः डोंकें वर उचलतात.—औरंगजेबाच्या छावणींतील बखेडे.—मराठे त्याची दुर्दशा करतात.—तो मोठ्या संकटानें अहमदनगर एथें येऊन पोहोंचतो.—त्याचा सन १७०७ त अहमदनगर एथें मृत्यु.—त्याचीं धर्मसंबंधी मते.—त्याच्या अंतर्कालीं त्याच्या अवाढव्य राज्याची स्थिति.—त्याची राजनीति.

संभाजीला त्याचे सर्व लोक कंटाळले होते ही गोष्ट खरी होती. परंतु औरंगजेबानें .तुळापूर एथें जो त्याचा मोठ्या क्रूरपणानें वध केला, त्यामुळें संपूर्ण मराठे लोकांना अतिशय राग आला व सर्व लोक त्याचा अतिशय द्वेष करूं लागले. मराठे लोकांस दहशत वसावी अशा हेतूनें औरंगजेबानें हें निघ कृत्य केलें होतें. परंतु त्यापासून मराठ्यांस दहशत बसणें तर लांबच राहिलें, पण उलट त्यांचा मोंगलांविषयींचा द्वेष मात्र दुणावला !

संभाजीनें राजारामास रायगडास कैदेत ठेविलें होतें ह्मणून पूर्वी सांगितलें आहे. परंतु संभाजीनें त्याला कोणत्याही तऱ्हेनें वाईट रीतीनें वागविलें असावें असें दिसत नाहीं. राजारामाची पहिली बायको जानकीबाई ही वारल्यावर संभाजीनें त्याचीं आणखी दोन लग्नें केलीं. थोरल्या बायकोचें नांव ताराबाई—ही मोहिल्यांची कन्या—व धाकटीचें नांव राजसबाई—ही कागलकर घाटगे यांची कन्या. संभाजीची बायको येसूबाई व पुत्र शिवाजी हीं नेहमीं रायगडासच असत. राजाराम वारंवार येसूबाईच्या भेटीस जात असे; यामुळें येसूबाईच्या मनांत राजारामाविषयीं बरें वागत असे. संभाजी मरण पावल्यानंतर पुढें राज्य कसें तरी हांकून शिवाजी महाराजांचें नांव राखलें पाहिजे असा हेतु मनांत धरून सर्व जुने कारभारी एकत्र मिळाले व त्यांनीं येसूबाईच्या सल्ल्यानें असें ठरविलें कीं, “लहान शिवाजी वयांत येईपर्यंत सर्व राज्यकारभार मुलाच्या नांवानें राजारामानें चालवावा.” ह्या वेळीं शिवाजीचें वय फक्त ८।९ वर्षीचें होतें. वर सांगितलेल्या मंडळींत प्रल्हाद निराजी, जनार्दनपंत हणमंते, रामचंद्रपंत भुतकर, खंडो बल्लाळ चिटणीस, महादजी नाईक पानसंबळ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, खंडेराव दाभाडे वगैरे मंडळी प्रमुख होती.

त्या वेळीं संपूर्ण राज्याचीं कामें प्रल्हाद निराजीच्या सल्ल्यानें चालत असत. त्यानें प्रथमतः मराठ्यांकडे जे कांहीं किल्ले होते त्यांवर शिवंदी वगैरे ज्यास्त ठेवून पूर्वी शिवाजीनें घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें जिकडेतिकडे बंधोबस्त केला. त्यानें आणखी असें केलें कीं,

मोंगलांस ठिकाण न लागावा ह्मणून राजारामानें निरंतर एके ठिकाणीं न राहतां रायगड व विशाळगड यांचे दरम्यान, आलटून पालटून रहावें. नंतर राजारामानें आपलें सर्व कुटुंब विशाळगडास ठेविलें, व रायगडावर आणखी शिवंदी ठेवून त्या ठिकाणीं येसूवाई व तिचा पुत्र शिवाजी यांस ठेविलें.

लहान शिवाजी नेहमीं जोत्याजी केसरकर ह्याच्या शिक्षेखालीं असे. त्यानें त्याला घोड्यावर बसणें, तो भरधांव काढणें, निशाण मारणें वगैरे गोष्टी थोडथोड्या शिकविल्या होत्या; परंतु तो फार लहान असल्यामुळें ह्या विद्यांत विशेष प्रवीण झाला होता असें नाहीं.

औरंगजेब बादशाहानें आपलें सर्व सैन्य कोंकण जिंकण्याकरितां पाठविलें होतें; व मराठ्यांच्या राज्यांत त्यानें आपले गुप्त हेर ठेविले होते. संभाजीचें सर्व कुटुंब रायगडास आहे ही बातमी त्याला कळतांच त्यानें प्रथमतः रायगडास वेढा घालण्याचा हुकूम केला. तेव्हां त्याचा प्रबल सरदार झुलपिकारखान ह्यानें बरोबर मोठें सैन्य घेऊन सन १६९० त किल्यास वेढा घातला, व कोंकणांतून जंजिन्याचा हबशी त्याच्या मदतीस येऊन त्यानें किल्यास मोर्चे लाविले. मोंगलांनीं किल्या सर करण्याविषयीं आपली शिकस्त केली; परंतु आंतील लोकांनीं १० महिनेपर्यंत मोंगलांस दाद दिली नाहा. बाहेरून धान्यसामग्री येण्याचें बंद झालें, धान्याचा तोटा पडल्यामुळें किल्यांत लोकांची उपासमर होऊं लागली, व त्यामुळें किल्यांतील शिवंदी पटापट मरूं लागली. राजारामाकडून मदत येण्याचें कांहींच चिन्ह दिसेना; कारण, ह्या वेळीं राजारामाला आपल्या स्वतःचेंच रक्षण करण्याची पंचाईत होती; मग तो दुसऱ्याला मदत काय करणार हें सहजच दिसत होतें. अशा स्थितींत किल्या शत्रूच्या हवालीं करण्याखेरीज दुसरी तोडच उरली नाहीं.

झुलपिकारखान यानें किल्यांतील मंडळीस असें कळविलें कीं, “राजाराम व तुमचे सर्व सरदार निघून गेले आहेत, तेव्हां तिकडून तुझाला मदत येणें कठीणच. बरें कदाचित् मदत आली, तर तिचा

तुहांला फारसा उपयोग होईल असें वाटत नाहीं. शिवाय बेगम-साहेब यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, 'लहान शिवाजी याला मीं आपल्या पुत्राप्रमाणें मानिलें आहे, व संभाजी महाराजांच्या सर्व कुटुंबास माझ्या कुटुंबांतील मनुष्यांप्रमाणें वागविण्याचा मीं निश्चय केला आहे; व बादशाहाचेंही या गोष्टीस पूर्ण अनुमोदन आहे.' तेव्हां मला असें वाटतें कीं, हद्दास पेटून विनाकारण मनुष्यांचे बळी पाडणें ही गोष्ट रास्त होणार नाहीं. तेव्हां किल्ला आमचे हवालीं करून बादशाहा व बेगमसाहेब यांची मर्जी संपादन करावी हें मला बरें दिसतें, व यांतच तुमचें कल्याण आहे." किल्यांत येसूबाईच्या कार्नीं हा निरोप जातांच तिनें आपले सर्व लोक एकत्र बोलाविले व त्यांना सांगितलें कीं, "यांउपर किल्ला आपण मोंगलांचे हवालीं केला नाहीं तर, बादशाहा मुसलमान असून हिंदूंचा पूर्णद्वेष असल्यामुळें तो पुढें काय अनर्थ करील याचा नियम नाहीं. याकरितां सध्या प्राप्त झालेल्या प्रसंगास डोकें देऊन खान व बेगम यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवावा; व दैवावर हवाला ठेवून किल्ला मोंगलांचे स्वाधीन करावा हें मला बरें दिसतें." ही मसलत सर्व मंडळीस पसंत पडली व त्यांनीं किल्ला तत्काळ झुलपिकारखानाचे स्वाधीन केला. खानानें किल्यांतील सर्व लोकांस—विशेषतः येसूबाई व शिवाजी यांस—फार चांगल्या तऱ्हेनें वागविलें. येसूबाईनें मुलास खानाचे स्वाधीन केलें व "याचे वडील, चुलते वगैरे सर्व मंडळी याला टाकून गेली, तेव्हां आतां सर्व भार आपणावरच आहे" असें ह्मणाली. असे शब्द उच्चारतांना येसूबाईची काय स्थिति झाली असेल याची वास्तविक कल्पना वाचकांनींच करावी ! तिच्यापुढें शिवाजी महाराजांच्या वेळचें

१ ही औरंगजेबाची मुलगी. "आपली मुलगी मला बायको देशील" असें जिच्या संबंधानें संभाजीनें ह्मटलें होतें ती हीच. आपणानिमित्त संभाजी प्राणास मुकला हें पाहून तिनें जन्मभर अविवाहित राहण्याचा निश्चय केला व तो शेवटासही नेला. संभाजीच्या बायकोवर व मुलगा शिवाजी ह्यांजवर ती फार प्रेम करीत असे. शिवाजीला तर तिनें आपला मुलगा असें ह्मटलें होतें. काव्येतिहाससंग्रह. २ काव्येतिहास संग्रह—(शाहूमहाराजांचें चरित्र.)

सर्व वैभव ढळढळीत उभें राहिलें, कंठ दाटून आल्यामुळें तिच्या-
 नें पुढें एक शब्दही बोलवेना, आणि ती जागच्या जागीं चित्राप्रमाणें
 तटस्थ राहिली ! वरोबरच आहे, असें कां नाही होणार ? ज्या
 शिवाजी महाराजांनीं अडाणी व गरीब पण शूर व इमानी अशा
 मावळ्यांच्या जोरावर स्वराज्याचा पाया घातला, ज्यांनीं अव्याहत
 परिश्रम करून देशचे देश काबीज केले, ज्यांनीं विजापूर, गोवळ-
 कोंडें एथील राजांस जेरीस आणून त्यांच्याकडून खंडण्या घेतल्या,
 ज्यांनीं स्वराज्य उभारून हिंदुवर्माची संस्थापना केली, ज्यांनीं औ-
 रंगजेबासारख्या बलिष्ठ योद्ध्याला घाबरवून सोडलें, त्याच शूर शि-
 वाजी महाराजांच्या सुनेला त्याच औरंगजेबाच्या सरदारापुढें करुणा
 भाकण्याचा प्रसंग यावा यापरता दुःखदायक प्रसंग तो कोणता ?
 येसूबाईची ती स्थिति पाहून खानासही फार वाईट वाटलें. त्यानें
 “आतां या मुलाविषयीं तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका, याच्या अब्रूस
 व जिवास कदापि धक्का लागूं देणार नाहीं” असें हणून कुराण
 उचलून दिलें.^१

नंतर झुलपिकारखानानें रायगडचा किल्ला जंजिऱ्याचा हबशा-
 च्या स्वाधीन करून तो शिवाजी, येसूबाई, जोत्याजी केसरकर,
 मोरोपंत सबनीस, उद्भव योगदेव वगैरे मंडळीस घेऊन बादशा-
 हाच्या छावणींत निघून गेला. शिवाजीची भवानी तरवार व अफ-

१ मुसलमान लोकांत कुराण उचलून देणें ही फार महत्त्वाची शपथ मानि-
 तात. २ रायगडच्या संबंधाचा वरील मजकूर मल्हार रामराव यांनीं केलेल्या
 शाहू महाराजांच्या चरित्रांत दिला आहे; परंतु ग्रॉंटडफ, एल्फिन्स्टन
 आदिकरून इंग्रज इतिहासकार असें हणतात कीं, “सूर्याजी पिसाळ या नां-
 वाचा शिवाजीच्या वेळचा एक जुना नोकर होता, त्याला वाईच्या देशमुखीच्या
 खटल्यासंबंधानें कांहीं राग येऊन “वाईची देशमुखी तुम्हांस देऊं” असा
 मोंगलांपासून करार करून घेऊन तो त्यांस वश झाला. त्यानें आपल्यावरोबर
 कांहीं निवडक मावळे लोक व मोंगल लोक घेतले व त्यांस एका चोरवाटेनें कि-
 ल्यांत घेऊन गेला; अशा रीतीनें त्यांनीं तो किल्ला सर केला, व शिवाजी व त्याची
 आई येसूबाई यांस कैद करून ते त्यांस औरंगजेबाच्या छावणींत घेऊन गेले.

जुलखानाची तरवार अशा दोन्ही तरवारी ह्या वेळीं मोंगलांनीं नेल्या. तेथें गेल्यावर खानानें शिवाजीस बादशाहाचे चरणांवर घातलें. त्याला पाहून औरंगजेब फार खुष झाला, व इतर सर्व मराठे राजे 'चोर' व हाच काय तो 'साव' असें तो ह्मणाला. आणि ह्याचप्रमाणें तो नेहमीं शिवाजीस 'साव' अशी हांक मारीत असे. यावरून 'साव' या नांवाचें होत होत 'शाहू' असें नांव झालें; व हेंच त्याचें नांव पुढेंही कायम राहिलें. बादशाहा उत्तरोत्तर त्या मुलावर अधिक अधिक प्रेम करूं लागला. बेगमेनेंही बादशाहास सांगितलें कीं, "हा माझा मुलगा आहे; याकरितां आपलाही त्याच्यावर लोभ असावा." त्यामुळें बादशाहा शाहूवर अधिकच ममता दाखवूं लागला. बेगमेनें येसूबाईसही आपल्याकडे बोलावून नेलें, व तिला आपणाजवळ बसवून घेऊन तिचें पुष्कळ तऱ्हेनें समाधान केलें. तिनें येसूबाईस आपली बहीण असें मानिलें व ह्या भावांत तिनें आपल्याकडून कधींही अंतर पडूं दिलें नाहीं. औरंगजेबानें शाहूच्या तैनातीस दासदासी, हत्ती-घोडे देऊन त्याच्याकरतां निराळी नेमणूक तोडून दिली. तो शाहूस नेहमीं आपणाबरोबर जिकडेजिकडे त्याची छावणी हाले तिकडे तिकडे घेऊन जात असे, व दोन चार दिवसांनीं शाहूच्या समाचाराला जात असे. शाहूच्या शिक्षणाचें काम पूर्वीप्रमाणें जोत्याजी केसरकर ह्याच्याकडे होतें व त्यानेंही अखेरपर्यंत शाहूची एकनिष्ठपणें सेवा केली.

मोंगलांनीं रायगडचा किल्ला घेऊन आंतील सर्व मंडळीस कैद केलें व ते त्यांना घेऊन औरंगाजेबाकडे गेले, हें वर्तमान राजाराम व त्याचे सरदार यांस कळलें तेव्हां त्यांना अतोनात दुःख झालें. पण उपयोग काय? आतां आपण ह्याच ठिकाणीं राहिलों तर आपलीही तीच अवस्था होईल असें वाटल्यावरून त्या सरदारांनीं

१ जुलपिकारखानानें शिवाजी व येसूबाई यांस बादशाहाकडे दिल्लीस पाठविलें असें कोणी इतिहासकार म्हणतात. परंतु तें चुकीचें आहे; कारण सन १६८३ त औरंगजेब दक्षिणेंत आला तो मरे तोंपर्यंत दक्षिणेंतच होता. दिल्लीस मुळींच गेला नाहीं.

राजारामास चंदी चंदावर (जिंजी तंजावर) एथें जाण्याची मसलत दिली. त्यावरून आपणाबरोबर कांहीं निवडक लोक घेऊन राजाराम मोठ्या कष्टानें जिंजीस जाऊन पोहोंचला. त्या ठिकाणीं हळू हळू त्याचे सर्व सरदारही त्यास येऊन मिळाले. गादीचा खरा मालक शाहू हा औरंगजेबाच्या कैदेत होता ह्मणून राजारामानें आपणास त्या ठिकाणीं राजा हा किताब घेतला; व अष्टप्रधान वगैरे नेमून तेथून तो मोगलांच्या प्रतीकाराचे इलाज चालवूं लागला.

* राजारामानें जिंजी एथें आपले अष्टप्रधान नेमले त्यांचा तपशीलः—

- १ प्रतिनिधी—प्रल्हाद निराजी.
- १ पेशवे अथवा मुख्य प्रधान—निळो मोरेश्वर पिंगळे.
- १ अमात्य—रघुनाथराव तिमजी हणमंते.
- १ सचिव—शंकराजी मल्हार नरगुंदकर.
- १ पंडितराव—श्रीकराचार्य कालगांवकर.
- १ मंत्री—शामजीराव पिंडे. (ग्रांटडफ याचे ग्रंथांत रामचंद्र त्रिंबक पुंडे असें नांव दिलें आहे.)
- १ पंडित—निराजी रावजी.
- १ सेनापति—संताजी घोरपडे.

याशिवाय दुसऱ्या सरदारांना पदव्या दिल्या त्याः—

परसोजी भोंसले—सेनासाहेब सुभा. याला गोंडवण, देवगड, चांदे व वऱ्हाड यांचा सुभा सांगितला.

सिदोजी नाईक निंबाळकर—सरलष्कर. ह्याला, गोदावरीच्या कांठचा जो प्रदेश त्यानें घेतला होता त्याचा सुभा सांगितला.

खंडेराव दाभाडे—सेना धुरंधर. यानें गुजराथ, बागलाण वगैरे ठिकाणीं मराठ्यांचा अंमल बसविला ह्मणून त्या प्रांतांचा सुभा त्याला सांगितला.

धनाजी जाधव—जयसिंगराव.

परशुराम त्रिंबक—हुकमतपन्हा, व समशेर बहादर शहाजंग.

याशिवाय आणखी दुसऱ्या पुष्कळ सरदारांना निरनिराळ्या पदव्या दिल्या, त्याची कची हकीकत थोरले राजाराम महाराज यांच्या चरित्रांत पान ३९ मध्ये सांपडेल.—का० सं०

इकडे येसूबाई व शाहू हीं औरंगजेबाच्या कैदेत होतीं. तेव्हां त्यांच्याकडील वर्तमान कळण्याकरतां राजारामानें गुप्त हेर ठेविले होते. त्यांच्याकडून त्याला तिकडील कच्चें वर्तमान कळत असे. ह्या कामावर त्यानें भक्ताजी हुजरे व बंकी गायकवाड या दोन मनुष्यांची नेमणूक केली होती. ते कधीं गोसाव्याचा, कधीं कानफाव्याचा असे वेष घेऊन इकडचें वर्तमान तिकडे व तिकडचें इकडे आणीत नेत असत. एकदां येसूबाईनें ह्या हेरांबरोबर राजारामास पत्र पाठविलें होतें तें एणेंप्रमाणें:—“एथें आह्मांस आणवून बेगम यांचे पुत्र शिवाजी राजे (झाले तेव्हां) हे आपले नातू असें मनांत आणून (पातशाहांनीं) मरातब राखून ठेविले आहेत. आपण आपला इलाखा पृथक् करून कबिल्यासुद्धां निघून गेलेत, आणि आमचे निसबतीचा कबिला टाकून गेलां हें पातशाहाच्या मनांत भरून (ते) लोभ बहुत करितात. आपला आमचा संकेत आहे तो परस्परां मनोमन आहे. आह्मांस एथून हरतऱ्हेनें नेऊन नंतर आपले कुटुंबास व आह्मांस एकदांच चंदीस घेऊन जावें तेव्हां एकेठिकाणीं व्हावें, असा मनांत संकेत धरून (तुह्नीं) विशाळगडीं कुटुंब त्रिवर्ग बायका ठेविल्या. त्यास आपण चंदीप्रांतीं, बाया या प्रांतीं, (असें) राहणें हें चांगलें नव्हे. आपल्यास पुत्र झाला त्याचा आह्मांस आनंद वाटला, व आपली व त्यांची भेट नाही हें चांगलें नव्हे. आह्मी एथें सर्वोपरि सौख्यांत आहों; परंतु अति विषवत् महान् संकटांत आहों. ईश्वरइच्छेनें व थोरले महाराज यांचे पुण्यप्रभावेकरून यांतून पार होऊं तो सुदिन. आपले मनोरथ पूर्ण करणार श्रीदेवी व श्रीस्वामी समर्थ आहेत. यास्तव आपण राजचिन्हादिक बाळगून पूर्वील चालीप्रमाणें सर्व व्यवहार करीतच आहां त्याप्रमाणें करून, बाया विशाळगडीं ठेविल्या

१ जानकीबाई, ताराबाई, राजसबाई, अंधिकाबाई अशा ४ बायका राजारामास होत्या. परंतु जानकीबाई पूर्वीच मरण पावली असल्यामुळें त्रिवर्ग असें झटलें.—काव्येतिहाससंग्रह. २ राजारामाला ताराबाईचे पोटी इ० स० १६९० त पुत्र झाला. त्याचें नांव शिवाजी असें ठेविलें होतें. हा वेडा होता.

आहेत त्या घेऊन जाव्या. यास अनुमान करू नये.” अशा रीतीने शाहूकडील वर्तमान कळण्याची राजारामाने व्यथस्था करून ठेविली होती.

शाहू गादीवर येण्याचे अगोदर मराठ्यांची स्थिति कशी होती हे नीट लक्षांत येण्याकरतां औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील मोहिमेचे वर्णन देणे अवश्य आहे.

ह्या संबंधाचा इतिहास संभाजीच्या मृत्यूपर्यंत वाचकांस कळलाच आहे. तसेच रायगडचा किल्ला मोंगलांनी काबीज केल्यावर राजाराम जिंजीकडे निघून गेला हेंही मागे सांगितलेच आहे. तो जिंजीस गेला त्या वेळीं त्याचेबरोबर प्रल्हाद निराजी, संताजी घोरपडे, खंडेराव दाभाडे, धनाजी जाधव, खंडो बल्लाळ अशीं एकंदर २१ मनुष्ये होती. परंतु जिंजीस जाण्याचे अगोदर त्यानें प्रल्हाद निराजीचे सल्यानें निळोपंत पिंगळे यास पेशवे पद देऊन, रामचंद्रपंत भुतकर यास हुकमतपन्हा हे पद दिले, व त्यांच्याकडे विशाळगड, रांगणा आदिकरून जे मराठ्यांचे किल्ले होते त्यांच्या बंदोबस्ताचे काम सांगितले. महादजी नाईक पानसंबळ यास सेनापतीचा अधिकार दिला. कोकणांत सिधोजी गुजर, व कान्होजी आंग्रे यांस आरमाराचे काम सांगितले. राजाराम जिंजीस गेल्यावर त्याच्याजवळ हळू हळू पुष्कळ फौज जमली. नंतर धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांजबरोबर बरीच फौज देऊन त्यानें त्यांस महाराष्ट्र देशांत मोंगलांस त्रास देण्याकरतां व लुटालूट करण्याकरतां पाठवून दिले.

मध्यंतरीं मोंगलांनीं मिरज, पन्हाळा वगैरे बरेच मराठ्यांचे किल्ले घेतले. औरंगजेबाच्या मनांत मराठ्यांचीं पाळेंमुळें खणून काढावयाचीं होती. राजाराम जिंजीस आहे ही बातमी त्याला लागतांच त्यानें झुलपिकारखानाबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यास जिंजीस वेढा घालण्याकरतां पाठवून दिले.

मोंगलांची बरीच फौज तिकडे कर्नाटकांत जिंजी घेण्याच्या कामांत गुतली होती. यामुळें इकडे महाराष्ट्रांत मराठ्यांचें चांगलें साधलें. धनाजी व संताजी हे रामचंद्रपंतास येऊन मिळाले. त्यांनीं मोंगलांच्या ठाण्यांवर वारंवार हल्ले करून त्यांची बरीच दुर्दशा करून टाकली. रामचंद्रपंताचा कारकून शंकराजी नारायण यानें सन १६९२ त राजगड मोंगलांपासून परत घेतला. नंतर राजारामानें त्याच्या मर्दुमकीवदल त्यास सचिव ही पदवी देऊन तो किल्ला व वाई आदिकरून तिकडील मुख्य त्याच्या ताब्यांत देऊन त्याच्या बंदोबस्ताचें काम त्यालाच सांगितलें. नंतर मराठ्यांनीं पन्हाळा, मिरज वगैरे आपले किल्ले मोंगलांपासून परत जिंकून घेतले, व संताजी व धनाजी हे बरोबर बरेंच सैन्य घेऊन गोदातीरीं मोंगलांचा मुख्य लुटण्याकरतां निघून गेले. औरंगजेबानें आपलें सैन्य त्यांच्यावर पाठविलें, परंतु त्यांनीं तीन वेळां त्या सैन्याचा पराभव केला, व तो मुख्य लुटून अगदीं उद्धस्त करून टाकला. मराठे अशा रीतीनें उत्तरेकडील मुलखास उपद्रव देऊं लागले, तेव्हां औरंगजेबास मोठी चिंता उत्पन्न झाली. त्यानें आपला मुलगा कामबक्ष याजबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्याला जिंजी घेण्याकरतां पाठवून दिलें. ह्यामध्ये बादशाहाचा हेतु असा होता कीं, जिंजी आपण लवकर घेतली ह्मणजे तिकडे गुंतलेलें आपलें सैन्य मोकळें होईल व नंतर मराठ्यांचा सूड घेण्याला बरें पडेल.

पूर्वीं जिंजी सर करण्याचें काम झुलपिकारखान यास सांगितलें होतें, परंतु कामबक्ष यास आपल्याजागीं बादशाहानें नेमिलें असें जेव्हां त्याला कळलें, तेव्हां बादशाहानें हा आपला अपमान केला असें त्यास वाटून त्याला त्याबद्दल फार खेद झाला. त्यानें कामबक्षाची खोड मोडण्याकरितां आंतून गुप्त रीतीनें मराठ्यांशीं तह केला, व कामबक्षाचे सर्व वेत हाणून पाडण्याचा निश्चय केला. ह्या वेळीं औरंगजेबाची छावणी भीमेच्या कांठीं ब्रह्मपुरी येथें होती.

संताजी घोरपडे यानें महाराष्ट्रांत अगदीं कहर करून दिला होता.

त्याला जेव्हां ही गोष्ट कळली तेव्हां त्यानें औरंगजेबाचें थोरलें लष्कर पूर्वेकडे टाकिलें व तो साताऱ्यावरून एकदम कर्नाटकांत उतरला. त्यानें अकस्मात् जिंजीस येऊन मोंगलांवर हल्ला करून त्यांची दाणा-दाण उडवून दिली. कामबक्ष यानें तहाचें बोलणें लाविलें. परंतु औरंगजेबास तह करणें ही गोष्ट मुळींच पसंत पडली नाहीं. त्यानें कामबक्ष यास परत बोलावून पुनः झुलपिकारखानासच त्याचें काम सांगितलें. ह्या वेळीं औरंगजेबाची छावणी विजापुराकडे होती.

झुलपिकारखानानें वेढ्याचें काम सुरू केलें; परंतु मराठ्यांचें व त्याचें आंतून एक असल्यामुळें त्यानें तें काम आळसत आळसत चालविलें होतें. औरंगजेबासारख्या दूरदृष्टि बादशाहापुढें हें ढोंग फार दिवस चालणें कठीण होतें हें खान जाणून होता, व आपण आतां जिंजी घेतली नाहीं तर दरबारीं आपलें महत्त्व रहाणार नाहीं असें त्यास वाटलें. त्यानें राजारामास पळून जाण्याविषयीं सांगितलें, व हे शेवटलें स्नेहाचें कृत्य करून त्यानें वेढ्याचें काम मोठ्या सपाट्यानें चालविलें, व थोडक्याच दिवसांत ह्मणजे इ० स० १६९८ च्या जानेवारी महिन्यांत तो किल्ला घेतला.

राजाराम जिंजीहून निघाला तो इ० स० १६९७ च्या डिसेंबर महिन्यांत विशाळगडास येऊन तेथून साताऱ्यास आला, व तेथें राहून सर्व कारभार पाहूं लागला. इ० स० १६९९ त रामचंद्रपंताचे सांगण्यावरून राजारामानें सातारा हें आपलें राजधानीचें शहर केले. नंतर मोठें सैन्य जमा करून तो गोदावरीच्या उत्तरेकडील मोंगलांच्या मुलखावर स्वारी करण्याकरितां निघून गेला. पुढें औरंगजेबानें आपल्या लष्कराचे दोन भाग केले. एका भागावर आपण स्वतः मुख्य झाला व मराठ्यांचे दरोबस्त किल्ले घेण्याकरितां निघाला. दुसऱ्या भागाचें आधिपत्य त्यानें झुलपिकारखानास देऊन त्याला जिंकडेजिंकडे मराठे आढळतील तिकडेतिकडे त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा नाश करण्याचें काम सांगितलें.

राजारामानें गोदावरीच्या उत्तरेकडे स्वारी केली त्या वेळीं त्याला

गंगथडी, वऱ्हाड प्रांत इत्यादि ठिकाणीं जे मराठे सरदार तिकडील मुलखास उपद्रव देत होते ते येऊन मिळाले. त्यांत परसोजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर, नेमाजी शिंदे, आटोळे समशेर बहादर वगैरे प्रमुख होते. ह्या प्रसंगीं राजारामाजवळ शिवाजी महाराजांच्या वेळीं होती त्याच्यापेक्षांही ज्यास्त फौज जमा झाली. बादशाहाची छावणी त्या वेळीं औरंगाबादेस होती. तेव्हां एकावार त्याच्या छावणीवर छापा घालून शाहूला मुक्त करण्याचा प्रयत्न करावा असा त्यानें निश्चय केला. त्यानें आपणाबरोबर एकंदर ९०००० फौज घेतली, व तो परत सातान्यास आला. नंतर तेथून सिंहगडास गेला; व मग राहोरीबोरीवरून पुणतांब्याजवळ गंगानदी उतरून औरंगाबादेजवळ खंडोबाचें सातारें एथें त्यानें आपल्या सैन्याचा तळ दिला. मोंगलांचें सैन्य ह्या वेळीं इतकें धुंदीत होतें कीं, मराठे इतकें नजीक येऊन ठेपले याची त्यांस दादही नव्हती! दुसऱ्या दिवशीं रात्रीस राजारामानें एकदम मोंगलांच्या छावणीवर छापा घातला. मोंगल लोक अगदीं बेसावध होते, तेव्हां हें अरिष्ट पहातांच ते सैरावैरा रानोमाळ पळत सुटले. मराठ्यांनीं मोंगल लोकांच्या सैन्याची अगदीं दाणादाण उडवून दिली, व बादशाहाचा खजिना लुटला. परंतु ह्या छाप्याचा जो मूळ उद्देश तो सिद्धीस गेला नाहीं. याचें कारण असें झालें कीं, त्या दिवशीं बेगमेनें बादशाहास मेजवानी दिली होती, यामुळें बादशाहा शाहूस बरोबर घेऊन बेगमेचे गोटांत गेला होता. आपला हेतु सिद्धीस गेला नाहीं म्हणून राजारामास फार वाईट वाटलें; पण उपयोग काय? नंतर राजाराम औरंगाबादेहून निघाला तो गंगथडींत शिरला व तेथें त्यानें आपले चौथार्डे व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल केले. वाटेनें ज्या ज्या ठिकाणीं त्यास मोंगलांच्या टोळ्या भेटत त्या त्या ठिकाणीं त्यानें त्यांचा पराभव केला व

१ का० सं०—(शाहू महाराज यांचें चरित्र.) २ छावणीपासून बरेच अंतरावर बादशाहा आपला जनानखाना ठेवीत असे, व ह्या गोष्टीमुळेंच त्या दिवशीं तो वांचला.

त्यांस पिटाळून लाविलें. त्यानें नांदेड, वऱ्हाड, खानदेश वगैरे मुख्य अगदीं उजाड करून टाकला. त्यानें परत येतांना बागलाण मुलखाचा वसूल आणण्याकरतां खंडेराव दाभाडे यास तेथेंच ठेविलें, नेमाजी शिंदे यास खानदेशांत ठेविलें, परसोजी भोंसले यास वऱ्हाडांत ठेविलें, व हैबतराव निंबाळकर यास गंगधडींत ठेविलें. नंतर तो जालना शहरास आला व त्यानें तें शहर लुटून जाळून टाकलें. इतक्यांत झुलपिकारखान त्याच्यावर येऊन पडला. त्यानें मराठ्यांवर हल्ला करून त्यांस पिटाळून लाविलें, व राजारामाचा पाठलाग सुरू केला. राजारामाच्या मागून झुलपिकारखान लगट करून येत होता तरी त्यानें वाटेनें आंबेड, पैठण, बीड वगैरे शहरें लुटलीं, व बादशाहाचा मुख्य जाळीत पोळीत तो पुण्यास येऊन पोहोचला.

ह्या वेळीं धनाजी जाधव, सिदोजी निंबाळकर, परसोजी भोंसले वगैरे सरदारांच्या हाताखालीं एकंदर ६०००० फौज होती. शिवाय मराठ्यांची फिरती फौज सुमारे २०००० होती. त्यांनीं मोंगलांच्या मुलखावर हल्ला करून खंडण्या ध्याव्या, लूट करावी, बादशाहाचे छावणीवर छापे घालावे, त्याचे हत्ती, घोडे, उंट धरून न्यावे, धान्यसामग्री चोरावी, बादशाहाचीं ठाणीं उठवावीं व त्याचा खजिना मधल्यामध्येच लुटावा. अशा रीतीनें त्यांनीं त्याला अगदीं जेरीस आणिल. मराठ्यांची फौज चोहोंकडे पसरली होती, कांहीं सातान्याकडे होती, कांहीं कर्नाटकांत होती, कांहीं देवगड, बागलाण वगैरे प्रांतांत होती. यामुळे बादशाहास मराठ्यांच्या फौजेचा कांहींच ठिकाण लागेना, व त्यांचा मोड कोणत्या तऱ्हेनें करावा त्याची कांहींच युक्ति सुचेना. धनाजी जाधव याची तर मोंगलांस इतकी जरब बसली होती कीं, तो त्यांना ध्यानीं मनीं स्वप्नीं काळासारखा वाटूं लागला ! एखादे वेळीं मोंगलांनीं आपले घोडे पाण्यावर नेले, व त्यांपैकीं एखादा पाणी प्याला नाही तर त्यांनीं त्याला हल्लावे, “क्यों बेटा, पानी क्यों नहीं पीते, उसमें धनाजी नजर आता

है ? कैसा क्या ? ” अशा रीतीनें मराठ्यांनीं मोंगलांस अगदीं जे-
रीस आणलें होतें. इतकें झालें तरी औरंगजेब काडीइतका डगम-
गला नाहीं, व मराठ्यांना जिंकण्याचा त्याचा निश्चय त्यानें ढळूं
दिला नाहीं. त्यानें मराठ्यांचे बहुतेक किल्ले वेतले, व मराठ्यांकडे
काय ते सहाद्रींतील थोडेसे किल्ले राहिले. इतकें झालें तरी त्याला
मराठ्यांचा समूळ नाश करतां आला नाहीं, व ते दिवसेंदिवस ज्या-
स्तच जोरावत चालले. तेव्हां औरंगजेबास आतां पुढें काय करावें
हें कांहींच सुचेना. त्या वेळीं बादशाहाच्या वजिरानें त्यास विनंति
केली कीं, “ हजरत पुन्हा, मराठे लोक कैजाखी, बहुत नेकजात,
एकदील. ज्याचें निर्मक खातात त्याची चाकरी हँलाल करितात.
आज पंधरा सोळा वर्षे खुदावंत त्यांची खामी करितात तरी ते मो-
डत नाहींत, यास्तव तह करून चाकर असें ठरवून चाकरी घ्यावी.
कर्नाटकचा बंदोबस्त करतील. मोठमोठे ठिकाणीं आपले सरदार सुभे
करून ठेवावे. हे व ते मिळून दक्षिण साडेसहा सुभेचा बंदोबस्त क-
रतील. साहेबीं असें करावें. दिल्लीहून येऊन बहुत वर्षे जहालीं,
दिल्लीस स्वारी जावी.” हें ऐकून बादशाहा बोलला कीं, “फार चांगलें
बोलतां. आमच्या मनांत नाहीं असें आहे कीं काय ? शिवाजीपासोन
आह्मी उद्योग करीत आहों. ह्यराठी यांनीं चाकर हणवावें, यांचें
राज्य राखावें, यांच्या हातून चाकरी घ्यावी असा आमचा इरादा.
परंतु ते चाकर हणवीत नाहींत सबब त्यांचें पारिपत्य करावें, असा
आरंभ केला. संभाजी राजे मारले, संभाजीचा वेटा शाहू आह्मांज-
वळ आहे. दौलत दरोबस्त बुडविली असतां संभाजीचा भाऊ राजा-
राम यांनीं पुन्हा दौलत मिळवून फंद करीत आहेत. त्याजकरितां
तुह्मीं त्यांचें पारिपत्य करावें, आणि शाहूची स्थापना करून त्याच्या
हातून चाकरी घेऊं. नाहीं तर राजाराम याशीं तह करून त्यांनीं

१ सरकार, खावंद. २ लढाऊ. ३ प्रामाणिक, सचोटीचे. ४ मीठ, अन्न. ५
नेकीनें. ६ नाश.

चाकरी करावी. शाहू व ते एकरूप होऊन आह्लांशीं सरळ चालावे. याप्रमाणें करावे.”

नंतर बादशाहाच्या हुकमाप्रमाणें तह करण्याच्या संबंधानें निरोप आला. त्यावर धनाजी जाधव यानें उत्तर सांगून पाठविलें कीं, “चाकर ह्मणवावयाचें नाहीं. तथापि तुमची मर्जी, तर शिवाजी राजे आमचे तुह्यांपाशीं आहेत तेच आमचे आह्लांकडे पाठवावे. ते व आह्लां एकात्र होऊन याचा विचार करून सांगूं.” हा मजकूर वजिरानें बादशाहास सांगतांच त्याला अतिशय राग आला. त्यानें तत्काळ राजारामाबरोबर लढाई सुरू करून त्याचें पारिपत्य करावें ह्मणून हुकूम दिला.

मागें सांगितल्याप्रमाणें राजाराम पुण्यास आल्यावर त्या ठिकाणीं तो कांहीं दिवस स्वस्थ बसला होता. नंतर तो सिंहगडास निघून गेला. त्या ठिकाणीं त्याला नवज्वर होऊन तो इ० स० १७०० त मरण पावला.

राजाराम शूर होता, परंतु मुलकी कारभाराचें चातुर्य त्याच्या अंगीं कमी होतें. त्यानें सर्व काम प्रल्हाद निराजीवर सोंपविलें होतें, व तोच मनुष्य त्या कामाला योग्य होता. राजाराम दयाळू व उदार होता. परंतु संताजी घोरपडे यास घालवून दिलें ही गोष्ट त्याच्या कारकीर्दीत फार वाईट घडली.

१ एथें मूळ बखरींतील भाषा कायम ठेविली आहे. २ मराठ्यांचें हें शिरजोरपणाचें बोलणें ऐकून बादशाहानें तहाचें बोलणें तहकुब केलें. या वेळीं दक्षिणच्या साडेसहा सुभ्यांची सरदेशमुखी मराठ्यांस देऊन त्यांस आपले अंकित म्हणून ठेवावें असा औरंगजेबाचा मनसुबा होता.—काफी खान व ग्रांटडफ. ३ झुलपिकारखान पाठीस लागल्यामुळें राजारामास दौड फार पडली यामुळें त्याचें फुफ्फुस सुजून तोंडावाटे रक्त पडूं लागलें होतें. तो एक महिनाभर दुखणेकरी होता असें ग्रांटडफ म्हणतो. ४. संताजी घोरपडे याचें व राजारामाचे नीट नव्हतें, तथापि प्रल्हाद निराजी जिवंत होता तोंपर्यंत संताजीच मराठे सरदारांत प्रमुख होता. पुढें धनाजीचें व त्याचें वांकडें आलें तेव्हां राजारामानें धनाजीचा पक्ष स्वीकारून संताजीला हांकून लाविलें. संताजी भटकत फिरत असतां त्याचा हाडवैरी ह्यासवडचा देशमुख नागोजी माने यानें तो एका ओह्यांत स्नान करीत असतां त्याचें डोकें कापलें. (इ० स० १६९८)—का० सं०

त्याच्या मरणाचें वर्तमान औरंगजेबाच्या छावणींत कळलें त्या वेळीं मोंगलांना मोठा आनंद झाला, व आतां मराठ्यांस आपण हां हां ह्मणतां जिंकूं असें त्यांस वाटूं लागलें. परंतु हा त्यांचा निवळ भ्रम होता हें पुढील हकीकतीवरून दिसून येईल.

राजाराम वारला त्या वेळीं औरंगजेबानें सातारच्या किल्यास वेढा दिला होता. प्रयागजी प्रभू ह्यानें तो किल्ला मोंगलांबरोबर पुष्कळ महिने लढविला. मोंगलांनीं किल्ला घेण्याकरतां होते तेवढे प्रयत्न केले, सुरंग तर लावले, वारंवार हल्ले तर केले, परंतु प्रयागजीनें त्यांचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. शेवटीं किल्यांत अन्नपाण्याचा तोटा पडत चालल्यामुळे प्रयागजीनें तो किल्ला अजिमशाहाचे द्वारे मोंगलांस दिला. त्यावरून औरंगजेबानें त्या किल्याचें नांव अजिमतारा असें ठेविलें.

राजारामाचे मृत्यूचें वर्तमान शाहूला कळलें त्या वेळीं त्याला अतोनात दुःख झालें. केव्हां ना केव्हां तरी राजाराम आपली सुटका करील असें त्यास वाटत होतें. परंतु या अकल्पित मृत्यूमुळे त्याची ती आशा समूळ नष्ट झाली. आतां मराठ्यांचें राज्य खात्रीनें विलयाला जाणार, आपणास शेवटपर्यंत या मोंगलांच्या अटकेंत रहावें लागणार, व अशा दुःखद स्थितींतच आपला अंत होणार, असे नानाप्रकारचे विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागले, व त्यामुळे त्याच्या चित्ताची स्वस्थता नाहीशी झाली. त्यामुळे शेवटीं शाहूला मोठा ताप येऊं लागला. ताप दिवसेंदिवस ज्यास्त वाढत चालला यामुळे येसूबाई व बेगमसाहेब फारच घाबरल्या; बेगम तर शाहूचा विछाना सोडीनाशी झाली, व आपल्या मुलाला देवानें लवकर गुण पाडावा ह्मणून ती रात्रंदिवस त्याची करुणा भाकूं लागली. बादशाहाला ही गोष्ट कळली तेव्हां त्यालाही फार वाईट वाटलें. तो शाहूच्या समाचाराला गेला. त्यानें जवळ बसून त्याच्या अंगावरून हात फिरविला. तो त्यास ह्मणाला, “तुमारा चिच्या मरगया उस्वास्ते तवियत विघड गर्गी, आजार हुवा ?” शाहूनें उत्तर केलें, “आमचा बाप, चिच्या आव् खुदावंत, दुसरें

कोणी नाही. ते जर आमचे काका असते तर आमचा कैबिला रायगडीं ठेवून कां जाते ?” बादशाहा हणाला, “अच्छा, तुम चिंता मत् करो. दखनमें सब चोर, तुम साहू, तुमारा राज्य तुमकूं देऊंगा. तुम हमारे ब्रेटीके बेटे हो, कुच फिकीर मत् करो.”

अशा तऱ्हेनें शाहूचें समाधान करून बादशाहा आपल्या मुलीस हणाला, “आपके बेटेकूं जलदी अच्छा करना.” असें बोलून तो निघून गेला. पुढें चांगले औषधी उपचार केल्यामुळें व बेगमेच्या सुश्रूषेमुळें शाहूस लवकरच गुण पडत चालला, व तो थोडक्याच दिवसांत चांगला बरा झाला. पुढें शाहूनें भक्ताजी हुजरे याच्या बरोबर पत्रें पाठविलें तें येणेंप्रमाणें:—“उभयतां आईसाहेबांचे पायांवर डोई ठेविली, आणि उभयतां बंधूंस आशीर्वाद सांगावा. काकांचे ठिकाणीं तुह्मी आहां. सर्व कार्यकर्ते मोठमोठे त्यांस तुह्मी काकासाहेबच आहां. काकासाहेबांचे मागें आपण लढाई केली हें वर्तमान कळून बहुत संतोष झाला. काकासाहेबांचे व थोरले महाराजांचे पुण्ये यश आलेंसें खचित वाटलें. आह्मांस नेण्याचा उद्योग करीतच आहांत. श्री-इच्छेनें घडेल तो सुदिन. तथापि काकासाहेब यांनीं राज्य रक्षण केलें तें आपण करावें. श्रीकृपें सुदिवस प्राप्त होईल.” हें पत्र मराठी दरवारांत आलें त्या वेळीं सर्वांनीं शाहूची फार स्तुति केली, व अशा प्रकारचा आपला सद्गुणी राजा आज मोंगलांचे अटकेंत आहे असें पाहून त्यांस अतोनात दुःख झालें.

राजारामाचे पाठीमागें त्याची थोरली बायको ताराबाई हिनें रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण सचिव, धनाजी जाधव सेनापति वगैरे मंडळीस अनुकूल करून घेऊन त्यांच्या विचारानें आपला मुलगा शिवाजी यास गादीवर वसविलें; व राजसबाई व तिचा मु-

१ कुटुंबांतील मनुष्यें. २ राजारामानें गुप्त हेर ठेविले होते त्यांपैकीं एक. ३ हें पत्र बहुधा रामचंद्रपंत अमात्य याला लिहिलें असावें. ४ ताराबाई व सोयराबाई. ५ शिवाजी व संभाजी. ६ ही कोणती लढाई तें कळत नाही. ७ एथें मूळखरितीतील मजकूर कायम ठेविला आहे.

लगा संभाजी (याचें वय या वेळीं फक्त ३ वर्षांचें होतें) यांस कैदेंत ठेविलें. शिवाजीचें वय तरी १० वर्षांचेंच होतें. ह्मणून राज्याचा सर्व कारभार स्वतः ताराबाई पाहूं लागली. ताराबाई ही एके ठिकाणीं स्थाईक न राहतां आलटूनपालटून निरनिराळ्या किल्ल्यांत राहून राज्यकारभार पहात असे.

ह्या वेळीं शाहूचें वय १७।१८ वर्षांचें होतें. तेव्हां बेगमेनें त्याच्या लग्नाविषयीं औरंगजेबाजवळ गोष्ट काढली. त्यास बादशाहानें रुकार देऊन जोलयाजी केसरकर व मोरोपंत सबनिस यांस उच्च प्रतीच्या मराठ्यांच्या घराण्यांतील दोन मुली पाहण्यास सांगितलें. त्यांनीं दोन मुली पसंत करून त्याची वडीं बादशाहास दिली. एक रुस्तुमराव जाधव याची कन्या अंबिकाबाई, व दुसरी कण्हेरखेडचे शिंदे यांची कन्या सावित्रीबाई. लग्नसमारंभ मोठ्या थाटाचा झाला व बादशाहानें अतोनात पैसा खर्च केला. पुढें बादशाहानें शाहूस पत्नीसह आपल्या भेटीस बोलाविलें. येसूबाईला ती गोष्ट समजली तेव्हां मोठें संकट येऊन पडलें; कारण उच्च प्रतीच्या मराठ्यांच्या बायका नेहमीं पडदपोशींत असतात, व आपल्या बायका दुसऱ्याच्या नजरेस पडणें ही गोष्ट मोठी लांछनाची आहे असें ते समजतात. अजूनही हा मराठमोळा मराठे लोकांत बराच दृष्टीस पडतो. असो, तेव्हां ह्या प्रकारचें संकट येसूबाईवर येऊन पडलें. तिनें तें सर्व वर्तमान बेगमेस सांगितलें. नंतर त्या दोघींनीं मिळून त्या संकटांतून पार पडण्याची निराळीच युक्ति काढिली. ती अशी कीं, शिंदे यांनीं आपल्या मुलीस ज्या दासी आंदण दिल्या होत्या त्यांपैकीं अत्यंत सुरेख अशी एक दासी त्यांनीं निवडून काढिली, व तिच्या अंगावर चांगले दाग-दागिने घालून तिला नवरीसारखी सजवली, आणि तिला व शाहूला बादशाहाचे दर्शनास पाठवून दिलें. बादशाहा त्यांना पाहून खुष झाला, व त्या दोघांस आपल्या शेजारीं बसवून तो शाहूस ह्मणाला:—“राजे, तुमचे आज शिवाजी, वडील संभाजी, यांचें आमचें तर हाडवैर. असें असून तुम्ही कोणत्याही तऱ्हेनें फंदफितूर न

करतां आमच्याशीं मोठ्या नेकीनें चालतां, व ' माझे मोठे राज्य आहे ' वगैरे कांहींच विचार तुमचे मनांत येत नाहीत हे पाहून माझे मनाला फार संतोष होत आहे. " असें ह्मणून त्यानें त्या दोघांच्या मस्तकीं आपला वरदहस्त ठेविला, व " तुमचें राज्य तुम्ही उभयतां बहुत दिवस कराल " असा त्यांस आशीर्वाद दिला. त्याच वेळीं बादशाहानें शाहूस अकलकोट, इंदापूर, सुपें, बारामती व नेवासें या पांच परगण्यांची जहागीर करून दिली, व एक सोन्याची तरवार, शिवाजीची भवानी तरवार, व अफजुलखानाची तरवार अशा तीन तरवारी बक्षिस दिल्या. ह्यामुळे शाहूला फार आनंद झाला, व तेव्हांपासून त्या दौसीवर त्याची विशेष मर्जी बसली, आणि आपल्या दोन्ही राण्यांपेक्षांही तो तिच्यावर विशेष ममता करीत असे.

औरंगजेब आपल्या निश्चयाप्रमाणें मराठ्यांचे किल्ले घेत चाललाच होता, व लवकरच त्यानें त्यांचे बहुतेक किल्ले घेतले. मराठ्यांनींही त्यास बराच अडथळा केला, व त्याचें अतोनात नुकसान केलें; कारण कांहीं कांहीं बिकट किल्ले घेत असतां त्याचे पुष्कळ शूर सरदार व शिपाई पडले.

ज्या वेळीं औरंगजेब आपल्या दक्षिणेंतील मोहिमेकरतां दिल्ली सोडून नर्मदानदी उतरला त्या वेळीं त्याचें वय ६९ वर्षांचें होतें, व जेव्हां तो ब्रह्मपुरी एथील छावणींतून मराठ्यांचे किल्ले घेण्याकरतां निघाला त्या वेळीं त्याचें वय ८१ वर्षांचें होतें. अशा वयांत जातीनें जाऊन वेढे देणें, लढाईची व्यवस्था पाहणें, कूच करणें, ह्या गोष्टी फार कठीण होत्या. अशा दगदगीमुळे एखादा तरुण जवानही थकून गेला असता. परंतु औरंगजेब एवढा वृद्ध झाला असून त्यानें तें काम मोठ्या दक्षतेनें चालविलें, ह्याबद्दल त्याची तारीफ करावी

१ ग्रांटडफ. ह्या तरवारीपैकीं शिवाजीची भवानी तरवार व अफजुलखानाची तरवार ह्या झुलपिकारखानें रायगड घेतला त्या वेळीं आणलेल्या होत्या.
२ हिचें नांव चिखवाई असें होतें.—काव्येतिहाससंग्रह.

तितकी थोडीच आहे. परंतु त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेर अखेर त्याच्या राज्यांत चोहोंकडे बखेडे उत्पन्न झाले; व ते नाहींतसे करण्याकरतां त्यानें जे जे उपाय योजिले त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. वर उत्तरहिंदुस्थानांत रजपूत, शीख, जाट वगैरे लोक बळावत चालले होते, व ते उघड उघड मोंगलांचें स्वामित्व झुगारून देऊं लागले. बादशाहाची फौज कमी कमी होत चालली. मोंगलांची फौज जसजशी कमी होत चालली तसतसे मराठे ज्यास्त प्रबळ होत चालले. ते सर्व दक्षिणभर पसरले व मोंगलांचा मुख्य जाळूपोळू लागले. त्यांनीं गुजराथेपर्यंत आपल्या स्वाऱ्यांचा धडाका चालविला, व वाटेनें प्रांतचे प्रांत लुटून सर्व प्रदेश उद्धस्त करून टाकला.

औरंगजेवाची प्रचंड सेना अद्याप किल्ले घेत चाललीच होती. बादशाहाला शेवटचा जय कर्नाटकांत वाकिनखेडें एथें मिळाला. परंतु हा जो त्याला जय मिळाला त्याला जय न ह्मणतां 'अपशकुन' ह्मटलें तर फार चांगलें. कारण ह्या वेळेपासून औरंगजेवाच्या सदीचा ओघ फिरला व त्याच्या राज्यास उतरती कळा लागली. मराठे हळू हळू डोकें वर उचलूं लागले. रामचंद्रपंत अमात्य यानें पन्हाळा व पावनगड हे किल्ले मोंगलांपासून परत घेतले, व परशुराम त्रिंबक यानें सातारा व वसंतगड हे किल्ले सर केले. ह्या वेळेपासून ताराबाई पन्हाळ्यावर राहूं लागली. जे किल्ले औरंगजेवानें लाखां मनुष्यांच्या प्राणांची आहुती देऊन घेतले होते ते किल्ले मराठे लोक एकामागून एक घेत चालले. जसजशी औरंगजेवास सैन्याची आवश्यकता ज्यास्त पडूं लागली तसतसें तें कमी होत चाललें, व जे लोक सैन्यांत होते ते लढाईची होतां होईल तितकी टाळाटाळ करूं लागले. अशा स्थितींत कसें तरी करून एकदा अहमदनगरास जाऊन पोहोंचावें अशा उद्देशानें औरंगजेव तिकडे जाण्यास परत फिरला. वाटेनें जात असतां त्याचा खजिना रिता पडला, व संपूर्ण देश उद्धस्त झाल्यामुळे त्याच्या सैन्यास धान्यही मिळेनासें झालें. त्यानें कदाचित्

दिल्लीहून खजिना मागविलाच तर मराठे त्यावर मध्येच छापा घालून तो पळवून नेत. जसजशी पैशाची तूट पडत चालली तसतसा त्याच्या सैन्यांत ज्यास्त गोंधळ माजत चालला. फौजेच्या पगाराची बाकी थकली व ते लोक पगाराकरतां बादशाहास वारंवार त्रास देऊं लागले. त्यांना पाहिलें ह्मणजे बादशाहाचा अतिशय संताप होई व त्यांनीं पगार मागितला ह्मणजे कपाळाला आंठ्या घालून तो त्यांना उत्तर देई कीं, “ मला लष्कराची गरज नाही, याकरतां चाकरी करण्याची तुमची खुशी नसेल तर तुम्हीं खुशाल निघून जावें.” शिवाय ही हाकाहाक कमी व्हावी ह्मणून त्यानें आपण होऊन आपले बरेच लोक कमी केले. फौजेतील लोकांस नियमित पगार मिळणें अवश्य आहे, व तो जेव्हां त्यांस मिळेनासा झाला तेव्हां ते उघड बंडावा करूं लागले. बादशाहा ह्या सर्व गोष्टींमुळे अतिशय त्रासून गेला. एकदां तर त्यानें झुलपिकारखानास असें लिहिलें कीं, “ या चांडाळ पायदळाच्या लोकांच्या गोंगाटानें माझे कान किटून गेले. कावळ्यांच्या घरद्व्यांत कोणी शत्रु आला असतां जसे ते कावकाव करूं लागतात त्याप्रमाणें हे ओरडत आहेत.” पुढें जवळ जें काय होतें तें मोडून तोडून त्यानें सैन्याची थोडीशी थावराथावर केली.

मराठे औरंगजेबाच्या पाठीवर होतेच. जसजसे ते बादशाहाच्या फौजेशीं लगट करूं लागले तसतशा त्याच्या अडचणी वाढत चालल्या. मराठे केव्हां केव्हां त्याच्या छावणीच्या हद्दीपर्यंत मुद्दख लुटीत व त्याची धान्यसामग्री पळवीत, त्याचे हत्ती, उंट, घोडे धरून नेत, व दाणा वैरण वगैरे आणण्याकरतां एखादी टोळी गेली तर तिची कत्तल करीत. औरंगजेबानें जर त्यांच्यावर एखादी मोठी टोळी पाठविली तर ते एकदम नाहीतसे होत व त्यांचा पाठलाग करीत करीत मोंगलांचें सैन्य चोहोंकडे पसरलें ह्मणजे एकदम पुढें येऊन त्यास कापून काढीत. या वेळीं बादशाहा इतका जेरीस आला होता कीं, त्यानें आपला पुत्र कामबक्ष याच्या सांगण्यावरून मराठे लोकांशीं तहाचें बो-

लणें लाविलें. पण त्या वेळीं मराठ्यांचीं अचाट मागणीं व औद्धत्य हीं आड आल्यामुळें तें तहाचें प्रकरण फिसकटलें. तसें झालें नसतें तर त्या वेळीं शाहूस मुक्त करून आपल्या अब्रूच्या बचावाकरतां मराठ्यांस दक्षिणेंतील जमावंदीवर शेंकडा कांहीं टक्के देण्यास तो कबूल झाला असता. शेवटीं औरंगजेब मोठ्या प्रयासानें अहमदनगरास येऊन पोहोंचला. हें त्याचें शेवटचें युद्धकृत्य. त्याचे ओझ्याचे बैल थकून गेले होते, व त्याच्या लष्करचे लोक हतवीर्य झाले होते; यामुळें एवढें मोठें लटांवर त्यानें कसें परत नेलें याचेंच मोठें आश्चर्य वाटतें ! वाटेनें त्याचे सर्व लोक अस्ताव्यस्त होऊन वाईघाईनें पळत चालले होते. मराठ्यांचे बर्कदाज लोक त्यांवर एकसारख्या गोळ्या टाकीतच होते, व भालेवाल्या लोकांनीं भाले मारून त्यांच्यापैकीं पुष्कळ लोक ठार मारले. बादशाहास मराठ्यांची इतकी दहशत बसली कीं, मराठे लोक आपणावर हल्ला करून खात्रीनें आपला फडशा पाडणार असें त्यास वाटूं लागलें, व त्याच्या लष्कराच्या एका भागाची खरोखरच तशी अवस्था झाली होती. ज्या मराठ्यांचा समूल नाश करावयाचा बेत कांहीं वर्षांपूर्वी त्याच्या मनांत घोळत होता, त्यांच्याच हातून आपण आतां कसे सुटतो असें त्यास होऊन गेलें ! परंतु इतक्याही संकटांतून निभावून तो अहमदनगरास सुरक्षित येऊन पोहोंचला.

याप्रमाणें ज्या अहमदनगराहून २० वर्षांपूर्वी मराठ्यांना जिंकण्याकरतां आपल्या अवाढव्य फौजेसह तो मोठ्या थाटानें व डामडौलानें निघाला होता, त्याच ठिकाणीं त्याचें महत्व छिन्नभिन्न होऊन त्याला परत यावें लागलें, व त्याच ठिकाणीं त्याचें इतिहासचरित्र संपलें असें ह्मणण्यास हरकत नाही. त्याची प्रकृति हळूहळू क्षीण होत चालली. आपल्या मुलांच्या इमानीपणाविषयीं त्याच्या मनांत नेहमीं काळंबेरें असे. आपल्या बापाची जी आपण स्थिति केली तीच कदाचित् ते आपलीही करतील अशी त्यास मोठी भीति असे.

१ एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाचा इतिहास. २ औरंगजेब यानें आपला बाप शहाजहान यास कैद करून राज्य बळकाविलें होतें.

ह्या कारणामुळे अंतकाळापूर्वी कांहीं दिवस त्याने आपल्या मुलांपैकी कोणालाही जवळ राहू दिले नाही. मृत्यु समीप येऊन ठेपला तेव्हां तो अगदीं भयभीत झाला, व कृतकर्मांचा त्याला मोठा पश्चात्ताप झाला. त्याने प्रपंचसंबंधी निरवानिरवीच्या गोष्टी सांगणें त्या तुटक तुटक शब्दांनीं वोलून दाखविल्या. तो भावी सुखाविषयी निराश होऊन आतां काय व्हावयाचें असेल तें होईल असा मनाचा धडा करून खालीं लिहिल्याप्रमाणें निर्वाणीचे शब्द वोललाः—“मीं आपलें जहाज समुद्रांत लोटलें आहे, आतां जें होईल तें होवो !” तो इ० स० १७०७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत मरण पावला.

औरंगजेब हणजे एक कित्ता घेण्यासारखा बादशाहा झाला असें लोकांनीं हणवें अशा रीतीनें तो वागत असे. त्याची घरगुती राहण्याची रीत अगदीं साधी होती. तो कामकाजांत मेहनती असून धर्मसंबंधी आचारविचारांत मोठा कडकडीत असे; तसेंच तो लिहिण्यांत फर्डा असून कुराणांतील निवडक वेंचे त्यास नेहमीं मुखोद्गत असत. त्यानें आपल्या बापाला पदच्युत केलें, भावांला ठार मारलें, व आपल्या हिंदुप्रजेला ‘त्राहि त्राहि’ करून सोडलें, ह्या गोष्टी जर त्याच्या हातून झाल्या नसत्या तर त्याला कोणत्याही वावतींत नांव ठेवण्याला जागा उरली नसती. तो मोठा धर्मवेडा असल्यामुळे ज्यांनीं ज्यांनीं हणून त्याचीं धर्मसंबंधी मते स्वीकारिलीं नाहींत त्या सर्वांशीं त्याचें वैर पडलें. त्यानें आपल्या बंधुवर्गास ठार मारल्यामुळे त्याला आपल्या राज्याचा सर्व कारभार परकी लोकांवर सोंपवावा लागला. त्यानें हिंदूंचा जो छळ केला तो ते कधीं विसरले नाहींत. त्याची कारकीर्द संपतांच शीख, रजपूत, मराठे हे सर्व त्याच्या राज्याला चोहोंकडून घेरून लागले. त्याच्या अंगांत हिंमत होती तोंपर्यंत त्याचे सरदार व प्रतिनिधि त्याच्याशीं प्रायः इमानानें वागले. परंतु तो मेल्यावर त्याच्या मुलांना न जुमानतां ते आपल्या ताब्यांतील मुलखांत बहुधा स्वतंत्र होऊन बसले. मराठे प्रबल होत चालले होते, यास्तव त्यांचा पूर्ण नाश करी तोंपर्यंत औरंगजेब दक्षिणेंतील स्वतंत्र मुसलमानी राजांच्या वाटेस न जाता

तर त्यांत त्याचा फायदा झाला असता. एखादा अक्कलवान् राजका-
रस्थानी पुरुष असता तर त्यानें खचितच उत्तरेकडील व दक्षिणेक-
डील मुसलमान लोकांच्या मधील पूर्वीपासून चालत आलेले तंटे
मोडून टाकून दक्षिणेंत फार त्वरेनें बळावत चाललेल्या हिंदु लो-
कांच्या जमातीशीं लढण्याकरतां मुसलमान लोकांची सर्व फौज एकत्र
केली असती. परंतु दक्षिणहिंदुस्थानांतील मुसलमानी राज्यें मोडून
तीं दिल्लीच्या राज्यांत सामील करावयाचींच हा औरंगजेबाचा दृढ
निश्चय होता. हा निश्चय त्यानें शेवटास नेला खरा, परंतु त्या कामांत
त्याचें सैन्य खलास होऊन मोंगलांच्या राज्यावर मराठ्यांचा हात
पडतांच त्याचे तुकडे तुकडे होतील अशी त्या राज्याची दशा होऊन
गेली होती.

वरील गोष्ट ही औरंगजेबाच्या राजनीतींत अतिशय गैरसमजु-
तीची व मोठ्या चुकीची होय असें डाक्टर हंटर साहेबांचें मत आहे.

भाग ३.

मोंगलांच्या कैदेतून शाहूराजाची मुक्तता व त्याचें सातान्यास आगमन व राज्याभिषेक.

औरंगजेबाच्या मुलांचे गादीविषयी आपसांत तंटे.—अजीमशाहा शाहूची कैदेतून मुक्तता करतो.—शाहूच्या वियोगामुळें बेगमेस दुःख होतें.—शाहू दक्षिणेंत येण्यासाठीं निघतो.—बाहादुरशाहास धोलपूरच्या लढाईत जय मिळून तो दिल्लीच्या तक्तावर बसतो.—शाहूचा ब-हाणपूर येथें मुक्काम.—मराठ्यांपैकीं बरेच सरदार आपापल्या फौजेनिशीं त्यास येऊन मिळतात.—तो आपले अष्टप्रधान नेमतो.—शाहूच्या आगमनामुळें ताराबाईस वाईट वाटतें.—ती शाहूविषयी तिच्या पदरच्या सरदारमंडळीच्या मनांत, तो तोतया आहे अशी कुकल्पना भरवून देण्याचा प्रयत्न करते.—शाहू गोदावरीच्या कांठीं तळ देऊन राहतो.—ताराबाई, परशुराम त्रिंबक व धनाजी जाधव यांना शाहूचें पारिपत्य करण्याकरतां पाठवून देते.—खेडकडूस एथपर्यंत शाहू येऊन पोहोंचतो.—अकलकोट संस्थानचा मूळपुरुष फत्तेसिंग भोंसले याची मूळ हकीकत.—खेडकडूसच्या लढाईत धनाजी शाहूस मिळतो व परशुराम त्रिंबक पराभव पावून सातान्यास पळून जातो.—शाहू चंदनवंदनाजवळ दहिगांव एथें येऊन पोहोंचतो.—परशुराम त्रिंबक साताराचा किल्ला शाहूस देत नाही, परंतु शेखमिरा व. प्रयागजी प्रभु हे शाहूस अनुकूल होऊन किल्ला त्याचे हातीं जातो.—तो परशुराम त्रिंबक यास कैद करतो.—बाहादुरशाहा दक्षिणेंत येतो व दक्षिणेच्या सरदेशमुखीची सनद शाहूस देण्याचा त्याचा विचार.—सन १७०८ त शाहूराजास सातारा एथें राज्याभिषेक होतो.

औरंगजेब इ० स० १७०७ त मरण पावला. त्याला मोअजीम, अजीमशाहा व कामबक्ष असे तीन मुलंगे होते. बादशाहा मरण पावला त्या वेळीं थोरला मुलगा मोअजीम हा काबुलांत एका मोठ्या अधिकारावर होता. अजीमशाहा याला माळव्याचा सुभेदार नेमिलें होतें; परंतु तो बादशाहाच्या जवळच होता; व कामबक्ष यास विजापुरचा सुभेदार नेमून तिकडे पाठविलें होतें. औरंगजेब मरतांच अजीमशाहा आपणास बादशाहा असैं ह्मणवूं लागला, व कामबक्ष यास दक्षिणेंतील राज्य देऊं करून त्यास त्यानें आपल्या प-

क्षास अनुकूल करून घेतलें. वास्तविक रीतीनें राज्याचा खरा मालक मोअजीम होता. त्यानें लगेच बाहादुरशाहा असा किताब घेतला व आपला हक्क स्थापित करण्याकरतां तो तिकडून मोठी फौज घेऊन निघाला. अजिमशाहा हाही दक्षिणेंतून मोठी फौज घेऊन निघाला. त्या वेळीं शाहूचें सर्व कुटुंब त्याच्या बरोबर होतें. त्यासह तो नर्मदा उतरून पलीकडे गेला.

मोंगलांचें लष्कर दक्षिणेंतून उठून गेलें ही गोष्ट ताराबाई व तिच्या हाताखालील मराठे सरदार यांस मोठी हितावह झाली. पुण्याचा मोंगलांचा सुभेदार लोदीखान यास धनाजी जाधव यानें जिकून त्याच्यापासून चाकणचा किल्ला घेतला. त्याचप्रमाणें दुसरेही मराठे सरदार मोंगलांच्या मुलखांत धामधूम करूं लागले. अजिमशाहाला हें वर्तमान समजलें त्या वेळीं तो व झुलपिकारखान ह्या दोघांनीं अशी मसलत केली कीं, ह्या वेळीं आपण शाहूला कैदेतून मुक्त केलें तर मराठ्यांत आपसांत दुफळी होऊन तंटे माजण्याचा बराच संभव आहे, व तसें झालें ह्मणजे मराठ्यांना मोंगलांच्या मुलखाला उपद्रव देण्याला सवड मिळणार नाही. नंतर शाहूस बोलावून आपून त्यांनीं त्याच्याशीं असा करार केला कीं, “ तुम्ही आपणास दिल्लीचे बादशाहाचे अंकित असें ह्मणून राज्य करावें, व तुमची आई, भाऊ व बायका यांस आह्मांपाशीं ठेवावें; तसेंच तुम्हीं आपल्या राज्यांत जाऊन राज्याचा बंदोबस्त करावा, व बखेडा करणारे लोकांचें पारिपत्य करावें. बादशाही लक्षांत वागवून बादशाही मुलखास उपद्रव होऊं देऊं नये. तुम्ही याप्रमाणें निखालस वागतां अशी हुजूर खातरजमा झाली ह्मणजे आम्ही दिल्लीस गेल्यावर, व तेथें सिंहासनाधिरूढ झाल्यावर तुमचीं माणसें तुम्हांकडे लावून देऊं; व तुम्हांस सरदेशमुखीचें उत्पन्न सहा सुभ्यांत चालतें याची सनद; त्याचप्रमाणें सहा सुभ्यांची चौथाईची सनद ह्या तुम्हांस देऊं; तसेंच बतनघाट, व बालाघाटावरील महाल विजापूर, दौलताबादचे पादशाहींतील महाल,

भीमा व गोदावरी यांच्यामधील निमा मुख्य, ह्यांतील बादशाही अमलांतील ठाणीं, किल्ले, कोटसुद्धां दरोबस्त तुह्यांस बक्षीस करून देऊं. तूर्त 'यांचें राज्य हे बंदोबस्तानें करतील' अशीं पत्रें आमचे सुभ्यांस देण्याकरतां तुह्यांपाशीं देतो. कर्नाटक, गोंडवण, गुजराथ, तंजावरचें राज्य ह्यांचा अंमल तुमचेकडे चालत आहे तो तुहीं तसाच चालवावा; व नेहमीं बादशाहाचे हुकमांत वागून प्रसंग पडेल तेव्हां आपल्या फौजेनिशीं आह्मांस मदत करावी." शाहूनें ह्या सर्व गोष्टी मान्य केल्यावर त्यास जाण्यास आज्ञा दिली. अजीम-शाहानें हत्ती, घोडे, व २०० रांगडे स्वार त्याच्याबरोबर दिले, व "वाटेनें ज्यास्त फौज गोळा करीत जावें" असें सांगितलें. शाहूनें, बेगम व झुलपिकारखान यांचा जाण्यास निरोप मागितला, त्या वेळीं त्यांनीं त्याला लवकर निघून जाण्यास सांगितलें. कारण बादशाहास पुनः कोण काय कसें समजावील याचा नेम नव्हता; नंतर बादशाहानें सुभ्यांस देऊं केलेलीं पत्रें आणण्याकरतां जोल्यार्जी केसरकर यास पाठीमागें ठेवून, शाहू, मोरोपंत सबनिस, कृष्णाजी नाईक जोशी व गदाधरभट यांस बरोबर घेऊन निघाला; व उद्धव योगदेव व कांहीं शागीर्दपेशा यांस आपल्या कुटुंबाच्या तैनातीस तेथेंच ठेविलें. त्यानें आपणाबरोबर फक्त विरूबाईस घेतलें. जावयाचे वेळीं बेगमेचा निरोप घेण्याकरतां शाहू गेला, त्या वेळीं तिला अतिशय आनंद झाला व वाईटही वाटलें. आपला मुलगा आज कैदेतून सुटून राज्यावर जाणार झणून तिला आनंद झाला, व आज त्याचा आपला शेवटचा वियोग होणार झणून तिला दुःख झालें. तिचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले, कंठ दाटला व तिच्यानें एक शब्दही बोलवेना. बरोबरच आहे. जिनें आज १८ वर्षे ज्या शाहूला ज-

१. ग्रॉंट डफ आदिकरून इतिहासकार इतका मजकूर देत नाहींत. ते फक्त "शिवाजीनें घेतलेला विजापूरचा मुख्य व भीमा व गोदावरी यांचे मधील कांहीं मुख्य" इतकाच काय तो शाहूस देऊं केला होता असें म्हणतात. वरील मजकूर मल्हार रामरावकृत शाहूमहाराजांचे चरित्रांतून घेतला आहे.

न्मदात्या आईहूनही ज्यास्त ममतेनें वागविलें, जो शाहू जरा दृष्टीस पडला नाही कीं जिचा जीव खालवर व्हावा, ज्याला पाहिल्याबरोबर जिच्या आनंदसमुद्रास भरती यावी, व ज्याला यत्किंचित् दुखणें आलें तर जिच्या काळजानें आपला ठाव सोडावा; त्या बेगमेची, तो आपला आवडता मुलगा आज आपणाला दुःखसमुद्रांत लोटून दूर जाणार असें समजल्यावर अशी अवस्था झाली ह्यांत विशेष तें काय ? सरतेशेवटीं बेगमेनें आपलें मन घडू केले, व आज आपण याला मोहपाशांत गुंतवून एथें राहवून घेतलें तर पुढें कदाचित् याचें नुकसान होईल, कारण तें पडलें मुसलमानी दरबार, ना दाद, ना फिर्याद, कोणत्या वेळेस काय लहर फिरेल त्याचा कांहीं नियम नाही, व पाठीमागून मग दुःख करीत बसावें लागेल त्यापेक्षां आतांच याला निरोप द्यावा हें बरें, असें मनांत आणून, “मातोश्रीविप्रयीं कांहीं काळजी करूं नये, लवकरच खानगी करून देवितें” असें सांगून त्यास जाण्यास निरोप दिला.

अशा रीतीनें इ० स० १७०७ मध्यें आपला गादीवरचा हक्क स्थापित करण्याकरतां शाहू दक्षिणेंत यावयास निघाला; व अजीमशाहा बाहादुरशाहाशीं लढण्याकरतां उत्तरेकडे गेला. त्या दोघां बंधूंची आग्र्यापासून कांहीं मैलांवर धोलपूर एथें गांठ पडली. नंतर त्या ठिकाणीं मोठी भयंकर लढाई झाली (सन १७०७), व तींत अजीमशाहाचा पराभव होऊन तो व त्याचे दोघे पुत्र पडले. पुढें बाहादुरशाहा सन १७०८ त दिल्लीच्या तक्तावर बसला. झुलपिकारखान बाहादुरशाहास शरण आला, तेव्हां त्याला एक मोठा अधिकार देऊन, मोमीनखान हणून त्याचा एक विश्वासु सरदार होता त्यास त्यानें आपली वजिरी दिली. औरजेबाचा तिसरा पुत्र कामबक्ष हा मोठा गर्विष्ठ व ब्रात्य होता. तो बाहादुरशाहाचा अधिकार कबूल करीना. प्रथमतः बाहादुरशाहानें त्यास समजुतीच्या गोष्टी सांगून त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग

झाला नाही. तेव्हा बाहादुरशाहानें झुलपिकारखानास बरोबर घेऊन त्याच्यावर स्वारी केली. त्या दोघां भावांची हैदराबादेजवळ मोठी लढाई होऊन तींत बाहादुरशाहाचा जय झाला, व कामबक्ष रणांगणीं पडला. अशा रीतीनें बाहादुरशाहानें आपली सत्ता दृढ करून घेतली.

शाहू दक्षिणेंत यावयास निघाला तो प्रथमतः भरतपूरदीघ एथें आला. नंतर जोधपूर, जयपूर, उदेपूर, वगैरे ठिकाणीं मेजवान्या घेत घेत, व सैन्य गोळा करीत करीत उज्जनीमहेश्वरावरून, विंध्याद्रि, सातपुडा या पर्वतांतून बऱ्हाणपुरास येऊन पोहोंचला. ह्या ठिकाणीं जोत्याजी केसरकर, ज्यास सुभ्यांस देण्याचीं पत्रें घेऊन येण्याकरतां पाठीमागें ठेविलें होतें, तो येऊन शाहूस मिळाला. शाहू दक्षिणेंत येत आहे हें वर्तमान मराठ्यांस कळतांच त्यांना अतिशय आनंद झाला; व पुष्कळ सरदार त्यास येऊन मिळाले. परसोजी भोंसले त्या वेळीं १९००० फौज बाळगून बऱ्हाडांत होता, व पेशवे (पिंगळे) याचा सरदार चिमणाजी दामोदर हा ९००० फौजेनिशीं खानदेशांत होता. हे दोघेही शाहूस येऊन मिळाले. मराठे लोक त्याच्या पदरीं भराभर नोकरी पतकरूं लागले. अशा रीतीनें त्याच्याजवळ थोड्याच वेळांत बरीच फौज जमली. मोरोपंत सबनीस शाहूबरो-

१. भरतपूर, जोधपूर, जयपूर, उदेपूर, इत्यादि ठिकाणीं जाण्यास शाहूला कसा वेळ मिळाला कोण जाणे; कदाचित् हे राजे अगर त्यांचे वकील बादशाहाबरोबर असतील त्यांनीं शाहूराजास मेजवान्या केल्या असाव्या. एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, एकंदर ३४ दिवस शाहूस मेजवान्या होत होत्या. —काव्येतिहास-संग्रह. २ काफीखान म्हणतो कीं, झुलपिकारखानानें शाहूची मुक्तता करून दिल्यावर तो ५०।६० माणसांनिशीं बीजागड, नंदुरबार, व सुलतानपुर एथील बंडखोर जमीनदार मोहनसिंग याजकडे प्रथमतः गेला. त्यानें शाहूस थोडीशी युद्धसामग्री दिली. नंतर तापीच्या कांठीं कोकरमंड (?) कि-ण्याचा अधिकारी अंबू पांडे याजकडे शाहू गेला. हा पांडे सुरतेपासून बऱ्हाणपुरापर्यंतच्या प्रांतांत मोठा पुंडावा करीत होता. त्यानें शाहूबरोबर बरीच फौज देऊन त्यास स्वदेशीं रवाना केलें.

वर होता त्यास त्यानें सेनापतीचा अधिकार दिला, जोत्याजी केस-
रकर यास सरदेशमुखीचा मुतालिक नेमिलें, व परसोजी भोंसले
यास 'सेनासाहेबसुभा' हा किताब दिला, व बऱ्हाड, गोंडवण वगैरे
प्रांतांची जहागीर करून दिली. चिमणाजी दामोदर याला 'पंडित-
राय' हा किताब देऊन त्यालाही मोठी नेमणूक करून दिली. नंतर
हैबतराव निंबाळकर, नेमाजी शिंदे, सयाजी भोंसले वगैरे सरदार
आपापल्या फौजांसह हळू हळू येऊन मिळाले. निंबाळकर यास 'सर-
लष्कर' हा किताब दिला, व भोंसले यांचा कारभारी आनंदराव
महादेव यास खासनिशीचा व पोर्तनिशीचा अधिकार दिला.
अशा रीतीनें जे जे सरदार शाहूस येऊन मिळाले त्यांपैकीं
काहींना जहागिरी, काहींना नेमणुका, काहींना मोठमोठे अधिकार
देऊन त्यांस शाहूनें संतुष्ट करून आपलेंसें करून घेतलें. नंतर
गोदावरी उतरून शाहू अलीकडे आला; व तेथून ताराबाईला
त्यानें पत्र पाठविलें कीं, "आह्मी ब्रह्मशाहापासोन निघोन मुक्कामास
येऊन पावलों, लवकरच येतो." शाहू येतो हें वर्तमान ताराबाईला
कळलें त्या वेळीं तिला फार वाईट वाटलें, व ती शाहूचा गादीवरील
हक्क उडविण्याचा यत्न करूं लागली. तिच्या मनांतून शाहूला गादी
देण्याचें नव्हतें. तिला वाटलें कीं, आपण आजपर्यंत राज्याचा उपभोग घे-
तला, तसेंच युक्तिप्रयुक्तीनें त्याचें आजपर्यंत संरक्षण करून तें ज्यास्त वा-
ढविलें; हें सर्व शाहू करतां केलें कीं काय ? शाहूला राज्य संपादन कर-
ण्यास काडीइतकेही श्रम पडले नाहींत, व तो आतां आयत्या वाढून तयार
केलेल्या पात्रावर येऊन बसणार, आणि तसें झालें ह्मणजे मी व माझा
मुलगा यांस आपल्या तोंडाकडे पाहात बसवणार हें काहीं बरोबर
नाहीं. तिनें, काहीं झालें तरी शाहूला गादी घावयाची नाहीं असा नि-
श्चय केला. तिनें लोकांत अशी कंडी उठविली कीं, 'हा काहीं खरा
शाहू नव्हे, कोणी तरी तोतया आहे.' परंतु एवढ्या उपायानें तिची

शांतता झाली नाही. तिने रामचंद्रपंत अमात्य, परशुराम त्रिवक्क प्रतिनिधि, शंकराजी नारायण सचीव, धनाजी जाधव सेनापति वगैरे आपल्या अष्टप्रधानांस व सरदार लोकांस बोलावून आणून त्यांस सांगितलें कीं, “ हल्लीं मराठ्यांच्या गादीवर हक्क सांगण्याकरतां जो येतो आहे तो कांहीं खरा शाहू नव्हे असें मला वाटतें; तो कोणी तरी तो-तया असावा; बरें, यदाकदाचित् तो खरा शाहू असला, तथापि त्याचा शिवाजी महाराजांच्या गादीवर मुळींच हक्क पोहोचत नाही. संभाजी राजे यांनीं काय काय क्रूर कृत्यें केलीं, व आपणां सर्वांस विनाकारण कसें गांजलें तो प्रकार अजून तुमच्या स्मरणांतून गेला नसेलच. शिवाजी महाराजांची संभाजी राजे यांस गादीवर वसविण्याची मुळींच इच्छा नव्हती. असें असूनही पुढें ते जबरदस्तीनें गादीवर बसले. परंतु त्यांच्यापासून राज्याचा कांहीं तरी फायदा झाला काय? फायदा नाही इतकेंच नाही, तर त्यांनीं आपली दौलत, हत्ती, घोडे, पागा वगैरे सर्व कांहीं गमाविलें; फार काय सांगावें, प्रत्यक्ष राज्यही घालवलें. पुढें राजाराम राजे आपणां सर्वांस घेऊन तंजावरास गेले, व ११ वर्षेपर्यंत अव्याहत व जिवापाड श्रम घेऊन त्यांनीं मराठ्यांचें नष्ट झालेलें राज्य पुनः संपादन करून थोरल्या महाराजांचें नांव राखिलें. आपणां सर्वांस एवढ्या योग्यतेस आणण्यास त्यांचेच श्रम कारण होत असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. ज्या वेळीं संभाजी राजे यांनीं आपलें राज्य गमाविलें त्याच वेळीं त्यांचा व त्यांच्या वंशजांचा या गादीवरचा हक्क उडाला. सांप्रत गादीचे खरे खरे मालक झटले ह्मणजे राजाराम राजे व त्यांचे वंशज हे होत. तेव्हां ज्यांनीं आपणां सर्वांस एवढ्या योग्यतेस चढविलें त्यांच्या वंशजांचा आपणांस अभिमान असलाच पाहिजे. त्या वंशाला अंतर देणें

१ परशुराम त्रिवक्क हा किन्हेईचा कुळकर्णी. यानें रामचंद्रपंत अमात्य याचे हाताखालीं असतां मोठमोठी कामें केलीं होती. राजाराम मरण पावल्यावर ताराबाईनें त्याला ‘प्रतिनिधि’ हें पद देऊन सर्व किल्ल्यांची देखरेख त्याच्याकडे सोंपविली होती.

व त्याच्याशीं वेद्दमानानें वागणें यापेक्षां दुसरा राजद्रोह तो कोणता ? याकरतां सर्वांनीं मोठी फौज घेऊन जावें, व तो शाहू खरा असो किंवा खोटा असो; त्याच्याशीं लढाई करून त्याचें पारिपत्य करावें.” तिनें आपल्या सर्व सरदारांकडून आपला पक्ष न सोडण्याविषयीं आणा-शपथा घेवविल्या, लढाईची मोठी कडेकोट तयारी चालविली, व “शाहूस कोणीं मदत करूं नये व त्याला कोणीं भेटायला जाऊं नये, गेल्यास त्याला मोठी कडक शिक्षा होईल,” असा सक्त हुकूम फर्माविला. तसेंच सर्व किल्ल्यांवर दारूगोळा वगैरे सामान ज्यास्त ठेवून त्यांचाही तिनें नीट बंदोबस्त केला.

शाहूला हें वर्तमान कळलें तेव्हां त्याला फार वाईट वाटलें, व आपल्या खरेखोटेपणाविषयीं लोकांची खात्री व्हावी म्हणून कांहीं दिवस तो गोदावरीच्या कांठींच तळ देऊन राहिला. इकडे ताराबाई-कडील मंडळीनें हेर पाठवून बातमी आणविली, तेव्हां मोरोपंत सव-नीस, जोल्याजी केसरकर वगैरे मंडळी शाहूबरोबर आहे असें त्यांस समजलें, त्यावरून शंकेला कोठें जागाच उरली नाही. तेव्हां तारा-बाईकडील मंडळीस मोठा विचार येऊन पडला. त्यांनीं पूर्वी तारा-बाईजवळ शपथा वाहिल्या होत्या; परंतु त्यांना हा खरा प्रकार कळ-तांच त्यांच्या मनाची चलबिचल झाली. ताराबाईनें आपल्या पक्षास ज्यास्त मंडळी अनुकूल करून घेण्याचा सपाटा चालविलाच होता. कोंकणांत मराठ्यांच्या आरमाराचा सरदार कान्होजी आंग्रे यास तिनें बोलावून आणून त्याच्याकडूनही बेलभंडार उचलून घेतला. नंतर ध-नाजी जाधव व परशुराम त्रिंबक यांस बोलावून आणून त्यांच्याबरो-बर मोठी फौज देऊन त्यांस शाहूवर जाण्यास आज्ञा केली. तिनें नि-घायचे वेळीं पुनः त्यांच्याकडून शपथा घेवविल्या. प्रतिनिधीनें शपथ घेतली, परंतु धनाजी त्याच्याप्रमाणें शपथ घेईना. त्यानें ताराबाईस सांगितलें कीं, “जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत एकदां शाहू महाराजां-बरोबर लढाई देईन”; व तेवढ्यापुरतीच त्यानें शपथ वाहिली. नंतर

प्रतिनिधि व सेनापति हे बरोबर सैन्य घेऊन निघाले. धनाजीने आपणाबरोबर ह्या वेळीं खंडो बह्ताळ चिटणीस व नारोराम रंगराव शेणवी, त्याचा खासगी कारभारी, यांस घेतले होते. शाहूनेही तिकडे लढाईची तयारी चालविलीच होती. त्यानें लढाई देण्याचे उद्देशानें गोदावरीच्या कांठावरून आपला तळ हालविला; व तो पुण्यापासून १२ कोसांवर खेड-कडूस एथें येऊन दाखल झाला. वाटेनें शिवणें प-रगण्यांत पारद या गांवीं तो आला, तेव्हां त्या गांवाला लहानशी गढी होती तींतील लोकांनीं शाहूचे लोकांवर तोफा सोडल्या. शाहूला त्यामुळें फार राग आला, व त्यानें गांवावर हल्ला करून ती गढी ज-मीनदोस्त करून टाकली व आंतील लोकांची कत्तल केली. त्या ग-दींत एका बाईनें आपला मुलगा शाहूचे चरणांवर वाहिला, व “मीं हा आपल्या सेवेला अर्पण केला आहे, याचें आपण संरक्षण करावें” असें बोलून ती निघून गेली. शाहूनें त्या मुलाचा स्वीकार केला, व ह्या ठिकाणीं आपली प्रथमतः फत्ते झाली ह्मणून त्याचें नांव त्यानें फत्ते-सिंग असें ठेवून त्यापुढें आपलें उपनांव ‘भोंसले’ हें जोडलें. ह्या मुलाचा शाहूनें चांगला प्रतिपाळ केला, व तो पुढें मोठा झाल्यावर अक्कलकोटचें राज्य त्याच्या स्वाधीन करून त्यास तेथील राजा केले. हाच फत्तेसिंग अक्कलकोट संस्थानचा मूळपुरुष होय.

धनाजी जाधव व परशुराम त्रिंबक हे बरोबर ४००००० फौज घेऊन खेडाजवळ येऊन पोहोंचले. त्यांच्याशीं एकदम लढाईस उभें न राहतां शाहूनें धनाजीला आपल्याकडे वश करून घेण्याचा यत्न चालविला; व तो त्याचा बेत सिद्धीस नेण्याला त्याला धनाजीचा कारभारी नारोराम रंगराव हें पात्र चांगलें सांपडलें. त्यानें आपला सर्व बेत नारोरामास कळविला, व त्या संबंधाची मसलत करण्या-करतां शाहू एके रात्रीं वेष पालटून एकटा धनाजीचे छावणींत ना-रोराम याजकडे आला. नारोराम यानें शाहूस ओळखिलें; परंतु

१ ह्या मुलाचें मूळचें उपनांव ‘लोखंडे’ असें होते. परंतु या ‘परीस’ राजाला तें ‘लोखंड’ लागतांच त्याचें सोनें होण्याला काय उशीर?—ग्रांटडफ.

त्याचा विश्वासघात केला नाही. नंतर काय बोलणें व्हावयाचें होतें तें झाल्यावर त्यानें शाहूस त्याचे गोटांत सुरक्षित पोहोचतें केलें. धनाजीनें ताराबाईजवळ शपथ वाहिली होती खरी, परंतु त्याचें मन तिच्या-पक्षाकडून उडालें होतें, व नारोरामाला ही गोष्ट माहीत होती. त्यानें एके दिवशीं बोलण्याच्या ओघांत धनाजीस सांगितलें कीं, “मराठी राज्याचे खरे मालक शाहू महाराज असून त्यांच्यावर शस्त्र चालविणें हें आपणासारख्या वीरास उचित नाही. याकरतां आपण खऱ्या पक्षास अनुकूल होऊन आपली स्वामिभक्ति प्रगट करावी हें मला योग्य दिसतें. ह्या प्रसंगासारखा प्रसंग पुनः कधींही प्राप्त होणार नाही.” धनाजीच्या मनांत हे विचार घोळतच होते, व त्यांत आणखी त्याच्या कारभाऱ्याच्या विचारांची भर पडतांच शाहूच्या पक्षास मिळण्याचा त्याचा निश्चय ठरला. नंतर ताराबाईजवळ वाहिलेल्या शपथेतून मोकळें होण्याकरतां त्यानें शाहूवरुबर एक लुटुपुटुची लढाई देण्याचें योजिलें, व तो आपला बेत शाहूस कळविला. नंतर दोन्ही पक्षांची खेड एथें लढाई सुरू झाली, तींत जाधवाच्या लोकांनीं त्याच्या सांगी-प्रमाणें पोकळ वार काढिले; व जाधव आपल्या लोकांसह शाहूस जाऊन मिळाला. प्रतिनिधि मोठ्या निकरानें लढला. परंतु धनाजी शाहूस जाऊन मिळाला असें पाहतांच त्याचें धैर्य सुटलें, व त्यानें लढाईतून पळ काढिला, व तो सातान्यास परत आला. शाहूनें धनाजीस सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं, खंडो बल्लाळ यास चिटणीशी दिली, व नारोराम रंगराव यास ‘मंत्री’ पद देऊन त्याला मोठी नेमणूक करून दिली.

नंतर शाहू खेडाहून निघून पुण्यास आला; व तेथून श्रीजेजूरीस येऊन त्यानें खंडोबाचें दर्शन घेतलें, आणि त्या ठिकाणीं मोठा दान-

१. कयांबेल. २ ही खेडची लढाई होण्यापूर्वी अहमदनगराजवळ शाहू असतां त्यानें औरंगजेबाच्या थडग्याचें दर्शन घेतलें, व त्या ठिकाणीं मोठा दानधर्म केला, असें काफीखान ह्मणतो.

धर्म करून कांहीं दिवस तेथेंच मुक्काम करून राहिला. शाहूनें जे-
जुरीहून शंकराजी नारायण सचिव व दत्ताजी शिवदेव राजाज्ञा यांस
भेटीस येण्यास पत्रें पाठविलीं. सचिवाला पत्र पोहोचतांच त्याला
काय करावें तें कांहीं सुचेना. 'एकीकडे आड व एकीकडे विहीर' असें
त्यास होऊन गेलें. शाहूस जाऊन भेटावें तर क्रियाभ्रष्टपणा
पदरीं येतो, व न भेटावें तर राजद्रोहाचें पाप माथीं बसतें. तेव्हां
त्यानें कांहींच न करतां तो राजगडास जाऊन स्वस्थ बसला. दत्ताजी
शिवदेव मात्र येऊन भेटला, तेव्हां शाहूनें त्याचा सन्मान करून
त्याचा अधिकार त्याच्याकडे कायम केला. नंतर शाहू जेजुरीहून निघून
वीरोस आला, व त्या ठिकाणीं एक मोठा साधु पुरुष होता त्याचें द-
र्शन घेऊन त्यानें वाई प्रांतांत चंदनवंदन किल्ल्यानजीक दहिगांव एथें
आपल्या सैन्याचा तळ दिला. शाहूनें प्रथमतः चंदनवंदनचा किल्ला
घेतला, व तेथून सातान्यास शेखमिरा, प्रयागजी प्रभु, परशुराम
त्रिंबक वगैरे मंडळी होती त्यांना भेटीस येण्यासाठीं पत्र पाठविलें;
परंतु ते भेटीस आले नाहींत. त्यांनीं त्या पत्राकडे मुळींच लक्ष दिलें
नाहीं, व शाहूबरोबर लढाई करण्याचे हेतूनें किल्ल्यांत मोठी जंगी
तयारी चालविली. त्या वेळीं वाईकर शेखमिरा, प्रयागजी प्रभु वगैरे
जी मंडळी किल्ल्यांतच होती त्यांचीं मुलेंमाणसें धरून आणून, "किल्ला
खालीं करून न घाल तर तुमच्या मुलांमाणसांस आह्मी ठार मारूं"
असा शाहूनें त्यांना निरोप पाठविला. तेव्हां त्यांनीं प्रतिनिधीस सांगितलें
कीं, "शाहू महाराज राज्याचे खरे मालक आहेत. याकरतां किल्ला
त्यांचे हवालीं करून महाराजांची मर्जी सुप्रसन्न करून घ्यावी हें आ-
ह्मांस बरें दिसतें. तसें न केलें तर आमचीं बायकापोरें व्यर्थ
प्राणास मुकणार." प्रतिनिधीनें त्यांचा निषेध केला. नंतर शेखमिरा,
प्रयागजी वगैरे प्रमुख मंडळीनें कट करून प्रतिनिधीस फसविण्याचा
व्रत केला. त्यांनीं शाहूस सांगून पाठविलें कीं, "इकडे आह्मी सर्व

१ थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र. २ हा गांव पुर्णे जिल्ह्यांत सासवड
तालुक्यांत आहे.

तयारी करून ठेविली आहे. खुणेकरतां ह्मणून किल्ल्यावर आमची तरवार झळकली ह्मणजे आपण किल्ल्यावर चालून यावे." शाहूनें तरवारीचा इशारा कळण्याकरतां वंदन किल्यावर आपलीं मनुष्ये ठेविलीं होतीं. तो इशारा होतांच शाहू आपल्या सैन्यासह किल्ल्यावर चाल करून गेला. शेखमिरा वगैरे मंडळीनें किल्ल्यांतील शिवंदी अगोदरच वश करून घेऊन, परशुराम त्रिंबक यास कैद केलें होतें. शाहू येतांच लढाईचा प्रसंग न पडतां किल्ला त्याचे हस्तगत झाला. नंतर शेखमिरा, प्रयागजी वगैरे मंडळी शाहूला येऊन भेटल्यावर त्यांच्या पूर्वीच्या नेमणुका त्यांच्याकडे कायम करून त्यांस आणखीही मोठमोठ्या देणग्या त्यानें दिल्या. प्रतिनिधि परशुराम त्रिंबक याच्यावर मोठा कडक पहारा ठेवून त्यास सातारच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें, व त्याचा अधिकार गदाधर प्रल्हाद यास दिला. बहिरोपंत पिंगळे यास पेशवाईचा अधिकार दिला. नंतर परळी, वर्धनगड, महिमानगड वगैरे बरेच किल्ले शाहूनें घेतले, व हवालदार, दरखदार, किल्लेदार वगैरे लोक नवे जुने करून सांप्रदायाप्रमाणें त्यांस सनदा करून दिल्या, व प्रांताचा नीट बंदोबस्त केला.

ह्याच वेळेच्या सुमारास ह्मणजे सन १७०८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत बाहादुरशाहा झुलपिकारखानास बरोबर घेऊन कामबक्ष याचा नाश करण्याकरतां दक्षिणेंत आला होता. कामबक्ष याचा नाश केल्यावर, बादशाहास आतां आपण मराठ्यांशीं कोणत्या रीतीनें वागावें याचा विचार करणें जरूर पडलें. त्या वेळीं शाहू व तारावाई यांच्या मधोल तंटा मोठ्या जारीनें सुरू होता; परंतु एकंदर गोष्टींवरून त्यांत शाहू जय पावेल असें धोरण दिसत होतें. झुलपिकारखा-

१ सातारचा किल्ला हार्ती येण्यापूर्वी बरेच दिवस शाहूनें त्या किल्ल्यास वेढा दिला होता.—ग्रांटडफ. २ बाहादुरशाहानें झुलपिकारखानास दक्षिणेंत पाठविलें असें ग्रांटडफ म्हणतो; परंतु एल्फिन्स्टनकृत इतिहासांत बाहादुरशाहा झुलपिकारखानास बरोबर घेऊन गेला होता असें आहे.

नाच्या मनांतून शाहूचें इष्ट व्हावें असें होतें. त्यानें बादशाहास समजाविलें कीं, “जर आपण शाहूला अनुकूल व्हाल तर तो आपला अंकित होऊन राज्य करील; व त्यांत आपला मोठा फायदा होईल.” त्यावरून बादशाहा शाहूस दक्षिणेच्या सरदेशमुखीची सनद द्यावयांस तयार झाला. परंतु वजीर मोमीनखान याच्या मनांत ती सनद ताराबाईचा मुलगा शिवाजी याच्या नांवानें करून द्यावी असें होतें, त्यामुळे तें सनदेचें प्रकरण त्या वेळीं तसेंच राहिलें. सातान्यास आल्यानंतर सुमुहूर्त पाहून शके १६२९, सर्वजित् संवत्सर, माघ कृष्णपक्षां, ह्यणजे इ० स० १७०८ च्या मार्च महिन्यांत शाहूनें आपणास विधिपूर्वक राज्याभिषेक करून घेतला; व पूर्वील पद्धतीप्रमाणें स्वस्तिश्रीचीं पत्रें लिहिण्यास प्रारंभ करून आपल्या नांवाचे शिक्रे केले, व स्वतः राज्यकारभार पाहूं लागला.

शा.प. ११९

वर्धनाहून प-

१ राजदरबारांतून जीं पत्रें जात असत त्यांच्या आरंभीं सुरंदरे यानें त्यास लिहिण्याचा त्या वेळीं परिपाठ होता. २ हा मजदूर त्या दोघांसही आशाहू महाराजांचे चरित्रांतून घेतला आहे.

भाग ४.

—शाहू सिंहासनारूढ झाल्यानंतर घडलेलीं वर्तमानें.

सन १७०८ पासून १७१४ पर्यंत.

दक्षिणेचा मोंगलांचा सुभेदार दाऊदखान पत्नी हा शाहूराजाला दक्षिणेच्या सहा सुभ्यांची चौथाई देण्याचें कबूल करतो.—बाळाजी विश्वनाथ.—शाहूची ताराबाईवर स्वारी.—धनाजी जाधवाचा मृत्यु.—त्याचा मुलगा चंद्रसेन व बाळाजी विश्वनाथ यांचें वैमनस्य पडतें.—शाहू आणखी दोन लग्नें करतो.—शंकराजी नारायण जलसमाध घेतो.—शाहूराजा शंकराजी नारायणाचा अज्ञान मुलगा नारो शंकर याचे नांवानें सचिवपदाचीं वर्र्ण पाठवून देतो व अशा युक्तीनें सचिवास आपल्या पक्षाकडे ओढतो.—तो सातारा शहरची सुधारणा करतो.—ताराबाईचा मुलगा शिवाजी याचा मृत्यु व राजसबाईचा मुलगा संभाजी हा कोल्हापुरच्या गादीवर बसतो.—रामराजाचा जन्म.—शाहू परशुराम त्रिंबक यास बंदमुक्त करून त्याला आपला प्रतिनिधि नेमतो; परंतु त्याचा मुलगा कृष्णाजीपंत हा कोल्हापुरच्या पक्षास मिळाल्यामुळें त्याच्यावर शाहूची इतराजी होऊन त्याला पुनः शाहू प्रतिबंधांत ठेवतो.—बाहादुरशाहाचा मृत्यु व जाहांदरशाहा गादीवर बसतो.—मोंगलांचे आपसांतील बखेडे.—फिरकूशियर हा जाहांदरशाहास कैद करून आपण गादीवर बसतो.—झुलपिकारखानाचा मृत्यु.—सय्यद बंधु.—निजामउल्मुल्कास दक्षिणेची सुभेदारी मिळते.—चंद्रसेन जाधव व बाळाजी विश्वनाथ यांच्यांत भांडण लागतें.—तो बाळाजीचा पाठलाग करतो.—शाहूस ती बातमी कळून तो बाळाजीची मुक्तता करतो.—चंद्रसेन निजामास जाऊन मिळतो.—पुरंदरची लढाई.—खटावकर व थोरात यांचें पारिपत्य.—परशुराम त्रिंबक याची कैदेंतून सुटका व त्याला प्रतिनिधिपद पुनः मिळतें.—बाळाजी विश्वनाथ युक्तीनें कान्होजी आंग्र्यास वश करतो.—त्याला पेशवाई मिळते.

शाहू गादीवर बसला त्या वेळीं दाऊदखान पत्नी हा दक्षिणेचा सुभेदार होता. त्यानें झुलपिकारखानाच्या सांगण्यावरून शाहूशीं दक्षिणेचा व दक्षिणेतील सहा सुभ्यांची हणजे औरंगाबाद, बेदर,

शाहू सन १७०८ त दक्षिणेंतून दिल्लीस परत गेला, त्या वेळीं त्यानें झुलपिकारखान यास दिली. परंतु त्या सरदारास दरबारांतून आपल्यामुळें औरंगजेबाच्या वेळचा शूर सरदार दाऊदखान पाठविलें होतें.

४ था.] सिंहासनारूढ झाल्यानंतरची वर्तमाने.

विजापूर, हैदराबाद, बन्हाड, व खानदेश यांची चौथाई वसूल करवावी, त्यांत मराठ्यांनी हात घालून नये. कबूल केले; परंतु त्यांत अशी शर्त होती कीं, चौथाई वसूल करवावी याची ती मोगलांनी वसूल करावी, त्यांत मराठ्यांनी हात घालून नये.

त्या वेळीं मराठ्यांचे आपसांत तंटे लागल्यामुळे जमिनीची लागवड वगैरे बरोबर होत नसे, यामुळे वसूलही बरोबर येईना. तेव्हां त्या संबंधानें नीट व्यवस्था करण्याकरतां शाहूराजानें धनाजी जाधव याची त्या कामावर नेमणूक केली. धनाजीनें काम बरोबर चालावें म्हणून सासवडचा कुळकर्णी अंबाजीपंत पुरंदरे, व श्रीवर्धनचा कुळकर्णी बाळाजी विश्वनाथ हे दोन कारकून ठेविले. हा बाळाजी विश्वनाथ, पेशव्यांचा मूळ पुरुष होय. बाळाजी विश्वनाथ फार हुशार होता. त्यानें थोडक्याच वेळांत जमाबंदीची शिस्त फार उत्तम तऱ्हेनें लावून दिली. यामुळे धनाजीची त्यावर फार मर्जी बसली, व धनाजी वारंवार शाहूराजापुढें त्याची तारीफ करी, यामुळे त्याचीही त्याच्यावर मर्जी बसत चालली.

१ हा सासवडचे पुरंदरे यांचा मूळ पुरुष. ग्रांटडफ आदिकरून इंग्रजी इतिहासकारांनीं याला आबाजीपंत असें म्हटलें आहे. परंतु काव्येतिहाससंग्रहांत व पुरंदरे यांच्या अस्सल वंशावळींत अंबाजीपंत असें नांव दिलें आहे. २ बाळाजी विश्वनाथ हा श्रीवर्धनचा देशमुख. त्याकडे तेथील कुळकर्णांचे काम होतें. श्रीवर्धन त्या वेळीं हबशाच्या ताब्यांत होतें. कांहीं कारणामुळे हबशी व आंग्रे यांच्यामध्ये वैमनस्य आलें, तेव्हां बाळाजीचा कोणी शत्रु होता त्यानें “बाळाजी आंग्र्यास मिळाला आहे व त्याच्या मसलतीनें आंग्रे तुम्हांवर लवकरच स्वारी करणार आहे” असें हबशास खोटेंच सांगितलें. हबशी हलक्या कानाचा असल्यामुळे त्याला ती खबर खरी वाटली. त्यानें बाळाजीचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला. त्यानें बाळाजीचा थोरला भाऊ जानोजी यास गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविलें. तेव्हां आपलीही वाट हबशी अशाच तऱ्हेनें लावणार असें बाळाजीला भय पडून तो आपल्या कुटुंबासह श्रीवर्धनाहून पळाला. प्रथमतः बाळाजी सासवडास आला. तेथें अंबाजीपंत पुरंदरे यानें त्यास आश्रय दिला. नंतर ते दोघे तेथून निघून नोकरीच्या उद्देशानें सातान्यास आले. पुढें प्रतिनिधीच्या शिफारशीवरून धनाजी जाधव यानें त्या दोघांसही आपल्या हाताखालीं कारकून ठेविलें.—ग्रांटडफ.

ह्या वेळीं ताराबाई आपल्या कुटुंबासह पन्हाळ्यास होती. परंतु त्या ठिकाणीं राहणें तिला बरोबर वाटेना, सबब ती पन्हाळ्याहून रांगण्यास निघून गेली. शाहूराजानें तिच्यावर स्वारी करण्याचा निश्चय करून सन १७०९ मध्ये चंदनवंदन एथें मोठी फौज तयार केली, व दसरा झाल्यावर ताराबाईवर स्वारी करण्याचे हेतूनें तो साताऱ्याहून निघाला. त्यानें प्रथमतः वसंतगड घेऊन पन्हाळ्यास मोर्चे लाविले; व तो किल्ला हस्तगत झाल्यावर पावनगड किल्ला घेतला. नंतर शाहूची स्वारी कोल्हापुरास गेली व तेथें त्यानें आपल्या छावणीचा तळ दिला. कांहीं दिवस तेथें राहिल्यानंतर रांगणा किल्ला घेण्याकरतां स्वारीचा कूच झाला. परंतु ताराबाईस ती बातमी कळतांच ती आपल्या परिवारासह रामचंद्रपंत अमात्य यास बरोबर घेऊन कोंकणांत मालवण एथें निघून गेली. तिनें जातांना वाडीकर खेम सावंत व कान्होजी आंग्रे यांस पत्रें पाठवून रांगण्याचा बचाव करावा ह्मणून सांगितलें होतें. शाहूराजानें रांगण्यास वेढा दिला. पुढें हल्ला करून किल्ला घ्यावा असा विचार करून शाहूनें हल्ला करण्यास हुकूम दिला, व आपण स्वतः घोड्यावर बसून बरोबर चालला. ह्या वेळीं शाहूराजाच्या जिवावरील एक मोठें संकट टळलें. तो घोड्यावर बसून डोंगरांतून वर जात असतां घोड्याचा पाय अकस्मात् घसरला. जर का दोनचार हात पाठीमागें तो घोडा घसरता तर शाहूच्या जिवावरच येऊन बेतली असती. परंतु इतक्यांत खंडो बल्लाळ चिटणीस त्याच्या बरोबर होता त्यानें तें अरिष्ट पहातांच एका झाडाला आपल्या पायांचा नेट देऊन घोडा ओढून धरला, व शेखमिरा जवळ होता त्यानें शाहूराजास एकदम खालीं ओढून घेतलें. ह्या वेळीं शाहू महाराज त्या दोघांवर फार खुष झाले, व त्यांनीं शेखमिरा यास सरंजामाकरतां कांहीं गांव दिले, व चिटणीस यास पन्हाळा प्रांतांत नाडगौडीचें ९०,०० रुपयांचें वतन इनाम करून दिलें. नंतर हल्ला तहकूब करून किल्ल्याचे मोर्चे कायम ठेविले, व पुढें पावसाळा जवळ आला होता ह-

पून स्वारी कोल्हापुरास छावणीकरतां परत आली. नंतर खंडो बह्लाळ याचा भाऊ निळो बह्लाळ याचे ताब्यांत विशाळगडचा किल्ला होता, त्याला पत्र पाठवून भेटीस बोलाविलें, व तो येऊन भेटल्यावर तिकडील सर्व मुलखाचा बंदोबस्त त्याला सांगून स्वारी सातान्यास परत आली.

शाहू महाराज कोल्हापुरास होते त्या वेळीं त्यांच्या बरोबर धनाजी जाधव हाही होता. परंतु तो फार वृद्ध ज्ञाल्यामुळें त्याच्या अंगांत पूर्वीप्रमाणें काम करण्याची हिंमत राहिली नव्हती. तो आपलें सर्व काम बाळाजी विश्वनाथ याजकडून करवीत असे. धनाजीच्या पायास पूर्वी मोठी जखम लागली होती. ती बरी व्हावी ह्मणून त्यानें पुष्कळ इलाज केले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तिच्यामुळें तो फार हैराण झाला होता. तेव्हां आपण आतां फार दिवस जगत नाहीं असें त्याचें त्यालाच वाटूं लागलें, व तो सातान्यास परत यावयास निघाला. परंतु वाटेंतच वारणेचे तीरीं वडगांव एथें त्यास सन १७१० त देवाज्ञा झाली. धनाजी जाधव निवर्तल्यावर शाहू महाराजांनीं सेनापतिपदाचीं वस्त्रें धनाजीचा मुलगा चंद्रसेन यास दिलीं; परंतु जमाबंदीचा अधिकार पूर्वी धनाजीकडे होता तो चंद्रसेनास न देतां त्यावर बाळाजी विश्वनाथ याची नेमणूक केली. हें पाहून चंद्रसेनास फार वाईट वाटलें व तेव्हांपासून तो बाळाजीचा मनांतून द्वेष करूं लागला.

ह्या सुमारास शाहू महाराजांनीं आपलीं आणखी दोन लग्नें केलीं. एक लग्न कुवरजी शिरके यांच्या मुलीशीं केलें, व तिचें नांव सकवारबाई असें ठेविलें; व दुसरें लग्न मोहिते यांच्या मुलीशीं करून तिचें नांव सगुणाबाई असें ठेविलें. यांशिवाय विरूबाई ही त्यांच्या जवळ होतीच. औरंगजेबानें त्यांना दोन बायका करून दिल्या होत्या, त्या दोन्ही येसूबाईजवळ दिल्लीस ठेविल्या होत्या. त्यांपैकीं शिंद्यांची कन्या सावित्रीबाई ही शाहू महाराज दक्षिणेंत आल्यावर लवकरच निवर्तली.

मार्गे सांगितल्याप्रमाणे शाहू महाराज कोल्हापुराहून साताज्यास परत आले नाहीत तोंच ताराबाईने पुनः गडबड चालविली. तिने पन्हाळ्याच्या किल्लेदारास वश करून घेतले, व फोंड सावंताच्या मदतीने ती मालवणाहून पन्हाळ्यास आली. नंतर कोल्हापूर ही आपली राहण्याची कायमची जागा करून तेथून ती सर्व उलाढाली व राज्यप्रकरणी मसलती करू लागली. शंकराजी नारायण सचिव हा अद्याप तिचा पक्ष सोडीना. तेव्हां शाहू महाराजांनी त्याला प्रथमतः धुळीस मिळविण्याचा निश्चय केला. ह्या वेळेच्या सुमारास त्यांच्या मनांत आपली राजधानी अहमदनगर शहर करावी असे आले; परंतु झुलपिकारखान यास ती गोष्ट आवडली नाही म्हणून त्यांनी तो वेत राहित केला. पुढे त्यांनी आपले सैन्य पुण्याकडे खाना केले होते. त्या सैन्याने वाटेने सचिवाचा राजगड किल्ला घेतला. सचिवाने आपल्या बाकीच्या किल्ल्यांवर युद्धोपयोगी सामग्री भरून कडेकोट तयारी केली होती, व सचिवाशी भांडण्याचा प्रसंग येता तर महाराजांना पदरीं अपयशच बांधून घ्यावे लागले असते. परंतु ह्या सर्व काळजींतून ते आपोआप मोकळे झाले. सचिवाला ताराबाईशी शपथ वाहिल्यामुळे महाराजांकडे मिळतां येईना, व तिचा पक्ष धरून आपल्या खऱ्या यजमानाबरोबर युद्ध करण्यास धैर्य होईना. ह्यामुळे शेवटीं त्रासून त्याने प्राणत्याग करण्याचा निश्चय केला, व आंबेवडे एथे नागतीर्थ आहे तेथे जाऊन त्याने संन्यास घेतला, आणि लगेच जलसमाध घेऊन मरण पावला. इ० स० १७११.

शंकराजी नारायण वारल्यामुळे ताराबाईच्या पक्षाचा मोठा आधार तुटल्यासारखे झाले. त्या वेळीं शाहू महाराजांनी मोठ्या चातुर्याने, आपला भलेपणा व धनीपणा लोकांत प्रगट व्हावा म्हणून सचिवाचा लहान मुलगा नारो शंकर याच्या नांवाने लगेच सचिवपदाची वस्त्रे

१ क्यांबेल. २ हे लहानसे गांव भोरापासून सुमारे तीन कोसांवर असून सचिवाची ह्या ठिकाणी समाध बांधलेली आहे, व तेथे भोरकरांकडून नेमणूक आहे. ३ क्यांबेल.

पाठवून दिलीं, व शंकराजी नारायणाचा जुना मुतालीक राझेकर ह्मणून कोणी होता त्याला, नवीन सचिव फक्त २ वर्षांचा होता ह्मणून, सर्व मुलखाचा बंदोबस्त सांगून सर्व कामें ते त्याचे मार्फत घेऊं लागले. निळकंठ मोरेश्वर पिंगळे पेशवे हा ताराबाईच्या पक्षास मिळाला होता, यामुळें महाराजांनीं त्याचा भाऊ बहिरोपंत यास पेशवाईचा अधिकार दिला, व कल्याण, जुन्नर, राजमाची वगैरे प्रांत त्यास जहागीर दिले. तसेंच पूर्वी गदाधर भट यास अमात्य नेमिलें होतें, परंतु त्याच्याकडून तें पद काढून बाबूराव ह्मणंते यास त्यांनीं दिलें. अशा रीतीनें अष्टप्रधान, दरखदार, कारखानदार, त्याचप्रमाणें जुने सरदार, पदाधिकारी, मरातबदार वगैरे लोक आले त्यांचा सन्मान करून त्यांस त्यांचे जुने अधिकार देऊन त्यांनीं संतुष्ट केले. याप्रमाणें लोकांचीं मनें आपल्याकडे ओढून घेण्याकरतां शाहू महाराज हरएक प्रयत्न करीत होते; व ह्यामुळें ते मराठे लोकांस फारच आवडूं लागले.

सातारा हें त्या वेळीं एक लहानसें खेडें होतें; परंतु तेंच आपल्या गादीचें कायमचें ठाणें करण्याचा शाहू महाराजांनीं बेत केला, व किंल्याजवळ लोकांस कौलानें जागा देऊन आणखी गुरुवार व शनिवार अशा दोन पेंठा वसविल्या; आणि त्या भागास शाहूनगर असें नांव दिलें. त्याचप्रमाणें स्वतःकरतां दोन मोठाले राजवाडे बांधले. अशा प्रकारें त्या ठिकाणास शहराचें रूप आलें. पुढें, तेथें पाण्याची हाकाहाक होती ह्मणून यौतेश्वराहून नळ बांधून पाणी आणविलें, व जागजागीं हौद, तलाव वगैरे बांधून शहरांत पाण्याची विपुलता करून टाकिली.

इ० स० १७१२ च्या जानेवारी महिन्यांत ताराबाईचा मुलगा शिवाजी हा देवी येऊन मरण पावला. तेव्हां राजसबाईचा मुलगा

१ रामचंद्र निळकंठ ह्मणंते हा मूळचा अमात्य. परंतु तो ताराबाईकडे होता; तसेंच तिमजी रघुनाथ हाही तिकडेच होता; ह्मणून त्याचा भाऊ बाबूराव ह्मणंते यास बोलावून आणून त्याला अमात्य नेमिलें.—का० सं०. २ कयांबेल.

संभाजी यास रामचंद्रपंत अमात्य यानें गादीवर बसविलें, व ताराबाईला राज्यकारभारांतून काढून टाकलें, आणि तिला व शिवाजीची बायको भवानीबाई हिला नजरकैदेत ठेवून आपण स्वतः राज्यकारभार पाहूं लागला. शिवाजी वारला त्या वेळीं भवानीबाई गरोदर होती. पुढें तिला मुलगा झाला. त्याला राजसबाईनें ठार मारण्याचा निश्चय केला. तेव्हां ताराबाईनें मुलगा वारला असें उठवून त्याला गुप्त रीतीनें भगवंतराव रामचंद्र (हा रामचंद्रपंत अमात्य याचा मुलगा असावा) याचे घरीं बावड्यास पाठवून दिलें.

परशुराम त्रिंबक हा साताच्यास कैदेत होता. त्यानें आपणास मुक्त करण्याविषयीं महाराजांस विनंति केल्यावरून त्यांनीं त्यास कैदेतून मुक्त केलें; व गदाधर प्रल्हाद यास कमी करून प्रतिनिधीचें पद त्याचें त्यास परत दिलें, व विशाळगड व त्याच्या आसपासचा मुख्य पूर्वापासून प्रतिनिधीकडे होता तोही त्याचा त्यास दिला. प्रतिनिधीनें त्या प्रांताचा बंदोबस्त करण्याकरतां आपला वडील मुलगा कृष्णाजीपंत यास पाठविलें. परंतु जहागिरीचा मुख्य कृष्णाजीपंताचे ताब्यांत येतांच त्यानें महाराजांचा पक्ष सोडला व कोल्हापुरच्या संभाजीचा पक्ष धरला. संभाजीनें त्यास आपला प्रतिनिधि नेमिलें. शाहू महाराजांना हें वर्तमान कळलें तेव्हां अतिशय राग आला; व ह्या मसलतींत परशुराम त्रिंबक याचें खात्रीनें अंग असलें पाहिजे असा त्यांना संशय आल्यावरून त्यांनीं त्यास पुनः कैद केलें, व प्रथमतः त्याचे डोळे काढून नंतर त्यास ठार मारावें असा हुकूम केला. नंतर

१ या मुलाचें नांव राजाराम असें ठेविलें. हा शाहूराजाचे पाठीमागे साताराच्या गादीवर बसला; त्या वेळीं त्याचें नांव रामराजा असें ठेविलें. २ ग्रॉंटडफच्या इतिहासांत रामचंद्रपंत अमात्य असें म्हटलें आहे तें चुकीचें आहे असें वाटतें. ३ ह्या वेळीं शाहूराजानें, लांकडी तक्ता त्याच्या उरावर ठेवून डोळे काढावे असा हुकूम केला होता; व तो अमलांत आणण्याकरतां एका मनुष्यानें त्याचे उरावर तक्ताही ठेविला होता. परंतु इतक्यांत खंडो बळाळ यास हें वर्तमान समजलें, तेव्हां त्यानें तत्काळ येऊन डोळे काढणारास ढकलून दिलें व शाहूराजापाशीं रद्दबदली करून प्रतिनिधीचा प्राण वांचविला.-काव्येतिहाससंग्रह.

खंडो बल्लाळ चिटणीस यानें रद्दबदली करून ती कडक शिक्षा माफ करविली. त्यानें शाहूस सांगितलें कीं, “ब्राह्मणाला इतकी क्रूर शिक्षा महाराजांनीं करूं नये. पूर्वीं संभाजी महाराजांनीं अशाच प्रकारचीं क्रूर कृत्ये केल्यामुळें राज्याची शेवटीं काय स्थिति झाली तें महाराजांस विदित आहेच. राज्याचा आतांशीं कोठें जम बसत चालला आहे. अशा प्रसंगीं अशा क्रूर शिक्षा अमलांत येतील, तर प्रजा हवालदील होऊन जाईल, व प्रजेचें मन महाराजांविषयीं शुद्ध राहणार नाहीं. प्रतिनिधि यांनीं महाराजांचा मोठा अपराध केला हें खरें आहे, परंतु त्यांस एवढें मोठें शासन योग्य नाहीं. शिक्षा करणें असेल तर महाराजांनीं त्यांस जन्मभर कैदेत ठेवावें. परंतु ही भयंकर शिक्षा माफ करावी अशी माझी महाराजांचे चरणांपाशीं विनंति आहे.” चिटणिसाचें बोलणें महाराजांस सयुक्तिक वाटल्यावरून त्यांनीं ती शिक्षा रद्द केली, व प्रतिनिधीच्या हातापायांत मोठमोठ्या रुप्याच्या बेड्या ठोकून त्यास पुनः सातारच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें; व प्रतिनिधीचें काम गदाधर प्रल्हाद याचा भाऊ नारो प्रल्हाद यास सांगितलें.

दिल्लीचा बादशाहा बाहादुरशाहा हा सन १७१२ चे फेब्रुवारी महिन्यांत मरण पावला. त्या वेळीं त्याच्या मुलांत गादीविषयीं तंटे लागले. परंतु झुलपिकारखानाच्या साहाय्यानें त्याचा वडील मुलगा जाहांदरशाहा हा गादीवर बसला. जाहांदर गादीवर बसल्यानंतर त्यानें हळू हळू आपल्या सर्व भावांस ठार मारून टाकलें, व आपली वजिरी झुलपिकारखान यास दिली. जाहांदर स्वतः आळशी, हलकट, व मंदबुद्धि असल्यामुळें सर्व राज्यसत्ता झुलपिकारखानाच्या हातांत होती. तेव्हां तो गर्वानें फुगून जाऊन प्रत्यक्ष बादशाहासही तुच्छ मानूं लागला, व लोकांवर वाटेल तसा जुलूम करूं लागला. शिवाय बादशाहाची एक राख होती ती बादशाहास सांगून आपल्या सोयऱ्याधायऱ्यांस दरबारांत मोठमोठ्या जागा देऊं लागली; ह्यामुळें सर्व दरबार हलकट लोकांनीं भरून गेलें. ते लोक,

दरबारांत जे कांहीं जुने लोक होते त्यांचा उपमर्द करूं लागले. या सर्व गोष्टींमुळे लोकांचीं मनें अगदीं खवळून गेलीं होतीं. इतक्यांत बादशाहावर एक मोठें संकट आलें, त्यामुळे तीं त्रस्त झालेलीं प्रजा त्याच्या जुलमांतून आपोआप मोकळीं झालीं.

जाहांदर गादीवर आला त्या वेळीं ज्यांचा ज्यांचा ह्मणून गादीवर हक्क पोहोचण्यासारखा होता त्या सर्वांस त्यानें ठार मारून टाकलें होतें. परंतु त्याचा दुसरा भाऊ अझिमुश्शान याचा मुलगा फिरकूशियर हा मात्र त्या वेळीं त्याच्या तावडींत सांपडला नाहीं. कारण बाहादुरशाहा मरण पावला त्या वेळीं तो बंगाल्यांत होता. पुढें जाहांदरानें अझिमुश्शान यास मारल्यावर, फिरकूशियर बहारचा सुभेदार हुसेनअल्ली याच्या आश्रयास जाऊन राहिला. हुसेन हा त्याच्या बापाचा मोठा विश्वासू नोकर होता. त्यानें फिरकूशियर याचा पक्ष उचलला, व त्याचा थोरला भाऊ अबदुल्ला त्या वेळीं अलाहाबादचा सुभेदार होता त्याला आपल्या पक्षाकडे वळवून घेतलें !

ह्या दोघांच्या साहाय्यानें फिरकूशियरनें आग्र्यास मोठी फौज जमविली. जाहांदर व झुलपिकारखान यांनीं ७०००० फौज बरोबर घेऊन ते त्याच्याशीं लढाईस आले. परंतु त्यांत त्यांचा पराभव झाला. जाहांदर दिल्लीस वेष पालटून पळून गेला, व झुलपिकारखान याचा बाप असदखान याच्या घरीं लपून बसला. असदखानानें त्याचा विश्वासघात करून त्याला कैद केलें, व झुलपिकारखान परत आल्यावर त्यानें त्या दुर्दैवी बादशाहास त्याच्या स्वाधीन केलें, आणि “फिरकूशियरच्या क्रोधाग्नीस जाहांदर यास बळी देऊन त्याचा राग शांत करून त्याची मर्जी सुप्रसन्न करून घे” अशी त्या निर्दय ह्यातान्यानें आपल्या मुलास मसलत दिली !

फिरकूशियर पुढें दिल्लीस आल्यावर हे बापलेंक त्यास सामोरे गेले, व त्यांनीं जाहांदरास फिरकूशियरच्या स्वाधीन केलें. तेव्हां असदखानास फिरकूशियरनें जीवदान दिलें, परंतु झुलपिकारखान डेज्यांतून बाहेर पडतो आहे तोंच त्याच्या गळ्यावर फांस टाकून

त्याला ठार मारलें, व याप्रमाणें त्याच्या आपलपोटी व विश्वासघातकी वर्तणुकीबद्दल त्याला चांगलें प्रायश्चित्त मिळालें. नंतर फिरकुशियरनें जाहांदरशाहासही ठार मारून टाकिलें, व आपण दिल्लीच्या तत्ता-वर इ० स० १७१३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत बसला.

फिरकुशियर गादीवर बसल्यानंतर त्यानें अवदुल्ला यास आपली वजिरी दिली, व हुसेनअल्ली यास आपला सेनापति नेमिलें. तसेंच दाऊदखान दक्षिणच्या सुभ्यावर होता त्यास गुजराथचा सुभेदार नेमून चिंकिलीजखान (निजामउल्मुल्क) यास दक्षिणचा सुभेदार नेमिलें. (सन १७१३.)

दाऊदखान दक्षिणचा सुभेदार होता तोंपर्यंत शाहूराजाचा पक्ष जोरांत होता; व मराठ्यांचा चौथाईचा हक्क विनतक्रार त्यांस मिळत होता. परंतु दाऊदखानाची बदली होऊन चिंकिलीजखान दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें संभाजीचा पक्ष धरला. यामुळें शाहूचें पारडें खालीं बसलें व तो हक्क नियमितपणें येण्याचें बंद झालें. तेव्हां आपला हक्क वसूल करण्याकरतां महाराजांनीं चंद्रसेन जाधव याजबरोबर मोठी फौज देऊन त्यास खाना केलें; व धनाजीचा जुना विश्वासू नोकार बाळाजी विश्वनाथ यास त्याचे बरोबर जावयास सांगितलें. या दोघांचें पूर्वीपासून वैमनस्य होतेंच. महाराजांनीं बाळाजी विश्वनाथ यास आपणावर देखरेख करण्याकरतां पाठविलें आहे असें जाधवास वाटलें, व त्यामुळें त्याचा वैमनस्याग्नि जास्तच भडकला. त्याच्या मनांतून कांहीं तरी कुरापत काढून बाळाजीची चांगली खोड मोडावी असें होतें. एके दिवशीं बाळाजीच्या पथकांतील पिराजी राजत हणून कोणी एक शिलेदार होता, तो मृगया करीत असतां एका हरणाच्या पाठीमागें लागला. तो हरण पळत पळत व्यासराव ह्या लढाईचा एक ब्राह्मण जाधवाच्या पदरीं होता त्याच्या गुड्डें कळविलें; परंतु तो जीही त्याचे मागून त्याला मारण्याकरतां व्यासरावाची व त्याची जेऊर लागला. त्यानें त्यास अटकाव केला व पुरा मोड झाला. नंतर

१ हा सर्व भाग एल्फिनस्टनकृत इतिहासांतल्या व्यास गेला. त्या ठिकाणीं

जुंपलें. पिराजीनें हरणास मारण्याकरतां आपला भाला फेंकला. परंतु व्यासराव मध्यें आल्यामुळें तो भाला हरणास न लागतां व्यासरावास लागला, व त्यामुळें त्याला जबर जखम लागली. पिराजी तेथून पळाला व त्यानें आपला धनी बाळाजी विश्वनाथ यास तें एकंदर वर्तमान सांगून जाधवापासून आपलें रक्षण करण्याविषयीं प्रार्थना केली. व्यासरावानें जाधवाकडे फिर्याद केली, तेव्हां पिराजीस कैद करून पाठविण्याविषयीं जाधवानें बाळाजीस निरोप पाठविला. बाळाजी ती गोष्ट कबूल करीना. तेव्हां बाळाजीचा सूड उगविण्यास ही संधि बरी आहे असें जाधवास वाटल्यावरून त्यानें बाळाजीवर आपले स्वार पाठवून दिले. ह्या वेळीं बाळाजीवर मोठें संकट येऊन पडलें. त्यानें आपले दोघे मुलगे बाजीराव व चिमणाजी आपा, अंबाजीपंत पुरंदरे व कांहीं निवडक स्वार असे वरोवर घेतले व तेथून पलायन केलें. बाळाजी प्रथमतः सासवडास आला, व तेथून पुरंदरास गेला. त्यानें आपलें रक्षण करण्याविषयीं सचिवास विनंति केली. सचिवानें त्याला आश्रय दिला असता; परंतु चंद्रसेनानें सचिवास कळविलें कीं, “ तुह्मीं बाळाजीस आश्रय देऊं नये, दिला तर आह्मी तुमच्या मुलखाची धूळधाण करून देऊं.” यावरून सचिवाला मोठें भय पडून त्यानें त्याला आश्रय दिला नाहीं. नंतर बाळाजी परिंच्यास आला. तेथें बाळाजीच्या पथकांतील दोन सरदार पिराजी जाधव व नाथाजी धुमाळ यांनीं पांचसहार्शें लोक जमा केले व त्यांसह बाळाजी निरेच्या कांठीं आला. बाळाजीच्या पाठीमागें जाधवाचे स्वार लागलेच होते. जिकडे जिकडे बाळाजी जाई तिकडे तिकडे ते त्याचा पिच्छा सोडीनात. पुढें निरेवर जाधव आपल्या मुळांनीं फारच लगट केली. त्या ठिकाणीं एक लहानशी

फिरकूशियर पुढें बाळाजीच्या लोकांचा मोड झाला. पुढें पिराजी गेले, व त्यांनीं जाहांदरास त्याला मोठ्या कष्टानें पांडवगडानजीक असदखानास फिरकूशियरनें. आतां महाराजांशिवाय दुसरा कोडेच्यांतून वाहेर पडतो आहे एक लहानसें खेडें आहे.-ग्रांटडफ.

णीही आपलें रक्षण करण्यास समर्थ नाहीं, असें बाळाजीनें मनांत आणून अंबाजीपंत पुरंदरे त्याचे बरोबर होता त्यास सातान्यास पाठवून दिलें. त्याचा व खंडो बल्लाळ चिटणीस याचा चांगला स्नेह होता, त्याच्या मार्फत बाळाजीचें रक्षण करण्याविषयीं त्यानें शाहू महाराजांपाशीं विनंति केली. महाराज बाळाजी विश्वनाथाला पूर्वीपासून ओळखीत होते, व बाळाजीवर त्यांची थोडीशी मर्जीही होती. त्यांनीं लगेच बाळाजीस अभयपत्र देऊन सातान्यास निघून यावें ह्मणून हुकूम पाठवून दिला.

जाधवाला हें वर्तमान कळलें तेव्हां त्याला मोठा राग आला; व “बाळाजीस महाराजांनीं अभयपत्र दिलें हें बरोबर केलें नाहीं” असें तो ह्मणूं लागला. त्यानें महाराजांस असें कळविलें कीं, “स्वामींनीं बाळाजीस माझे स्वाधीन करावें, त्यास आश्रय दिल्यास आहांस महाराजांचे पाय सुटतील.” जाधवाची ही उद्धट वर्तणूक पाहून महाराजांस मोठा राग आला; व त्यांनीं लगेच हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर त्या वेळीं अहमदनगराकडे होता त्याला चंद्रसेनाचें पारिपत्य करण्याकरतां जावें अशी आज्ञा केली. हैबतरावाला ती गोष्ट इष्टच होती. कारण धनाजीचे पश्चात् सेनापतिपद आपणास मिळवें असें हैबतरावाचे मनांत होते, परंतु पुढें तें चंद्रसेनास मिळालें; या गोंष्टीमुळें हैबतरावाच्या मनांत जाधवाविषयीं पूर्वीपासूनच पुरा द्वेष वाणला होता, व तो सूड उगवावयास त्याला ही आयतीच संधि सांपडली. आज्ञा होतांच तो त्वरेनें अहमदनगराहून निघून फलटणास येऊन पोहोचला. चंद्रसेनास ही बातमी कळतांच तो पांडवगड सोडून त्याचे ईशान्येस १५ मैलांवर दहीगांवजेऊर एथें निघून गेला. त्या वेळीं तें प्रकरण तितकेंच मिटाविण्याविषयीं व आपसांत लढाईचा प्रसंग न आणण्याविषयीं महाराजांनीं चंद्रसेनास कळविलें; परंतु तो कांहीं केल्या ऐकेना. सरतेशेवटीं हैबतरावाची व त्याची जेऊर एथें मोठी लढाई झाली, व तींल जाधवाचा पुरा मोड झाला. नंतर तो तेथून पळाला तो रहिमतपुरावरून पन्हाळ्यास गेला. त्या ठिकाणीं

तो संभाजीराजास जाऊन भेटला, व त्याला वडगांव, कुमठें, शिरोळ वगैरे ठाणीं त्यानें घेऊन दिलीं. नंतर त्या ठिकाणीं आणखी फौज गोळा करून तो बालेघाटीं निघून गेला. हैबतरानें आपला पराभव केला ही गोष्ट त्याच्या मनाला नेहमीं खात होती; व त्यानें अशी प्रतिज्ञा केली कीं, “सरलष्कर याशीं लढाई करून त्यास मोडावें, तर आंगावरी दुसरीं वस्त्रें घ्यावीं; व महाराजांनीं बाळाजीपंत यास हवालीं केलें तरी महाराजांस भेटावें, मुजरा करावा, नाहीं तरी भेटावयाचें नाहीं.” नंतर चंद्रसेन निजामउल्मुल्क ह्याला मोंगलाईत जाऊन भेटला. त्यानें त्यास ६० हजारांची जहागीर देऊन आपल्या पदरीं ठेविलें. चंद्रसेनावरोबर धारराव प्रभू कळंबेकर हा दुसरा एक शाहूराजाच्या पदरचा सरदार निजामउल्मुल्काकडे गेला. त्यासही त्यानें ९ लाखांची जहागीर दिली व सरनौबत हा किताब दिला. त्याचप्रमाणें संभाजी निंवाळकर व सर्जेराव घाटगे हेही त्याच्याबरोबर मोंगलांस जाऊन मिळाले.

चंद्रसेनानें अशा प्रकारच्या निंघ कृतीनें आपल्या महाप्रतापी पित्याच्या उज्वल कीर्तीस, आपल्या कुलास व आपल्या नांवास कलंक लावून घेतला. “हिन्याच्या पोटीं गारगोटी!” ज्या धनाजीनें शिवाजी महाराजांचे वेळीं विजापुरकरांवर आपली तरवार गाजवून मोठी कीर्ति मिळविली, ज्या धनाजीनें मोंगलांच्या मुलखांत स्वाऱ्या करून त्यांना “त्राहिं त्राहि” करून सोडलें, ज्या धनाजीचा मोंगलांना एवढा वचक कीं घोडा पाणी पीत नाहींसा झाला तर त्यांनीं त्याला ह्मणावें, “क्यों बेटा, पाणी क्यों पीते नहीं, उसमें धनाजी नजर आता है? कैसा क्या?” ज्या ^{पिच्छी} जीचा लोकोत्तर पराक्रम पाहून राजाराम महाराजांनीं त्यास “जया ^{जेल} गराव ” हा बहुमानाचा किताब

१ एथें मूळ बखरींतील भाषा कायम ठेविली आहे. २ निजामउल्मुल्क हा सन १७१३ मध्ये पहिल्यानें दक्षिणचा सुभेदार होऊन आला होता. त्याला शाहूराजाचें जेणेंकरून वाईट होईल तें इष्टच होतें; कारण त्यानें कोल्हापुरच्या संभाजीचा पक्ष उचलला होता, हें मागें सांगितलेंच आहे.

दिला होता, ज्या धनाजीनें मराठ्यांचें राज्य वृद्धिंगत होण्याकरितां आपलें सर्व आयुष्य खर्ची घातलें, अशा त्या महाप्रतापी सूर्याच्या पोटीं असला हा शनैश्वर चंद्रसेन उत्पन्न होऊन व आपल्या प्रभूशीं निमकहरामपणा करून “कुन्हाडीचा दांडा गोताला काळ” ह्या क्षणीप्रमाणें मराठ्यांचा पक्ष सोडून मोंगलांच्या पदरीं जाऊन राहिला, व पुढें, ज्या प्रभूनें त्याला एवढ्या योग्यतेस चढविलें त्याचाच नाश करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, यापेक्षां मनुष्याच्या अंगच्या नीचतेला दुसरी जागाच उरली नाही असें ह्मटलें पाहिजे !

चंद्रसेनाच्या मनांत हैबतराव निंबाळकराची खोड मोडावयाची होतीच, व मोंगलांच्या मुलखांत हैबतराव फार लुटाळूट करीत असे, यामुळें निजामउल्मुल्क याच्याही मनांतून त्याचा बंदोबस्त करावयाचा होता. ह्मणून त्यानें आपली फौज देऊन जाधवास हैबतरावावर जाण्यास सांगितलें. त्या वेळीं जाधवाबरोबर सर्जे-राव घाटगे कागलकर, व रंभाजी निंबाळकर (यानें पुढें मोंगलांचीं फार मोठमोठीं कामें केलीं ह्मणून याला रावरंभा असें ह्मणत असत), हेही होते. हैबतरावावर चंद्रसेन चाल करून गेला. त्या वेळीं तो गोदातीर सोडून भीमातीरीं परत आला. नंतर महाराजांनीं बाळाजी विश्वनाथ यास “सेनाकर्ते” असा नवीन किताब देऊन त्यास हैबतरावाचे मदतीस पाठवून दिलें. या दोघांची गांठ पडल्यावर ते पुरंदराजवळ येऊन उतरले, व त्या ठिकाणीं चंद्रसेनाची वाट पहात बसले. पुढें, उभय पक्षांची पुरंदर मुक्कामीं मोठी लढाई झाली (सन १७१३). ह्या लढाईंत मराठे आमचा जय झाला ह्मणून ह्मणतात; परंतु इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, त्यांस सालण्याच्या घांटापर्यंत मार्गें हटावें लागलें. नंतर पुढें शाहू महाराज व चंद्रसेन यांच्यामध्ये तह झाला. परंतु त्या तहांत काय ठरलें तें कांहीं समजत नाहीं. त्याच वेळीं रंभाजी निंबाळकर यानें पुणें परगणा घेतला, व

१ बहुतेक इतिहासांतून “सेनाकृत” असें म्हटलें आहे. परंतु तें चुकीचें आहे. मूळ बखरींत “सेनाकर्ते” असें आहे.

निजामउल्मुल्कानें त्याला तिकडेच जहागीर करून दिली. निजामाच्या वतीने शाहू महाराजांशीं तह केल्यानंतर चंद्रसेन मोंगलाईत चिटकोदें-भालकीकडे आपल्या जहागिरीवर निघून गेला. हें वर्तमान इ० स० १७१३ त घडलें.

निजामउल्मुल्क हा दाऊदखानापेक्षां फार हुशार असून मोठा कावेवाज होता. मराठ्यांच्या आपसांत दुफळ्या माजून त्यांपासून आपलें कल्याण करून घ्यावें, इतक्याकरतांच त्यानें कोल्हापुरच्या संभाजीचा पक्ष उचलला होता; व दिल्लीच्या दरवारीं त्याचें मोठें वजन असल्यामुळें तिकडे संभाजीचें महत्व वाढलें, व शाहूराजाचें कमी झालें. ह्या वेळीं दक्षिणेंत फारच अव्यवस्था झाली होती. मराठ्यांचे कांहीं सरदार शाहू महाराजांकडे होते, कांहीं संभाजीचा पक्ष धरून होते, कांहीं निजामउल्मुल्कानें वश करून घेतले होते, व कांहीं कोणाचेंच वर्चस्व कबूल न करितां आपण स्वतंत्र आहों असें मानून मुलखांत लुटालूट करीत होते. कापशी व मुधोळ एथील घोरपडे संभाजीच्या पक्षास मिळाले होते, व प्रख्यात संताजी घोरपडे याचा नातू शिधोजी घोरपडे हाही संभाजीला मिळाला होता; आणि कोकणांत कान्होजी आंग्रे याचें प्रस्थ या वेळीं फारच वाढलें होतें, तोही संभाजीचाच पक्ष धरून राहिला. चंद्रसेन जाधव, संभाजी निंबाळकर, सर्जेराव घाटगे कागलकर वगैरे सरदार मोंगलांस मिळाले होते. मोंगलांचा जुना आश्रित कृष्णराव खटावकर याचें ठाणें शंभुमहादेवाचे डोंगरांत होतें. तो कोणाचेंच वर्चस्व कबूल न करतां आसपासच्या मुलखांत स्वतंत्र रीतीनें लुटालूट करीत होता. दमाजी थोरात नांवाचा एक सरदार पूर्वी संभाजीच्या पक्षाकडचा होता; परंतु तोही कोणाचेंच स्वामित्व कबूल करीत नाहींसा झाला होता. त्यानें आपलें मुख्य ठाणें हिंगणगांवच्या गढींत ठेविलें होतें, व त्याच्या आसपास २०।२९ कोसांत आपला अंमल बसविला होता. सावनूरच्या नवावांनीं तर तिकडे कर्नाटकांत मोठीच धामधूम मांडली होती. उदाजी चव्हाण हा बत्तिसशिन्याळ्याचा किल्ला बळका-

वून वसला होता. त्याचें प्रस्थ पुढें एवढें वाढलें कीं, कऱ्हाड व ब-
त्तिसशिराळें एथील चौथार्ईचा हक्क त्यास देऊन त्याच्याशीं सल्ला
करणें शाहू महाराजांना भाग पडलें. सारांश, दक्षिणेंत ह्या वेळीं
असा गोंधळ व इतकी झोटींगपाच्छाई माजली होती, व संभाजीचा
पक्ष इतका जोरांत होता कीं, जर त्या वेळीं शाहू महाराज आपल्या
राज्यकारभारांत ज्यास्त दक्षतेनें वागले नसते, तर ते खात्रीनें शि-
वाजी महाराजांच्या गादीला अंतरले असते.

शाहू महाराज मोठे हुशार, दूरदृष्टि व शूर होते. त्यांनीं हा सर्व
ब्रखेडा मोडून टाकण्याकरितां फार लौकर उपायांची योजना केली.
प्रथमतः त्यांनीं दमाजी थोरातावर शस्त्र उचललें; व बाळाजी वि-
श्वनाथ याच्या हाताखालीं मोठें सैन्य देऊन त्याला थोरातावर पाठ-
वून दिलें. थोरातानें ह्या वेळीं बाळाजीला चांगलाच हात दाखविला.
त्यानें प्रथमतः आपण घाबरलों असें ढोंग केलें, व तह करण्याचे मि-
षानें त्या कपटी थोरातानें बाळाजी विश्वनाथ, त्याचे बाजी व
आपा हे दोन मुलगे, व त्याचा स्नेही अंवाजीपंत पुरंदरे यांस ग-
ढींत नेलें. बाळाजीला कदाचित् आपला संशय येईल ह्मणून त्यानें
“मी तुमच्या केंसासही धक्का लावणार नाहीं” असें बोलून बेलभं-
डार उचलून दिला होता. परंतु ही मंडळी गढींत येतांच त्यानें वि-
श्वासघात करून त्या सर्वांस कैद केलें. त्याला बाळाजीनें बेलभंडार उ-
चलल्याची आठवण दिली. परंतु त्यानें बाळाजीला खडखडीत जबाब
दिला कीं, “कसला बेल, व कसला भंडार ! बेल ह्मणजे एका झाडाचा
पाला आहे, व भंडार तर आह्मी नेहमीं भाजींत खातो !” त्यानें बा-
ळाजीस निक्षून सांगितलें कीं, अमुक अमुक दिवसांचे आंत अमुक
अमुक ऐवज पटेल तर तुमची एथून सुटका होईल, नाहीं तर तुहांस
मरेपर्यंत एथेंच कुजत राहावें लागेल. पुढें शाहू महाराजांना हें वर्त-
मान कळलें तेव्हां त्यांनीं, थोरातानें मागितलेला पैसा भरून बाळा-
जीची मुक्तता केली. त्यानंतर महाराजांनीं थोरातास जिकण्याचें काम
सचिवास सांगितलें. सचिवाचा कारभारी राजेकर यानें थोरातावरो-

वर लढाई चालविली, परंतु त्या कावेबाज थोरातानें एके ठिकाणीं त्याचा पराभव करून त्याला व त्याचा छोटा यजमान नारो शंकर यांला कैद केलें, व त्यांस हिंगणगांवच्या गर्दींत कैदेत नेऊन ठेविलें.

सचिवाला थोरातास जिंकण्याचें काम सांगितलें त्याच वेळीं महाराजांनीं सातान्यास आणखी दोन स्वान्या करण्याची तयारी केली. एकीचें आधिपत्य बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यास देऊन, कोंकणांत कल्याण परगण्यांत आंग्र्यानें मोठी गडबड चालविली होती त्याच्यावर त्यास खाना केलें; व दुसरीचें आधिपत्य बाळाजी विश्वनाथास देऊन त्याला शंभुमहादेवाचे डोंगरांतला पुंड कृष्णराव खटावकर यावर पाठविलें. कृष्णराव गर्वानें इतका फुगून गेला होता कीं, तो बाळाजी विश्वनाथाशीं सामना देण्याकरितां औंदपर्यंत चाल करून आला. नंतर औंद येथें उभय पक्षांची फार मोठी लढाई झाली, तींत खटावकराचा पराभव झाला. या वेळीं बाळाजी विश्वनाथावरोबर परशुरामपंत प्रतिनिधि याचा दुसरा मुलगा श्रीपतराव होता; व बाळाजीला जो हा जय मिळाला त्याचें बहुतेक श्रेय श्रीपतरावास दिलें पाहिजे. श्रीपतरावाला बाळाजीवरोबर जाण्यास परशुरामपंतानेंच सांगितलें होतें. लढाईवर जावयाचे वेळीं परशुरामपंतानें श्रीपतरावास सांगितलें होतें कीं, “तुम्हीं सेनाकर्ते जातात त्यांबरोबर या लढाईत जाऊन चाकरी व आपली शर्त असेल ती करून तरवार करून महाराजांस संतोषित करून आम्हांस सोडवावें, अगर मरून जावें.” श्रीपतरावही वरील लढाईत अशाच निश्चयानें लढला, व त्यानें कृष्णरावाचा पुरा पराभव केला. बाळाजीनें महाराजांजवळ श्रीपतरावाच्या शौर्याबद्दल फार तारीफ केली. त्यावरून ते फार खुष झाले, व परशुराम त्रिवक यास कैदेतून मुक्त करून त्यास पुनः त्यांनीं आपला प्रतिनिधि नेविलें. कृष्णराव शरण आला, त्याला महाराजांनीं क्षमा

१ ह्याला मोंगलाईतून ‘महाराज’ असा किताब होता.—ग्रांटडफ. २ एथें मूळ वखरींतील भाषा कायम ठेविली आहे.

करून खटाव गांव वंशपरंपरेनें त्यास इनाम करून दिला, व त्याला आपल्या पदरीं ठेविलें.

शाहू महाराजांनीं कोकणांत आंग्र्याचें पारिपत्य करण्याकरितां बहिरोपंत पिंगळे यास पाठविलें होतें, परंतु त्या स्वारींत त्याला यश आलें नाहीं. आंग्र्यानें बहिरोपंताचा पराभव करून त्याला व निळो बल्लाळ यांला कैद केलें. नंतर आंग्र्यानें लोहगड, राजमाची वगैरे शाहू महाराजांचे किल्ले घेतले, व तो सांतान्यावर स्वारी करण्याचा घाट घालूं लागला. त्या वेळीं महाराजांना मोठी भीति पडली. त्यांनीं लगेच बाळाजी विश्वनाथाबरोबर २० हजार फौज देऊन त्यास कोकणांत पाठविलें. बाळाजी विश्वनाथ हा आंग्र्यानें घेतलेले राजमाची वगैरे किल्ले घेत घेत, व त्याचीं ठाणीं उठवीत उठवीत कोकणांत शिरला. पुढें कान्होजी आंग्रे कुलाब्यास आहे असें कळल्यावरून तो अवचितगडावरून नागोठणें तालुक्यांत गेला, व तेथून त्यानें आंग्र्यास सांगून पाठविलें कीं, “तुम्ही महाराजांचे पदरचे मातबर सुभेदार, तुकोजी आंग्रे तुमचे वडील यांणीं शिवाजी महाराज थोरले यांजपाशीं एकनिष्ठपणें सेवा करून ते वाढले. ऐसें असोन शाहू महाराज वडील, सिंहासनाचे खावंद; ते राज्यावर आले, राज्य करतात, त्यांशीं दुराख (=दोन रोंख=फितूर) राहून धाकटे भाऊ (संभाजी राजे) यांजकडे मिळोन सरकारी तालुके घेतां, व प्रधान यांस धरून कैद केलें, हा सेवकाचा धर्म कीं काय? यांत हरामखोरी घडती. पूर्वी मातोश्रीस (ताराबाईस) इमान दिलें तर त्यांपाशीं राहावें, सरकारी कामांत अमर्यादा करूं नये. किंवा ते (संभाजी राजे, ताराबाई वगैरे) हद्दपार जहालियाउपरि तख्ताचे खावंद वडील (शाहू महाराज) यांजकडे येऊन भेटून सर्फराजी (वढती) करून घ्यावी. हें दोन्हीही कारणें नसल्यास आम्हांस महाराजांनीं पाठविलें आहे. तुम्हांशीं लढाई करून ठाणीं, किल्ले, प्रांत, तुमचे हातून घेणें प्राप्त आहे. लढाई सुरू जहालियावरि पुन्हा महाराजांची कृपा करून वेऊं म्हणाल तरि कदापि गोष्ट घडणार नाहीं. त्याचा विचार कारणें असेल तो आधीं क-

रून सांगून पाठवावें. महाराजांस श्रीभगवान् अनुकूल होऊन पादशाही नजरबंदीतून त्याणीं होऊन (बादशाहांनीं आपण होऊन) लावून दिल्लें. राज्य प्राप्त जहालें. आईसाहेब, कनिष्ठ बंधु, पराभव पावले. तेव्हां वडील तख्ताचे खाबंद, यांस भेटून कृपा संपादावी हे उत्तम गोष्ट आहे. हें करणें नसल्यास सरकारचे मुलखाची खराबी किल्यांत राहून करणें ठीक नाहीं. मैदानांत आपलें सामानसुद्धां तयारी करून लढाईस यावें.” आंग्र्याला हा निरोप पोहोचला तेव्हां त्यानें विचार केला कीं, “मीं तारावाईला इमान दिलें होतें, परंतु ती स्वतःच हल्लीं संभाजीच्या कैदेत आहे, तेव्हां आतां शाहू महाराजांची आपण चाकरी करूं लागलों तर त्यांत कांहीं हरामखोरी होणार नाहीं.” त्यानें वाळाजी विश्वनाथास सांगून पाठविलें कीं, “आपण सर्व फौज मार्गे ठेवून कार्याकारण फौज घेऊन किल्यानजीक यावें, ह्मणजे भेटी होऊन बोलणीं आहेत तीं बोलोन विचार ठरेल तो खरा. आपले विचारें महाराजांची कृपा होय ऐसें करूं.” नंतर एकमेकांच्या भेटी होऊन तह ठरला. त्या तहाअन्वये शाहू महाराजांनीं कान्होजीस कोकणांत १० अवघड व १६ सर्वघड किल्ले दिले, व त्यास सरखेल हा किताब देऊन मराठ्यांच्या आरमारावर मुख्य नेमिलें; तेव्हां आंग्र्यानें बहिरोपंत व निळो बल्लाळ यांस सोडलें, राजमाची शिवायकरून शाहूचा घेतलेला प्रांत परत दिला, व संभाजीचा पक्ष सोडून दिला. या तहामुळें श्रीवर्धन वगैरे कांहीं किल्ले शिंदी वळकावून वसला होता ते आंग्र्याकडे गेले. तेणेंकरून शिंदी व आंग्रे यांच्यामध्ये तंटा उत्पन्न झाला. वाळाजीनें आपली फौज आंग्र्याचे मदतीस दिली;

१ अवतरणांतील मजकूर मल्हार रामरावकृत शाहू महाराजांचे चरित्रांतून घेतला आहे, व एथें बखरींतील भाषा कायम ठेविली आहे. २ खांदेरी, कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, जयगड, देवगड, कनकदुर्ग, फत्तेगड, अवचितगड, व यशवंतगड. ३ बहिरवगड, कोथळा, वेंगटगड, माणिकगड, मिरगड, सागरगड, रसाळगड, पालगड, खारेपाटण, रायगड, राजापूर, अंबर, साठवली, कामतें, श्रीवर्धन व मनरंजन.

४ था.]

सिंहासनाखंड ज्ञानानंतरची वर्तमाने. नं. ६९

त्यामुळे शिंदीचा कांहीं एक इलाज न चालता त्याला तह करणे
भाग पडले.

अशीं मोठमोठीं कामें करून बाळाजी विश्वनाथ इ० स० १७१४
मध्ये सातान्यास परत आला. त्याचा सातान्यास महाराजांनीं
मोठा सन्मान केला, व मुख्य प्रधानकीच्या कामास बहिरोपंत
पिंगळे गरैलायक मनुष्य आहे असें वाटल्यावरून त्यांनीं बाळाजी
विश्वनाथ यास आपला मुख्य प्रधान नेमिलें; तसेंच अंवाजी-
पंत पुरंदरे यास त्याचा मुतालीक नेमिलें, व रामचंद्रपंत भानू यास
फडनवीस नेमिलें. जो बाळाजी विश्वनाथ सात वर्षांपूर्वी धनाजी जा-
धवाजवळ एक लहानसा कारकून होता, तोच एवढ्याशा अवधीत
आपल्या आंगच्या गुणांनीं सातारच्या राजाचा मुख्य प्रधान झाला.
उद्योग केला असतां काय होणार नाहीं ?

भाग ५.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची कारकीर्द.

इ० स० १७१४—१७२०.

इ० स० १७१४ त मराठ्यांची स्थिति.—दमाजी थोरात याचा नाश.—बाळाजी विश्वनाथास पुरंदरचा किल्ला बंधीस मिळतो.—तो पुणे प्रांताचा बंदोबस्त करतो.—मराठ्यांची भरभराट.—बाळाजीचें महत्व.—त्याच्या वेळचे अष्टप्रधान.—परसोजी भोंसले व हैबतराव निंबाळकर यांचा मृत्यु.—शाहू महाराजांचा स्वभाव व त्यांची दिल्लीच्या बादशाहाशीं वर्तणूक.—त्यांना दहा हजार स्वारांची बादशाहाकडून सरदारी मिळते.—सय्यद बंधूंची वर्तणूक व त्यांचें महत्व कमी करण्याविषयीं दरबारी लोकांच्या खटपटी.—हुसेन अल्ली (सय्यद बंधूपैकीं एक) याची अजितसिंगावर स्वारी.—सय्यद बादशाहाशीं लढण्याची तयारी करतात.—हुसेन अल्लीस दक्षिणची सुभेदारी मिळून तो दक्षिणेंत येतो.—फिरुक्शियर हा, दाउदखान पन्नी याला त्याचा नाश करायाला सांगतो.—हुसेन अल्ली दक्षिणच्या सुभेदारीवर असतां मराठ्यांची स्थिति.—तो खंडेराव दाभाड्यावर झुलपिकार वेग यास पाठवितो.—दाभाडे याला शाहू महाराज आपला सेनापति नेमतात.—मराठे मोंगलांच्या मुलखांत आपला सरदेशमुखीचा हक्क बसवितात.—हुसेन अल्ली मराठ्यांशीं तह करतो.—शाहू महाराज हे, बाळाजी विश्वनाथ व दुसरे कांहीं सरदार यांजबरोबर सैन्य देऊन त्यांना हुसेन अल्लीच्या मदतीकरतां दिल्लीस पाठवून देतात.—सय्यद हे फिरुक्शियर बादशाहास मारून टाकतात.—ते आणखीं दोन बादशाहा दिल्लीच्या तख्तावर बसवितात.—महंमदशाहा बादशाहा.—बाळाजी विश्वनाथ याला चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा मिळतात.—तो शाहू महाराजांची मातुश्री येसूबाई व दुसरीं माणसें मोंगलांचे अटकेंत होतीं त्यांना घेऊन साताच्यास येतो.—तो मराठी राज्याच्या जमाबंदीची शिस्त लावतो.—त्या दगदगीमुळें त्याची प्रकृति बिघडते.—इ० स० १७२० त तो मरण पावतो.—त्याचा स्वभाव व त्यानें केलेलीं कृत्ये.—दमाजी गायकवाड यास शाहू महाराज दुय्यम सेनापति नेमतात.

ह्या वेळीं मराठ्यांचें पाऊल पुढें पुढेंच पडत चाललें होतें. बहुतेक कोकणपट्टी व महाराष्ट्र हे प्रांत त्यांचेच ताब्यांत होते. गुजराथेंत खंडेराव दाभाडे ह्यानें वराच मुल्लख काबीज केला होता. अशा रीतीनें

ह्या वेळीं मराठ्यांचा उत्कर्षच होत चालला होता. मराठ्यांमध्ये आपसांत तंटे नसते तर मुसलमानांनीं घेतलेला त्यांचा देश त्यांनीं तेव्हांच परत घेतला असता; परंतु त्यांचे आपसांतील तंटे मोठ्या जारीनें सुरू असल्यामुळे मोंगल लोक स्वस्थपणे त्यांची गंमत पहात बसले होते; व प्रसंगविशेषीं ह्या तंट्यांपासून आपला फायदाही करून घेत होते.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाल्यावर, शाहू महाराजांनीं मानसिंग मोरे सेनापति व हैबतराव निंबाळकर यांस त्याच्याबरोबर देऊन दमाजी थोराताच्या कैदेतून सचिवाची सुटका करण्याकरितां इ० स० १७१९ त त्याला पुणे प्रांतीं पाठवून दिलें. आपण एकदम गढीवर हल्ला केला तर तो दुष्ट सचिवास कदाचित् ठार मारून टाकील अशी बाळाजी विश्वनाथ यास मोठी भीति पडली. यापूर्वी सचिवाची आई येसूबाई हिनें युक्तीनें आपल्या मुलाची सुटका करावी ह्मणून बाळाजीस विनंति केली होती. बाळाजीनें प्रथमतः लढाईचा वगैरे कांहींच आविर्भाव न दाखवितां सचिवाच्या सुटकेबद्दल मध्यस्थी करण्याकरितां पिलाजी जाधव यास थोराताकडे पाठवून दिलें. थोरातानें सचिवाच्या सुटकेबद्दल पुष्कळ द्रव्य मागितलें. तितकेंही देऊन बाळाजीनें सचिवाची मुक्तता केली. नंतर बाळाजीनें थोराताबरोबर लढाई सुरू केली. थोरात आपल्या गढींतून पेशव्याशीं लढूं लागला. तेव्हां बाळाजीनें तोफा लावून ती गढी जमीनदोस्त केली, व थोरातास कैद करून तो सातान्यास घेऊन आला.

सचिवाची सुटका केल्यामुळे येसूबाईनें (सचिवाच्या आईनें) कृतज्ञतापूर्वक बाळाजीस पुरंदरचा किल्ला, व पुणे परगण्यांतील सचिवाचे सर्व हक्क इनाम दिले. बाळाजीस शाहूराजाचे आज्ञेशिवाय ही देणगी घेतां येईना. तेव्हां त्यानें महाराजांपाशीं विनंति केली कीं, “प्रसंगविशेषीं माझ्या मुलांमाणसांच्या संरक्षणाकरितां मला पुरंदरचा किल्ला महाराजांनीं दिल्यास बरे होईल.” त्यावरून महाराजांनीं त्या

१ चंद्रसेन जाधव मोंगलांकडे गेल्यावर शाहू महाराजांनीं मानसिंग मोरे यास सेनापति नेमिलें.

किल्याची सनद बाळाजीचे नांवची करून दिली. पेशव्यांना पुढें एका-
मागून एक जे प्रांत सातारच्या राजाकडून मिळत गेले, व ज्याच्या-
योगानें पुढें मराठ्यांच्या राज्याचे खरे खरे मालक पाठीमार्गे राहून
सर्व सत्ता पेशव्यांच्या हातांत गेली व सातारचे राजे फक्त नामधारी
राजे होऊन वसले, त्याचा ही वरील सनद मूळपाया होय असें ग्रॉट
डफ साहेब ह्मणतात; परंतु ह्या ह्मणण्यांत आह्मांस कांहीं अर्थ दिसत
नाहीं. कारण एखाद्या सरदारानें मोठी एखादी कामगिरी वजावल्यास
त्याला वक्षीस किंवा जहागीर ह्मणून कांहीं प्रांत देण्याचा मराठी रा-
ज्यांत प्रघात होता. अशी खरी गोष्ट असून, बाळाजीनें आपल्या मु-
लांमाणसांच्या सोईकरितां ह्मणून फक्त पुरंदरचा किल्ला मागून घे-
तला व शाहू महाराजांनीं त्याची मर्दुमकी पाहून तो त्याला दिला, यांत
विशेष कांहीं घडलें असें आह्मांस वाटत नाहीं.

सन १७१९ त सरलष्कर हैवतराव निंबाळकर, आपणाला महा-
राजांनीं सेनापति नेमिलें नाहीं ह्मणून रागावून गोदावरीच्या कांठीं
जाऊन राहिला; व पुढें मरेपर्यंत महाराजांचा व त्याचा सलोखा झाला
नाहीं. ह्या वेळीं पुणें प्रांत मोंगलांचा सरदार बाजी कदम याच्या
ताब्यांत होता. त्यास बाळाजी विश्वनाथ यानें वश करून घेऊन तो
प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. प्रथमतः त्या प्रांतांत चोरटे लोकांचा
फार उपद्रव होता त्याचा त्यानें बंदोबस्त केला, व पूर्वीची वसूल घे-
ण्याची रीति बंद करून शेतकीस मोठें उत्तेजन दिलें, आणि हळूहळू
त्या प्रांताची जमाबंदीही वाढविली.

ह्या सुमारास जिकडे तिकडे मराठ्यांची स्थिति चांगलीच सुधारत
चालली होती. पूर्वी जो एवढा गोंधळ व बेबंदशाही माजली होती ती
नाहींशी होऊन शाहू महाराजांच्या अमलाखालीं मराठ्यांची सत्ता इ-
तकी भराभर वृद्धिंगत व्हावी ही गोष्ट मोठी आश्चर्य करण्यासारखी आहे,
व प्रथमदर्शनीं अविश्वसनीयही वाटते. परंतु त्यांचे जे आपसांत
तंटे लागले होते तेच त्यांची सत्ता विस्तृत करण्यास व त्यांचे
आसपासचे शत्रु नाहींतसे करण्यास कारणीभूत झाले असें ह्मटलें

पाहिजे. त्यांची त्या वेळची स्थिति, ज्याप्रमाणे एखाद्या नदीला महापूर येऊन तिच्या ओघाला एकदम मध्येच प्रतिबंध व्हावा व त्या प्रतिबंधामुळे तिच्या पात्रांत पाणी फुगून त्याचा तुंबारा धरावा, व पुढे जाण्याला वाट न मिळाल्यामुळे पात्रांतील पाणी नदीच्या दोन्ही कांठांवरून वाहायला लागून त्याच्या योगाने त्या कांठाच्या सपाट प्रदेशांत ते पाणी भरून जाऊन त्या प्रदेशाचा त्यानें सत्यनाश करून टाकावा, त्याप्रमाणे होती.

बाळाजी विश्वनाथाचे महत्व सातारच्या दरबारीं हळू हळू वाढत चालले होते. राज्यांतील कोणतीही मोठी गोष्ट त्याच्या मसलती-वांचून होत नसे. शाहू महाराज आपल्या राज्यकारभारांत आपण होऊन कोणाशीं वक्रतेनें वागत नसत, व बाळाजीनेंही आपल्या सर्व कामांत आपल्या धन्याचाच किंत्ता उचलला होता. तो नेहमीं शिवाजी महाराजांच्या कायद्यांच्या अनुरोधाने वागत असे. परंतु संभाजीच्या वेळेपासून अशी एक चमत्कारिक चाल पडली होती कीं, कोणी एखाद्या सरदाराने स्वपराक्रमाने एखादा प्रांत काबीज केला तर त्या प्रांताचा अधिकार त्या सरदाराला द्यावयाचा. त्यामुळे बाळाजीही शाहूराजाकडून अशा प्रकारच्या सनदा पुष्कळांस करून देत असे. परंतु अशाने राज्य बलहीन होते ही गोष्ट त्या हुशार मंत्र्यांच्या लक्षांत कशी आली नाही याचे मोठे आश्चर्य वाटते ?

त्या वेळीं शाहू महाराजांच्या दरबारांत जे अष्टप्रधान होते त्यांचीं नांवेः—

- १ पेशवा अथवा मुख्य प्रधान—बाळाजी विश्वनाथ.
- २ अमात्य—अंबाराव बापूराव हणमंते.
- ३ सचिव—नारो शंकर.
- ४ मंत्री—नारोराम रंगराव शेणवी.
- ५ सेनापति—मानसिंग मोरे.
- ६ सुमंत—आनंदराव.
- ७ न्यायाधीश—होनाजी अनंत.
- ८ पंडितराव—मुद्दलभट.

सेनासाहेब सुभे परसोजी भोंसले, व सरलष्कर हैबतराव निंबाळकर हे याच सुमारास (इ० स० १७१६त) मरण पावले. परसोजीच्या मार्गे त्याचा मुलगा कान्होजी भोंसले यास महाराजांनी त्याच्या बापाचे सर्व अधिकार दिले; परंतु हैबतराव निंबाळकर रागानें त्यांच्यापासून निघून गेला होता ह्मणून त्याच्या मुलाला त्यांनीं सरलष्करचा अधिकार न देतां तें पद दावलशी सोमवंशी यास दिलें. हैबतरावाच्या मुलाला या गोष्टीचा राग येऊन त्यानें महाराजांचा पक्ष सोडला व तो निजामउल्मुल्कास जाऊन मिळाला. त्यानें त्याला बारशी व दुसरे कांहीं प्रांत यांची जहागीर करून देऊन आपल्या पदरीं ठेविलें.

शाहू महाराज मोठे चतुर, उदार, व दानशूर होते. त्यांचा धर्मसंबंधी आचारविचार मोठा कडकडीत असे, व ब्राह्मणांवर त्यांची फार भक्ति होती. घांटमाथा व खडकाळ कोंकण यांत त्यांचा जन्म झाला होता, तथापि त्यांच्या आज्याप्रमाणें त्यांना भराभर डोंगर चढून जाणें, मोठमोठ्या मजला करणें, अथवा दाट जंगलामध्ये किंवा पर्वतांच्या खोऱ्यांतून राहणें याची संवय नव्हती. त्यांचें बालपण औरंगजेबाच्या जनानखान्यांत मोठ्या मिजासीनें गेलें होतें, ह्यामुळें मुसलमान लोक जसे मोठ्या ऐषआरामांत व चैनींत आपला काळ घालवितात तशीच महाराजांना संवय लागली होती. एखादे वेळीं, मराठ्यांच्या अंगीं स्वभावतःच जें शौर्य असतें तें त्यांच्या ठिकाणींही दृष्टीस पडे; परंतु साधारणपणें त्यांचा काळ विलास भोगण्यांतच जात असे. त्यांचे प्रधान, सरदार व मानकरी लोक हे त्यांची आज्ञा शिरसा बंद्य करीत असत, व जो तो आपापलें काम मोठ्या दक्षतेनें व नेकीनें करीत असल्यामुळें, व त्या सर्वांवर बाळाजी विश्वनाथासारख्या हुशार व दूरदृष्टि प्रधानाची देखरेख असल्यामुळें, त्यांच्या राज्याचा कारभार अगदीं सुयंत्रणें चालला होता. या कारणास्तव आपला सर्व कारभार पेशव्यांवर सोंपवून ते राज्याच्या दगदगीपासून अलग राहूं लागले. शाहू महाराजांचा मोंगलांच्या दरवारींही फार मोठा मान होता, यामुळें त्यांचे शत्रु त्यांना ने-

हमीं वचकून असत. शिवाजी, संभाजी व राजाराम हे आपण स्वतंत्र आहों असें ह्मणत असत; परंतु शाहू महाराज आपणास दिल्लीच्या बादशाहाचे अंकित ह्मणवीत असत. ते इतर सर्व कामांत आपणास मराठ्यांचा छत्रपति ह्मणवीत असत, परंतु मोंगल बादशाहांशीं जे त्यांचे व्यवहार होत त्या सर्वांत ते आपणाला बादशाही अमलांतील एक जमीनदार अथवा मुख्य देशमुख असें ह्मणवीत असत.

मागें सांगितल्याप्रमाणें सालपें घांटाजवळ मराठ्यांची व मोंगलांची चकमक झडून जो तह ठरला त्यानंतर फिरकूशियर बादशाहानें शाहू महाराजांस १० हजार स्वारांचा सरदार नेमिलें; परंतु निजामउल्मुल्काच्या दक्षिणेतील पहिल्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या १७ महिन्यांत त्यानें मराठ्यांवर आपला चांगला दरारा बसविला होता, यामुळें त्याच्यापुढें मराठ्यांचें विशेष कांहीं चालेना.

फिरकूशियर इ० स० १७१३ त गादीवर आल्यानंतर त्यानें अवदुल्ला यास आपली वजिरी दिली, व हुसेन अल्ली यास सेनापति नेमिलें हें मागें सांगितलेंच आहे. पुढें बादशाहाचा हलकट स्वभाव, तसेंच त्यानें सय्यदांची राज्यावर बसण्यापूर्वी मदत मागितली त्या वेळची त्याची वर्तणूक, आणि त्याला गादीवर बसविण्याला मुख्य मदत सय्यदांची होती, ह्या एकंदर गोष्टींवरून सय्यदांस असें वाटूं लागलें कीं, बादशाहाचा पोकळ डामडौल ठेविला, आणि त्याच्या प्रीतींतील लोकांचे हेतु पुरविण्याजोगें सामर्थ्य त्यास राही इतकी दौलत व अधिकार देण्याचें त्याच्या हातांत ठेविलें, ह्मणजे राज्यांतील वास्तविक अधिकार आपणांस चालवायास सांपडेल. परंतु बादशाहा व त्याच्या मर्जीतील लोक एवढ्यानें संतुष्ट राहिले नाहींत. बंगाल्यांत ढाका ह्मणून एक शहर आहे तेथील काजीवर त्याचा मुख्य इतबार असे. बादशाहानें त्यास 'मीर जुमला' असा किताब देऊन आपल्याजवळ ठेविलें. या मनुष्याची बुद्धि विशाल नव्हती, तथापि फिरकूशियरवर आपला पगडा बसविण्यास तो योग्य होता; कारण बादशाहास स्वतः एखादी मोठी मसलत समजण्याची शक्ति नसून, दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय एखादी

लहानशी मसलत देखील पार पाडण्यासारखी त्याच्या ठिकाणीं निश्चयात्मक बुद्धि नव्हती.

बादशाहास स्वतः अधिकार चालविण्याचें सामर्थ्य नव्हतें, यामुळें सय्यद तो अधिकार चालवीत होते त्यांच्याविषयीं त्याचे मनांत वाईट भरवून देण्यास त्याच्या जवळच्या लोकांस विशेष कठिण पडलें नाहीं. शिवाय सय्यदांची वर्तणूक मोठी दरान्याची असे, यामुळें त्यांचा अधिकार कोणत्या तऱ्हेनें नाहींसा होईल या गोष्टीचा विचार करणें बादशाहास व त्याच्या प्रीतींतील मंडळीस जरूर पडलें.

मग त्या दोघां भावांची फूट पाडून त्यांस दुर्बल करावें अशी बादशाहाच्या गुप्त दरबारांत प्रथमतः मसलत ठरली. तेव्हां बादशाहानें हुसेन अल्लीस मारवाडचा राजा अजितसिंग याजवर पाठविलें; आणि आंतून त्या रजपूत राजाशीं अशी मसलत केली कीं, “तुहीं हुसेन अल्लीस लढाईत चांगला हात दाखवावा, व त्याचा पुरा फडशा करून टाकावा. या गोष्टीनें मला खरोखर जितकें समाधान होईल तितकें दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीनें होणार नाहीं.” आपण फार दिवस बाहेर राहिलों तर आपणावर कांहीं तरी निराळींच विघ्नें येतील ही गोष्ट हुसेन पूर्णपणें समजून होता. तेव्हां त्यानें तें प्रकरण लढाईचा विशेष प्रसंग न आणतां तसेंच मिटविलें. त्यानें अजितसिंगाशीं जो तह केला त्यांत अजितसिंगाचें स्वतःचेंच हित झालें; तेव्हां अर्थात् तो बादशाहाच्या हिताकरितां आपलें स्वतःचें कां नुकसान करून घेईल ? ह्या तहांत अजितसिंगानें आपली मुलगी बादशाहास देण्याचें कबूल केलें होतें.

हुसेन अल्ली दरबारांत परत आल्यावर तो व बादशाहा या उभयतांचा एकमेकांविषयीं विशेष बेभरंवसा झाला. फिरूक्षियरमध्ये ज्याप्रमाणें शहाणपण व निश्चय या दोन गुणांचा अभाव होता, त्याचप्रमाणें विश्वास व सत्व हे दोन गुणही त्याच्या अंगांत वसत नव्हते. यामुळें त्याच्याजवळ राहणारांस आपण आतां निर्धास्त आहों असें मानण्यास मुळींच जागा नव्हती.

बादशाहाचे मनांत आपले प्राण ध्यावे असें आहे हें सय्यदांस माहीत होतें. एके दिवशीं त्यांनीं आपल्या वाड्याभोंवतीं लष्कर गोळा करून दरबारास येत नाहीं ह्मणून बादशाहास निरोप पाठविला. त्या वेळीं उभयपक्षांच्या लढाईच्या तयारीमुळे दिल्लींत मोठा गोंधळ माजून गेला व पुष्कळ लोकांस इजा झाली. तेव्हां त्या दोन पक्षांची एक लढाई तरी व्हावी, किंवा जो पक्ष दुर्बल असेल त्यानें दुसऱ्यास शरण तरी यावें, असे तो तंटो मिटविण्याचे दोन मार्ग उरले. मग बादशाहास लोकांनीं आग्रह केल्यावरून त्यानें बालेकिल्याचे दरवाजे उघडून त्यांत सय्यदांच्या पहारेकरी लोकांस येऊं दिलें, व इकडे सय्यद बादशाहाशीं समजुतीचे ठराव करण्याकरतां त्याच्या दरबारांत आले. नंतर असा ठराव झाला कीं, “बादशाहानें मीर जुमला यास बहार प्रांताचा सुभेदार नेमून दरबारांतून काढून टाकावें, अबदुल्लाखान यानें पूर्वीप्रमाणें वजिरीचें काम चालवावें, व हुसेन अल्ली यानें दक्षिणच्या सुभ्याचें काम घेऊन लागलेंच तिकडे निघून जावें.”

नंतर इ० स० १७१६ च्या आरंभीं हुसेन अल्ली दक्षिणेंत आपल्या सुभेदारीवर आला. परंतु आपण फार दिवस बाहेर राहिलों तर बादशाहा मीर जुमला यास परत बोलावून आपल्याविरुद्ध खटपटी सुरू करील असें त्यास माहीत होतें; ह्मणून त्यानें जातांना बादशाहास सांगितलें कीं, “माझ्या भावाच्या अधिकाराची घालमेल करण्याचा यत्न चालला आहे असें वर्तमान जर माझ्या कानावर आलें, तर तें समजल्यापासून वीस दिवसांच्या आंत मी आपल्या फौजेनिशीं दिल्लीस येईन.”

सय्यदांस बादशाहानें अशा रीतीनें एकमेकांपासून दूर केलें खरें, परंतु तेवढ्यानें त्याचें समाधान झालें नाहीं. दाऊदखान पत्नी त्या वेळीं गुजराथेंत असून त्याच्या धाडसाविषयीं सर्वत्र प्रसिद्धि होती, त्याला बादशाहानें आपला हेतु साधण्याकरतां हाताशीं धरलें. दाऊ-

१ हुसेन अल्लीची दक्षिणच्या सुभेदारीवर नेमणूक केली तेव्हां निजामउल्मुल्कास मुरादाबाद एथें एका कमी दर्ज्याचे कामगिरीवर पाठविलें.

दखान हा झुलपिकारखानाचा जुना सोबती होता, व हुसेनानें झुलपिकारखानाचा नाश केला असल्यामुळें त्याचा नाश हा मोठ्या उत्सुकतेनें करील असें बादशाहास साहजिकच वाटत होतें. बादशाहानें त्याला गुप्त रीतीनें असा हुकूम पाठविला कीं, “तुहीं एकदम खान-देशांत जावें, जेवढें लष्कर जमा करवेल तेंवढें बरोबर ध्यावें, मराठे लोक व दक्षिणेंतील दुसरे सरदार लोक यांच्याजवळ चालेल तेवढें वजन चालवावें, व हुसेन अल्लीस कुमक करण्याचें मिष दाखवून साधेल त्या रीतीनें त्याचा नाश करावा; आणि हें काम तुहीं शेवटास नेल्यास तुहांस दक्षिणची सुभेदारी देऊं.” हा हुकूम पोहोंचल्यावर दाऊदखानानें लगेच तयारी केली, व तो हुसेन अल्लीवर चालून गेला. प्रथमतः त्यानें हुसेन अल्लीच्या सैन्यावर अशा जोरानें हल्ला केला कीं, त्याच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे गोंधळ होऊन गेला, व तें सैरावैरा पळत सुटलें. त्या सरसा दाऊदखान हा आपल्याबरोबर निवडक ३०० स्वार घेऊन खुद्द हुसेनावर धांवून गेला. परंतु ह्या हातघाईच्या प्रसंगीं दाऊदखानाच्या मस्तकांत गोळी लागली व तो तेथच्या तेथें ठार झाला (इ० स० १७१६); त्यामुळें त्याच्या सैन्यानें अजीवात पळ काढला, व हुसेन अल्ली विजयी झाला. बादशाहाचें ह्या गोष्टीस आंतून आंग असलें पाहिजे असें हुसेनास वाटलें, परंतु त्या वेळीं त्यानें ती गोष्ट तशीच आपल्या मनांत ठेविली.

जोंपर्यंत निजामउल्मुल्क दक्षिणच्या सुभेदारीवर होता तोंपर्यंत त्यानें आपल्या दराच्यानें व शहाणपणानें मराठ्यांची वाढ बंद केली होती. परंतु पुढें फिरकूशियरनें निजामउल्मुल्कास त्या अधिकारावरून काढून हुसेन अल्लीस त्याच्या जागीं नेमिलें, यामुळें पूर्वीचा जो बंदोबस्त होता तो नाहीसा झाला, व मराठे पूर्वीप्रमाणें टोळ्या करून मोंगलांचा देश लुटूं लागले. कांहींनीं तर मोंगलांचीं कित्येक ठिकाणें वळकावून तेथें किल्ले बांधले, व तेथून ते भोंवतालचा प्रदेश लुटूं लागले. खंडेराव दाभाड्यानें तर मोंगलांना अगदीं भंडावून सोडलें. त्याच्या ताब्यांत खानदेशामध्यें एका ओळीनें पुष्कळ तटबंदी

गांव होते. त्यांतून त्यानें लमाण व दुसरे फिरस्ते लोक यांवर हल्ले करून उत्तरहिंदुस्तानांतून व दक्षिणेंतून सुरतेस जाण्याचा मोठा रस्ता बंद करून टाकला होता.

दाऊदखानाचा पराजय झाल्यानंतर हें दाभाड्याचें मोठें विघ्न नाहींसें करण्याकरितां हुसेन अल्लीनें आपला सरदार झुलपिकार बेग याच्या-बरोबर ८ हजार फौज देऊन त्याला त्याचा नाश करण्याकरतां पाठवून दिलें. दाभाड्यानें पहिल्यानें लढाईचें मिष करून मोंगलांस आपल्या अंगावर घेतलें, व नंतर पळ काढला. दाभाड्याचे लोक लहान लहान टोळ्या करून डोंगरांतून पळून गेले. मोंगल लोक त्यांचा पाठलाग करीत करीत त्यांच्या मार्गे चालले. नंतर मोंगलांची जिकडे तिकडे सर्व डोंगरभर पांगापांग झाल्यावर दाभाड्यानें आडमार्गानें येऊन त्यांच्यावर हल्ला केला व झुलपिकार बेग व त्याचे बहुतेक लोक ह्यांस कापून काढलें; आणि जे काहीं शिलक राहिले त्यांचे घोडे, हत्यारे व कपडे हीं नागवून घेतल्याशिवाय मराठ्यांनीं त्यांना जाऊं दिलें नाहीं!

हें अपजयाचें वर्तमान हुसेन अल्लीस समजलें तेव्हां त्यानें आपला दिवाण महकूबसिंग व चंद्रसेन जाधव यांबरोबर मोठी फौज देऊन त्यांना दाभाड्यावर पाठवून दिलें. खंडेराव दाभाडे यानें सरलष्कर सोमवंशीं यास आपल्या मदतीस बोलाविलें. नंतर मराठ्यांची व मोंगलांची अहमदनगर एथें फार मोठी लढाई झाली. तींत दोन्ही पक्षांचे लोक आपलाच जय झाला असें ह्मणूं लागले; परंतु इतकी गोष्ट खरी कीं, मोंगलांस अहमदनगराहून औरंगाबादेस परत जावें लागलें. खंडेराव दाभाडे वरेच दिवस सातान्यास आला नव्हता, तो ह्या लढाईनंतर सातान्यास महाराजांस येऊन भेटला. त्या वेळीं सेनापतीच्या कामावर मानसिंग मोरे होता; परंतु त्या जाग्याला तो गैरलायक मनुष्य आहे असें महाराजांस वाटल्यावरून त्यांनीं त्याला दूर करून त्याची जागा खंडेराव यांस दिली.

१ वरील सर्व मजकूर एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासांतून घेतला आहे. २ ग्रॉन्टडफ.

ह्या वेळीं मराठ्यांचें पाऊल जोरानें पुढें पडत चाललें होतें. त्यांना प्रत्येक कामांत यश येत होतें, त्यामुळें त्यांची इच्छाही जास्त वाढत चालली होती. पूर्वी दाऊदखानानें त्यांस दक्षिणच्या सहा सुभ्यांची चौथाई दिली होती; परंतु आतां त्यांनीं आपला सरदेशमुखीचाही हक्क जिकडे तिकडे वसविण्यास सुरुवात केली.

ह्या वेळीं हुसेन अल्ली मोठ्या पेंचांत पडल्यासारखा झाला होता. एकीकडे मराठ्यांनीं त्याच्या मुलखावर वरचेवर हल्ले करून त्याला “दे माय धरणी ठाय” करून टाकलें होतें, व दुसरीकडे दिल्ली एथें तो व त्याचा भाऊ अबदुल्ला यांच्या नाशाची खटपट मोठ्या जरीनें सुरू होती. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं त्याला शाहू महाराजांबरोबर तह केल्याशिवाय मराठ्यांच्या लचांडांतून सुटायला दुसरी तोडच उरली नाहीं. तेव्हां त्यानें, शंकराजी मल्हार हणून त्याचा एक विश्वासू वकील होता त्याला महाराजांकडे तह करण्याकरतां पाठवून दिलें. पुढें तो व शाहू महाराज यांच्यामध्ये तहाचीं अशीं कलमें ठरलीं कीं, “दिल्लीच्या बादशाहानें दक्षिणेंतील सहा सुभे, व तंजावर, त्रिच-नापल्ली व ह्यैसूर ह्या राज्यांची चौथाई (जमाबंदीचा चतुर्थांश) व सरदेशमुखी (सर्व उत्पन्नाचा दशांश) मराठ्यांस द्यावी; स्वराज्याची सनद करून द्यावी, शिवनेरी व त्रिवक हे किल्ले परत द्यावे, शिवाय गोंडवण व वऱ्हाड यांतील जो मुख्य सेनासाहेब सुभे

१ हा पूर्वी शिवाजी महाराजांजवळ एक कारकून होता. पुढें राजारामानें त्यास सचिव केलें. परंतु राजारामास मोंगलांनीं जिजी एथें वेढा घालून कोंडलें होतें त्या वेळीं शंकराजी मल्हार त्रासून काशीस निघून गेला. पण हा कांहीं दिवस तेथें राहिल्यावर त्याला रिकामें बसणें आवडेना म्हणून तो काशीहून निघाला, व त्या वेळीं हुसेन अल्ली दक्षिणेंत आपल्या सुभेदारीवर यावयास निघाला होता, त्याच्या पदरीं नोकरी धरून तो आपल्या धन्याबरोबर दक्षिणेंत आला.—
ग्रांटडफ. २ स्वराज्य म्हणजे खुद्द शिवाजी महाराजांच्या अधिकाराखालीं असलेला प्रांत: ह्यणजे पुणें, सुपें, इंदापूर, चाई, मावळ, सातारा, कऱ्हाड, खटाव, माण, फलटण, मलकापूर, तारळें, पन्हाळा, अझेरा, जुन्नर, कोल्हापूर, कोंकण, व तुंगभद्रेच्या उत्तरेचे कांहीं परगणे.—काव्येतिहाससंग्रह

कान्होजी भोंसले यानें घेतला आहे तो द्यावा, आणि शाहू महाराजांची मातुश्री येसूबाई व दुसरीं त्यांच्या कुटुंबाचीं माणसें यांस दिल्ली-हून पाठवून द्यावे; व याप्रमाणें सर्व कामें झालीं तर शाहू महाराजांनीं दरसाल १० लाख रुपये बादशाहास खंडणी द्यावी, सरदेशमुखी-बद्दल मुलखाचा बंदोबस्त ठेवावा, चोरटे लोकांचा उपद्रव बंद करावा, व चोरी झाली असतां जें नुकसान होईल तें भरून द्यावे; चौथाई-बद्दल १५००० फौजेनिशीं त्यांनीं बादशाहाची नोकरी करावी, व त्याच्या सुभेदारांस लागेल त्या ठिकाणीं मदत करावी; त्याचप्रमाणें कोल्हापूरचा राजा संभाजी याचे लोक कर्नाटक, विजापूर, व हैदराबाद या प्रांतांत फार उपद्रव करीत असत त्यांचा त्यांनीं बंदोबस्त करावा, व त्या संबधानें रयतेचें जें नुकसान होईल तें भरून द्यावे.” शाहू महाराजांचीं बहुतेक कलमें हुसेन अल्लीनें मान्य केलीं. हा तह इ० स० १७१७ त झाला.

नंतर महाराजांनीं हुसेन अल्लीच्या मदतीस आपली १० हजार फौज दिली. ह्या फौजेत संताजी व परसोजी भोंसले (हे कान्होजी भोंसले सेनासाहेब सुभे याचे जवळचे नातेवाईक होते), उदाजी पवार व दुसरे लहान लहान मराठे सरदार बरेच होते. फिरकूशियर हा, हुसेन अल्लीनें मराठ्यांशीं जो तह केला होता तो मान्य करीना; व बादशाहाच्या पक्षाची जी मंडळी होती तिनें सय्यदांस ठार मारण्याचा विचार केला. राजा जयसिंग, निजामउल्मुल्क, सादतखान, महंमद अमीन वगैरे मंडळी ह्या विचारांत सामील होती. तेव्हां आतां लढाई झाल्याशिवाय खास रहात नाहीं असें हुसेन अल्लीस वाटून यानें शाहू महाराजांपाशीं ज्यास्त मदत मागितली. महाराजांनीं आपला फायदा करून घेण्याची ही संधि फुकट जाऊं दिली नाहीं. त्यांनीं बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे यांच्याबरोबर बरेच लष्कर देऊन त्यांना सय्यदाच्या मदतीस पाठवून दिलें. ह्या सैन्याच्या दरदिवसच्या खर्चाबद्दल, नर्मदानदी उ-

तरल्यापासून तों तें सैन्य परत दक्षिणेंत येई तोंपर्यंत कांहीं नियमित रकम घावयाचें हुसेन अल्लीनें कबूल केलें होतें. नंतर हुसेन अल्ली ह्या सर्व सैन्यासह दिल्लीस जावयास निघाला. बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस जावयास निघाला त्या वेळीं महाराजांनीं त्याला, दौलताबाद व चांदा हे दोन किल्ले, व गुजराथ व माळवा या प्रांतांत चौथाई बसविण्याचा हक्क हे हरप्रयत्नानें संपादन करावे ह्मणून सांगितलें होतें.

नंतर हें सर्व सैन्य दिल्लीस जाऊन पोहोंचलें. बादशाहाच्या पक्षाच्या कांहीं मंडळीनें सैन्य गोळा करून हुसेन अल्लीच्या सैन्यावर हल्ला केला, यामुळें त्याला मोठा राग येऊन त्यानें आपली फौज शहरांत नेली, व त्या लोकांची कत्तल करून टाकली. बादशाहा जनानखान्यांत लपून बसला होता, तेथून त्याला बाहेर काढून सय्यदांनीं इ० स० १७१९ सालीं गुप्तपणें मारून टाकलें. पुढें त्यांनीं रफी उद्दर्जात व रफी उद्दवला अशा दोघां मुलांस गादीवर बसविलें, परंतु ते दोघेही सात महिन्यांचे आंत रोग होऊन मरण पावले. नंतर त्यांनीं मोअजीम बादशाहाचा नातू व जाहांदरशाहाचा मुलगा रोषन अख्यार ह्याला महंमदशाहा असे नांव देऊन दिल्लीच्या तक्तावर बसविलें, व राज्याचा सर्व कारभार आपल्या हातांत ठेविला.

महंमदशाहा गादीवर वसे तोंपर्यंत बाळाजी विश्वनाथ आपल्या सैन्यासह दिल्लीस राहिला होता. फिरकूशियरला मारण्याचे पूर्वी मोंगल लोकांनीं दिल्लींत जो बंडावा केला, त्यांत त्यांनीं बाळाजी महादेव भानू, संताजी भोंसले व मराठ्यांचे १५०० लोक

१ एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्तानाचा इतिहास. २ भानूच्या मरणाबद्दल एक दंतकथा आहे ती अशी कीं, एके दिवशीं फिरकूशियर बादशाहानें मोठा दरबार भरवून मराठ्यांस चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा दिल्या; परंतु ती गोष्ट दरबारच्या लोकांस न आवडून त्यांनीं, बाळाजी सनदा घेऊन निघाला ह्मणजे वाटेंत त्याच्यावर हल्ला करण्याचा बेत केला. हें कारस्थान बाळाजीस कळलें तेव्हां त्यानें भानूस त्याची तोड विचारली. तेव्हां त्या महात्म्यानें त्याला अशी मसलत दिली कीं, 'मी तुमच्या पालखींत बसून जातो, आपण सनदा काखेंत

ठार मारले. परंतु त्या संबंधानें मराठ्यांचें नुकसान सय्यदांनीं भरून दिलें; त्याचप्रमाणें शाहू महाराजांची मातुश्री व त्यांच्या कुटुंबाचीं दुसरीं मनुष्यें बाळाजी विश्वनाथाच्या स्वाधीन केलीं; चौथाई, सरदेशमुखी व स्वराज्य ह्यांच्या सनदा बादशाही सहीशिक्र्यानिशीं त्यांच्या स्वाधीन केल्या; तसेंच भीमेच्या उत्तरेकडील मुलखावदल ताथवड्यापासून मछिंद्रगडपर्यंत जे किल्ले आहेत त्यांच्या पलीकडचा थेट पंढरपूरपर्यंतचा मुलूख शाहू महाराजांस दिला; औरंगजेबानें शाहू महाराजांचीं दोन लग्नें केलीं त्या वेळीं जो मुलूख त्यानें महाराजांस दिला होता तोही दिला; शिवाय येरला, माळ, व निरा या नद्या ज्या प्रदेशांतून वाहत जातात तो सर्व प्रदेश महाराजांस मिळाला. फक्त खानदेशांतील मराठ्यांचीं ठाणीं, त्रिंक्कचा किल्ला व त्याच्या आसपासचा मुलूख, व वर्धा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या दक्षिणेस मराठ्यांनीं जो मुलूख जिंकून घेतला होता तेवढा मात्र त्यांना प्राप्त झाला नाहीं. कान्होजी भोंसले यानें वऱ्हाडांत जो मुलूख काबीज केला होता तो, व गुजराथ व माळवा ह्या प्रांतांत चौथाई वसविण्याचा हक्क ह्यांचीही सनद ह्या वेळीं शाहू महाराजांस मिळाली असें मराठे झणतात; परंतु जरी कदाचित् ते हक्क तुह्यांस देऊं असें त्या वेळीं बाळाजीस सय्यदांनीं सांगितलें असलें, व जरी बाळाजीनें ती सनद आणण्याकरतां, आपण दक्षिणेंत निघून आल्यावेळीं देवराव हिंगणे ह्याला दिल्लीच्या दरबारीं ठेविलें असलें, तरी पुढील एकंदर हकीकतीवरून ती सनद त्या वेळीं मराठ्यांस मिळाली नाहीं असें सिद्ध होतें, व बादशाहानें मराठ्यांस ज्या सनदा करून दिल्या त्यांतही ह्या संबंधाचा कोठेंच उल्लेख नाहीं.

मारून पाईं निघून जावें.' ही मसलत बाळाजीस पसंत पडून तो आडमार्गानें सनदा घेऊन आपल्या गोटांत आला; भानू पालखींत बसून जात असतां त्यांच्यावर दिल्लीतील लोकांनीं, हा बाळाजीच आहे असें समजून हल्ला केला व त्यांना ठार मारलें. ह्या गोष्टीस कोठें आधार नाहीं; परंतु ही जर खरी असेल, तर अशा प्रकारचीं स्वामिभक्तीचीं उदाहरणें फारच थोडीं सांपडतील असें ह्मटलें पाहिजे!

बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेला त्या वेळीं त्यानें अंबाजीपंत पुरंदरे यास आपला मुतालीक नेमून त्याच्या स्वाधीन आपलें शिक्का-मोर्तब करून ठेविलें होतें, व बाळाजी परत येईपर्यंत त्यानें तें काम मोठ्या दक्षतेनें केलें. महाराजांच्या कुटुंबाचीं मनुष्ये व वर सांगितलेल्या हक्कांच्या सनदा घेऊन मोठ्या विजयानें बाळाजी साताच्यास परत आल्यावर त्यानें आपलें लक्ष राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारण्याकडे लाविलें. त्या वेळीं राज्याच्या जमाबंदीची कांहींच शिस्त ठरलेली नव्हती, तसेंच एकंदर वसुलापैकीं कोणाला काय भाग द्यावयाचा त्याचाही नियम ठरला नव्हता; यामुळें वारंवार तंटे उपस्थित होत. बाळाजी विश्वनाथानें एकंदर जमाबंदीखात्याची तपासणी केली, व अव्याहत श्रम घेऊन अकलहुशारीनें त्या संबंधाचे नवीन ठराव करून टाकले. यामुळें पूर्वी जमाबंदीच्या संबंधानें जी अव्यवस्था होती ती सर्व नाहीशी होऊन राज्यांत स्वस्थता झाली. ते ठराव एणेंप्रमाणें:—

(१) “सरदेशमुखी”चें उत्पन्न—हें राजाचें वतन, यावर गादीचे मालकाशिवाय दुसऱ्या कोणाचा हक्क नाही.

(२) बाकी सर्व हक्क मिळून जें उत्पन्न तें “स्वराज्य.”

(अ) यांतील शेंकडा २९ प्रमाणें विभाग गादीचे मालकाचा. याचें नांव “राजबावती.”

(आ) बाकी शेंकडा ७९ उरले. तो “मोकासा.” यापैकीं साहोत्रा (सर्व “स्वराज्या”पैकीं शेंकडा ६ प्रमाणें) विभाग पंत सचिव यांचा.

(इ) बाकी शेंकडा ६९ राहिले. तो “ऐन” मोकासा. यापैकीं “नाडगौडा” (“स्वराज्या”वर शेंकडा ३ प्रमाणें) विभाग. तो राजाचे इच्छेनुरूप पाहिजे त्यास द्यावा.

(ई) बाकी शेंकडा ६६ उरले. ते निरनिराळे सरदार लोकांस जहागिरी देण्यांत खर्च व्हावे.

(३) “राजबाबती” वसूल करण्याचें काम पेशवे, प्रतिनिधि व सचिव यांजकडे असावें.

“मोकासा” सचिव याणीं वसूल करून घ्यावा; व लांबलांबच्या गांवीं हा वसूल उत्पन्न करण्याकरतां राजानें आपले कामगार पाठवावे.

“नाडगौडा” ज्याला दिला असेल त्यानें वसूल करावा.

“जहागीर” ज्याची त्यानें वसूल करावी.

(४) सरदार लोकांस एकमेकांच्या मुलखांत त्या त्या मुलखाच्या उत्पन्नाच्या विभागावर, किंवा तेथील गांवच्या उत्पन्नावर कांहीं हक्क मिळावे.

अशी उत्पन्न विभागण्याची व वसूल करण्याची पद्धत घातल्यामुळें मराठे सरदारांत एकाचा फायदा तो दुसऱ्याचा असें झालें. तसेंच त्यांच्यांत त्या वेळीं फाटाफूट होऊन जी बंडाळी चालली होती ती बहुतेक बंद होऊन त्यांचे ते हक्क जिकडे तिकडे वाढविण्यास त्यांना ज्यास्त उत्तेजन आलें. मराठ्यांच्या राज्यविस्ताराच्या पारंब्या जिकडे तिकडे लवकरच फुटूं लागल्या ह्याचें कारण वरील शहाणपणाची पद्धतच होय. ही पद्धत यापूर्वी अंशतः चालू होती, परंतु ती पूर्ण दशेस आणून सुरळीत रीतीनें चालू करण्याचें श्रेय बाळाजी विश्वनाथ यालाच दिलें पाहिजे.

परंतु वर सांगितलेली व्यवस्था करण्याला बाळाजी विश्वनाथाला फार दगदग सोसावी लागली, व त्यामुळें त्याची प्रकृति बिघडली. तो दिवसेंदिवस अधिक अधिक क्षीण होत चालला. नंतर हवा पालटण्याकरतां झणून तो महाराजांचे आज्ञेनें सासवडास येऊन राहिला. परंतु त्या ठिकाणींही त्याच्या प्रकृतीस आराम न पडतां त्याचें

१ वरील मजकूर काव्येतिहाससंग्रहापैकीं बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्या बखरींतून घेतला आहे.

दुखणें वाढत गेलें, व शेवटीं इ० स० १७२० च्या अक्टोबर महिन्यांत त्याच्यावर मृत्यूचा घाला येऊन पडला.

इ० स० १७०८ त शाहू महाराज गादीवर बसले, तेव्हांपासून बाळाजी विश्वनाथानें त्यांची एकनिष्ठपणें सेवा केली, व आणीबाणीच्या प्रसंगीं कधीं लढाया करून व कधीं आपली मुत्सद्दीपणाची अक्कल खर्चून त्यानें महाराजांची बाजू मोठ्या नेटानें राखली. प्रथमतः तो एक लहानसा कारकून होता. नंतर हळूहळू तो आपल्या लोकोत्तर बुद्धीच्या प्रतापानें प्रसिद्धीस येऊं लागला. तो कित्येक लढायांत प्रमुख होता; त्यानें मोठमोठ्या राजकारणाच्या मसलती केल्या, व मोठे परिश्रम करून शाहू महाराजांच्या राज्यांतील बंडावा मोडून टाकून लोकांचें एकचित्त केलें. पुढें महाराजांची मर्जी त्याच्यावर सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्याला आपला पेशवा अथवा मुख्य प्रधान नेमिलें. त्यानें मोठ्या मर्दुमकीनें चोरटे लोकांचा वंदोवस्त करून प्रजेचें चांगल्या रीतीनें पालन केलें, मोंगलांच्या दरबारांत आपल्या धन्याची प्रतिष्ठा वाढविली, महाराजांचें कुटुंब दिल्लीस अटकेंत होतें तें सोडविलें, मोंगलांपासून चौथार्ड, सरदेशमुखी व स्वराज्य यांच्या सनदा मराठ्यांस आणून दिल्या, राज्याच्या वसुलाच्या संबंधानें नवीन नियम घालून दिले, व सर्व सरदार लोकांच्या नेमणुका व वेतनें कायमचीं करून दिलीं. अशा प्रकारचीं महत्वाचीं कामें त्यानें फारच थोड्या काळांत केलीं; यावरून त्याची बुद्धि, दक्षता, तारतम्य, दूरदृष्टि व धैर्य हीं कशीं होतीं याची सहज कल्पना करतां येईल.

बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यूचें वर्तमान साताऱ्यास येऊन पोहोंचलें त्या वेळीं शहरांत गोठा हाहाकार होऊन गेला. महाराजांना तर आज आपला उजवा हातच तुटून पडला असें वाटूं लागलें. परंतु

---

१ पुणें दफतरांतील एका दाखल्यावरून तो सन १७२१ च्या एप्रिल महिन्यांत वारला असें दिसून येतें. परंतु ती चुकी आहे. बाजीराव बल्लाळ याला पेशवाईची वखें पुढें सात महिन्यांनीं मिळालीं यावरून त्याच्या मृत्यूची तारीख पुढें गेली असावी असें वाटतें.—ग्रॉंटडफ.

राजा असो किंवा रंक असो, मृत्यु कोणाला चुकला आहे असें नाही, असें मनांत आणून त्यांना आपले समाधान करून घ्यावे लागले.

राजा कितीही हुशार व दक्ष असला तरी त्याला मंत्रीही हुशारच पाहिजे; कारण राज्याची बहुतेक सूत्रे ह्या मंत्र्याच्याच हातांत असतात. मंत्री हा राजा व प्रजा यांच्या मधला वकील आहे; तेव्हां प्रजेचें सुखदुःख ह्या वकिलावर बरेच अवलंबून असतें. तशांत शाहू महाराजांसारख्या राजविलासी राजाच्या राज्यांत तर चतुर प्रधानाशिवाय राज्यकारभार कधीही सुरळीत चालला नसता. शाहू महाराज राज्यकारभारांत विशेष लक्ष घालीत नसत याबद्दल दोष त्यांना तरी काय ह्मणून द्यावा ? कारण ते फक्त ६ वर्षांचे होते तेव्हां त्यांना औरंगजेबानें धरून नेले. तेव्हांपासून २९ वर्षांचे होत तोंपर्यंत ते बादशाही जनानिखान्यांत लहानाचे थोर झाले होते. तशांत बेगमेनें त्यांना आपले पुत्र असें मानिले होते. मग काय विचारतां ? भरगच्ची गाद्या, गिरद्या, उशा, यांचा नेहमीं उपभोग घेत ते चैनीनें पडले होते. बादशाहाच्या कैदेतून सुटल्यावर थोडीं वर्षेपर्यंत त्यांनीं कांहीं हालचाल केली; परंतु त्या दगदगींतून केव्हां सुटेन असें त्यांना झालें होतें, व बाळाजी विश्वनाथासारख्या खंबीर पुरुषाच्या हातीं राज्याची लगाम दिल्यावर ते पूर्वीप्रमाणें राजविलासांत राहूं लागले. असो. बाळाजी विश्वनाथ वारल्यावर त्याचा थोरला मुलगा बाजीराव ह्याला वस्त्रें देण्याचें ठरलें. तेव्हां महाराजांचे आज्ञेनें “वस्त्रें घेण्यास श्रीमन्महाराज छत्रपति सरकारचे हुजुरास येणें” अशा मतलबाचें पत्र प्रतिनिधीनें बाजीरावास पाठविलें.

बाळाजी विश्वनाथाच्या मागून थोडकेच दिवसांनीं खंडेराव दाभाडे हा मरण पावला. तेव्हां शाहू महाराजांनीं सेनापतिपदाचीं वस्त्रें

१ ह्या वेळीं श्रीपतराव (परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधीचा मुलगा) प्रतिनिधि होता. परशुराम त्रिंबक हा बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीहून परत येण्याचे पूर्वीच वारला होता, यामुळे शाहू महाराजांनीं त्याचा मुलगा श्रीपतराव यास प्रतिनिधि नेमिलें होतें.

त्याचा मुलगा त्रिवकराव यास दिलीं खंडेरावाचे वेळीं दमाजी गायकवाड हा नेहमीं त्याच्याबरोबर असे. त्यानें पुष्कळ लढायांत आपलें शौर्य प्रकट केलें होतें. जेव्हां खंडेराव बाळापूरच्या लढाईहून परत आला, तेव्हां त्यानें दमाजी गायकवाडाच्या शौर्याविषयीं शाहू महाराजांजवळ फार तारीफ केली. त्यावरून त्यांनीं दमाजीला खंडेरावाच्या हाताखालीं फौजेच्या संबंदानें दुय्यम अधिकारी नेमिलें, व त्याला समशेर बहादर असा किताब दिला. दमाजी गायकवाड हाही खंडेराव वारल्यानंतर थोडकेच दिवसांनीं वारला, व त्याच्या अधिकारावर त्याचा पुतण्या पिलाजी गायकवाड यास नेमिलें.

भाग ६.

बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द. इ० स० १७२० पासून १७३० पर्यंत.

बाजीरावास पेशवाईपद मिळतें.—इ०.स० १७२१ त हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति.—महंमदशाहा बादशाहाची वर्तणूक.—निजामउल्मुल्क.—सय्यदांचा मृत्यु.—बाजीराव पुणे शहर वसवतो.—त्याची माळव्यावरची मोहीम.—श्रीपतराव प्रतिनिधि व बाजीराव यांचें सातारच्या दरबारीं द्वंद्वयुद्ध.—बाजीरावाच्या कारकीर्दींत प्रसिद्धीस आलेले मराठे सरदार.—त्याची कर्नाटकावर स्वारी.—त्याच्या पाठीमागें मराठी दरबारांत निजामउल्मुल्कानें केलेलें कारस्थान.—बाजीराव कर्नाटकांतून परत आल्यानंतर तें कारस्थान हाणून पाडतो.—निजामउल्मुल्काचें दुसरें कारस्थान.—बाजीराव त्याचें पारिपत्य करण्याकरितां सन १७२७ त पुण्याहून निघतो.—तो निजामाच्या सैन्यास कोंडून धरतो.—निजाम लाचार होऊन तह करतो.—मराठ्यांस गुजराथची चौथाई मिळते.—कोल्हापुरचा संभाजी राजा शाहू महाराजांच्या मुलखास उपद्रव देतो.—श्रीपतराव प्रतिनिधि त्याचा पराभव करून ताराबाई व राजसबाई यांस कैद करतो.—संभाजी व शाहू महाराज यांच्यांत झालेला तह.

शाहू महाराजांचें पत्र बाजीरावास येऊन पोहोचतांच आपणाव-

१ या लढाईत अलंअल्लीखान व मराठे एके वाजूस होते, व निजामउल्मुल्क दुसऱ्या वाजूस होता. तिची हकीकत पुढें येईल.

रोवर अंबाजीपंत पुरंदरे, रामचंद्रपंत भानू, चिमणाजी आपा वगैरे मंडळी वेऊन तो साताज्यास आला. बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याविषयीं अंबाजीपंतानें महाराजांस विनंति केली. नंतर आपले अष्टप्रधान बोलावून त्यांना महाराजांनीं बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचा आपला मानस कळविला. त्या वेळीं श्रीपतराव प्रतिनिधीनें, “आजच वस्त्रें देण्याची घाई कोणती आहे? पुढें वस्त्रें देतां येतील,” असें सांगितलें. त्यावरून ती गोष्ट तेव्हां तशीच राहिली. प्रतिनिधि आदिकरून अष्टप्रधानांच्या मनांत तें पद कोंकणस्थांस घावयाचें नव्हतें. बाजीराव वारंवार महाराजांच्या दर्शनास जात असे व प्रसंग पाहून आपणास पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याविषयीं विनंति करित असे. प्रतिनिधीच्या मनांतून त्याला पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचें नव्हतें, व तो महाराजांसही तसेंच सांगत असे. यामुळें त्यांना प्रतिनिधीची भीड एकदम तुटेना. शेवटीं योग्य प्रसंग पाहून शाहू महाराजांनीं बाजीरावास पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचा आपला निश्चय प्रकट केला.

नंतर मोठा दरबार भरवून अष्टप्रधान, अमीर, उमराव, सरदार, मानकरी वगैरे लोकांस निमंत्रण केलें. शाहू महाराजांची स्वारी सिंहासनारूढ झाल्यावर प्रतिनिधीनें भाषणास सुरवात केली. तो ह्मणाला, “सर्व सरदार, मानकरी, अमीरउमराव लोक हो, माजी पेशवे बाळाजी विश्वनाथ यांच्या मरणामुळें संपूर्ण मराठी राज्याची केवढी हानि झाली तें सर्वत्रांस समजतच आहे. त्यांच्या पाठीमागे तो

---

१ ह्या वेळीं दरबारांत प्रतिनिधीचें पारडें फारच जड होतें. २ बाजीराव व श्रीपतराव यांचें बरें नव्हतें याचें कारण जातिमत्सर होय. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर बरेच महिने बाजीरावास पेशवाईचा अधिकार प्राप्त झाला नाहीं याचें कारण ग्रॉंटडफ साहेबाचे ध्यानांत आलें नसावें. आह्मांस असें वाटतें कीं, प्रतिनिधि वगैरे देशस्थ प्रधानांचा आग्रह तें पद बाजीरावास न देण्याचें असल्यामुळें शाहू महाराजांना एकदम त्या सर्वांची भीड तुटेना, म्हणून तें काम टाळाटाळीवर त्यांनीं लोटलें. मराठी बखरीचा आशयही असाच आहे. पेशव्यांची बखर पान १७।१८ पहा.

अधिकार कोणाला द्यावयाचा या संबंधानें वरीच भवति न भवति होऊन तो अधिकार त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बाजीराव बल्लाळ यांस देण्याचें ठरलें आहे, व त्याच समारंभाकरतां आजचा दरवार भरला आहे. आतां पेशवाईचीं वस्त्रें व शिकेकटार महाराज त्यांस स्वहस्तें देतील. आजपासून बाजीराव बल्लाळ हे छत्रपति-सरकार-गादीचे प्रधान झाले असें समजावें.”

नंतर वस्त्रें व शिकेकटार वगैरे देण्याचा समारंभ झाल्यावर महाराजांनीं बाजीरावास उपदेश केला कीं, “बाजीराव, तुम्ही आतां आमचे प्रधान झालां. तुमचे वडील बाळाजी विश्वनाथ यांचें आह्मांस घडोवडीं स्मरण होतें. असा चतुर पुरुष विरळा. काय त्यांच्या मसलती, किती दूरवर विचार, त्यांनींच हें राज्य अशा घाटास आणिलें. परंतु मृत्यूपुढें कोणाचा इलाज नाहीं. असो. त्यांचें पद आतां तुम्हांस दिलें आहे, तर वडिलांनीं जो पाया घालून दिला आहे त्यावर नजर ठेवून आह्मांस त्यांचें विस्मरण पाडा ह्मणजे झालें. तरवार वहादरी करून ‘राव’ या नांवाप्रमाणें कीर्ति करा. शिवाजी महाराजांचे गादीचा अभिमान धरा, आणि मराठी राज्याची अभिवृद्धि करून ‘श्रीवर्धनकर भट’ हें नांव खरें शोभतें अशी कीर्ति मिळवा ह्मणजे झालें. दुसरें कांहीं सांगणें नाहीं.”

शाहू महाराजांचा उपदेश संपल्यावर समयाला अनुसरून असें बाजीरावही थोडेंसें बोलला; व शिरस्त्याप्रमाणें पानसुपारी, अत्तर-गुलाव होऊन दरवार वरखास्त झाला. अशा रीतीनें सन १७२१ च्या मे महिन्यांत बाजीरावास पेशवाईचा अधिकार मिळाला.

त्या वेळीं हिंदुस्तानची राजकीय स्थिति खालीं लिहिल्याप्रमाणें होती:—
इ० स० १७२१ त बाजीराव पेशवा झाला, त्या वेळीं मराठ्यांचे बहुतेक सरदार एकचित्त झालेले होते. परंतु राजघराण्यांत सातारा व कोल्हापूर अशा दुफळ्या होत्या, यामुळें कांहीं थोडे सर-

१ त्रिंबकराव दाभाडे यासही सेनापतीचा अधिकार याच महिन्यांत मिळाला.—ग्रॉटडफ.

दार संभाजीकडे व बहुतेक शाहू महाराजांकडे अशी त्या सरदार लोकांतही थोडीशी फाटाफूट होती. बाळाजी विश्वनाथानें स्वपराक्रमानें राज्यांतील बराच वखेडा मोडून टाकला होता, व पुंड पाळेंगार लोकांवर स्वाभ्या करून त्यांचा चांगला बंदोबस्त केला होता. त्यानें स्वतः दिल्लीपर्यंत जाऊन त्या दरवारी मराठ्यांची छाप बसविली होती, व स्वराज्य बरेच नांवारूपास आणिलें होतें.

हिंदुस्तान हणजे संपत्तीचें माहेरघर अशी बातमी युरोप खंडांत पोहोचली तेव्हां प्रथमतः पोर्तुगीज लोक हिंदुस्तानांत आले. ते पहिल्यानें व्यापार करूं लागले, परंतु थोडक्याच दिवसांत त्यांनीं आपली तराजूची दांडी फेंकून दिली, व ते हळूहळू राजकारणांत शिरले. कांहींनाकाहीं कुरापती काढून एतद्देशीय राजांशीं ते लढूं लागले, व समुद्रकिनाऱ्यावरचीं बरींच बंदरे त्यांनीं आपल्या ताब्यांत आणिलीं. अशा रीतीनें सन १७२१ त मराठ्यांना पोर्तुगीज लोक हे एक बलिष्ठ शत्रु होते.

पोर्तुगीज लोकांचा भरभराट पाहून डच, फ्रेंच, इंग्लिश हेही हिंदुस्तानची संपत्ति लुटण्याकरतां धापा देत आले; व प्रथमतः गोवें, दमण, दीव, मुंबई, खंबायत, साष्टी, सुरत, चौल, वसई, पांडिचेरी, राजापूर, वेंगुळें, कारिकल, यानान, चंद्रनगर वगैरे ठिकाणीं त्यांनीं आपलीं व्यापाराचीं दुकानें घातलीं. परंतु सन १७२१ पर्यंत फ्रेंच व इंग्लिश ह्यांनीं हिंदुस्तानच्या राज्यकारभारांत हात घातला नव्हता.

मोंगलांच्या संबंदाचा इतिहास, महंमदशाहा इ० स० १७२० त गादीवर आला तेथपर्यंत आमच्या वाचकांस कळलाच आहे. हा महंमदशाहा अतिशय दुर्व्यसनी होता यामुळें मोंगलांचें राज्य भरभर लयाला जात चाललें होतें, व मराठ्यांचा उत्कर्ष होत होता. राजे लोक ऐषआरामी व दुर्व्यसनी निघाले हणजे त्यांच्या राज्यावर अवदसेचा फेरा आलाच असें समजावें. अशा प्रसंगीं राजाच्या पदरचें प्रधानमंडळ निदान चांगलें हुशार असलें तर राज्याची

कांहीं तरी बाजू थावटते. परंतु महंमदशाहाच्या दरवारांत त्याचाही अभाव होता. त्या वेळीं औरंगजेबाच्या तालमेंत कसलेला पक्का मुत्सद्दी व शूर असा एक मुसलमान सरदार होता तो मात्र मराठ्यांस जेथें तेथें अडथळा करी. तो एक नसता तर मुसलमानांचें राज्य नष्ट होऊन सर्व हिंदुस्तानभर मराठ्यांचें एकछत्री राज्य झालें असतें. त्या सरदाराचें नांव सांगण्यापूर्वीं दिल्ली एथें महंमदशाहाची कारकीर्द कशी चालली होती त्याचें थोडेंसें वर्णन करूं.

महंमदशाहा नेहमीं ऐषआरामांत धुंद असे. राज्याचा सर्व कारभार अप्रतिष्ठित, चैनी, पाजी व व्यसनी अशा पुरुषांच्या हातीं असे. त्याचा सर्व काळ खुषमस्कारींत जात असे. दरवारी लोक नेहमीं नाच, रंग, तमाशे यांत गुंग होऊन गेले होते. एका राखनें तर बादशाहास इतकें ग्रासून टाकिलें होतें कीं, त्यानें आपलें सरकारी शिक्कामोर्तब तिच्या स्वाधीन केलें होतें, व ती मन मानेल त्याला भडाभड सनदा करून देत असे. मोठमोठ्या अधिकारांवर तिनें आपलेच सोयरेधायरे नेमिले होते. लष्करचा बंदोबस्त अगदीं विघडून गेला होता. कामगिरीवांचून जहागिरीच्या सनदा व अपराधावांचून फांशीच्या शिक्षा होऊं लागल्या. राज्यांत चोहींकडे बंडाळी माजली, वसूल थकत चालला, व जो कांहीं येई तेवढा बादशाहाच्या खर्चासही पुरेना. मग कर्ज काढून खर्च करूं लागल्यामुळें कर्जाचा बोजा वाढला. कर्ज फार वाढलें तेव्हां लोकांवर नवीन नवीन कर वसूं लागले. लोकांची दाद दरवारांत मुळींच लागेनाशी झाली. अशी जिकडे तिकडे बलवलपुरी माजून गेली. अशा रीतीनें दिल्लीचें राज्य त्या वेळीं बलहीन व वेताल होऊन गेलें होतें.

ज्या सरदाराचें आह्मीं वर वर्णन केलें आहे व जो मराठ्यांच्या राज्यवृद्धीस वारंवार अडथळे करीत असे, आणि ज्याच्या पराक्रमाच्या योगानें हिंदुस्तानांत थोडें तरी मुसलमानांचें वर्चस्व राहिलें त्याची व आमच्या वाचकांची पूर्वी थोडीशी ओळख झालेली आहेच. त्याचें

१ ही स्थिति सय्यदांला ठार मारल्यानंतरची आहे. त्या संबंधाचा इतिहास पुढें येईलच.

नांव चिंकिलीजखान ऊर्फ निजामउल्मुल्क. त्याच्या संबंधाचा पूर्वीचा थोडासा मजकूर सांगावयाचा राहिला आहे तो सांगून नंतर पुढील वृत्तांतास आरंभ करूं.

सय्यदांनीं महंमदशाहास गादीवर बसवून सर्व राज्यसत्ता आपल्या हातीं घेतल्यावर त्यांनीं निजामउल्मुल्कास माळव्याच्या सुभेदारीवर पाठविलें. दिल्लीच्या दरबारीं आतां आपलें वजन वसणें कठीण आहे असें निजामउल्मुल्कास वाटूं लागल्यावरून त्यानें प्रथमतः दक्षिणेंतील मुल्ख जिंकून आपली सत्ता दृढ करण्याचा निश्चय केला. ह्याप्रमाणें उघड बंड करून आपल्या सैन्यासह तो नर्मदेपर्यंत चाल करून आला. प्रथमतः त्यानें अशीरगडचा किल्ला घेतला व त्या प्रांतांतील पुष्कळ सरदार आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेतले. त्याच्यावर सय्यदांनीं दिलावरखान यास माळव्यांतून पाठवून दिलें, व औरंगाबादेस सय्यदांचा पुतण्या अलमल्लीखान हा त्याची वाट पहात बसला होता. दिलावरखान हा मोठा उतावळा होता. त्यानें औरंगाबादेस न जातां एकदम निजामउल्मुल्कावर चाल केली. तेव्हां त्या दोघांची सन १७२० च्या जून महिन्यांत बऱ्हाणपुराजवळ फार मोठी लढाई झाली. तींत निजामउल्मुल्कास जय मिळाला व दिलावरखान मारला गेला. नंतर निजामउल्मुल्क अलमल्लीखानावर चालून गेला व त्याचाही त्यानें सन १७२० च्या जुलै महिन्यांत बाळापूर एथें पराजय केला. ह्या लढाईंत अलमल्लीखानही मारला गेला. आपल्या दोन्ही सरदारांचा पराभव झाला हें ऐकून सय्यदांस मोठी भीति पडली. पुढें हुसेन अल्लीनें अबदुल्ला यास दिल्ली एथें आपल्या कुटुंबाच्या संरक्षणाकरतां ठेवून आपल्याबरोबर बादशाहास घेतलें व निजामउल्मुल्काचें पारिपत्य करण्याकरतां तो दक्षिणेंत यावयास निघाला. परंतु आग्र्यापासून थोड्याशा मैलांवर तो गेला नाहीं

१ खंडेराव दाभाडे, दमाजी गायकवाड वगैरे मराठ्यांचे सरदार ह्या लढाईंत अलमल्लीखानाच्या साहाय्य आले होते. ह्या लढाईंत मराठे फार निकरानें लढले असें वर्णन आहे.

तोंच मीर हैदर ह्या नांवाचा मनुष्य अर्ज दाखविण्याचे मिषानें हुसेन अहलीच्या पालखीजवळ गेला, व हुसेन याच्या हातांत अर्ज देण्याच्या संधींत त्यानें आपली कव्यार त्याच्या छातींत भोंसकून त्याला ठार मारलें (अक्टोबर सन १७२०). हुसेनास ठार मारल्याचें वर्तमान अवदुल्लास कळलें तेव्हां त्यानें मोठें सैन्य जमा केलें, त्याची आणि वादशाहाच्या पक्षाच्या लोकांची आग्रा व दिल्ली यांचे दरम्यान शहापूर एथें फार मोठी लढाई झाली. ह्या लढाईंत अवदुल्लाचा पराभव होऊन त्याला कैद केलें. परंतु त्याचें कुल फार पवित्र होतें सवव त्याला ठार मारलें नाहीं.

अशा रीतीनें आपोआप निजामउल्मुल्क सय्यदांच्या त्रासांतून मोकळा झाला. महंमदशाहानें प्रथमतः महंमद अमीन नांवाच्या मनुष्यास आपली वजिरी दिली; परंतु तो त्या कामावर येण्यापूर्वीच मरण पावला. नंतर वादशाहानें निजामउल्मुल्कास आपली वजिरी दिली; परंतु दक्षिणेंत विजापुराकडे कांहीं राजकारण उपस्थित झाल्यामुळें त्याला इ० स० १७२२ च्या जानेवारी महिन्यापर्यंत आपल्या कामावर रुजू होतां आलें नाहीं.

ह्याप्रमाणें इ० स० १७२१ त निजामउल्मुल्क हा एक बाजीरावाला जवरदस्त प्रतिस्पर्धी होता.

इ० स० १७२१ त बाजीरावानें महाराजांची आज्ञा घेऊन पुणें हें आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें, व आपल्या कुटुंबाचीं माणसें सासवडाहून आणून पुण्यास ठेविलीं. बापूजी श्रीपत हणून कोणी पुरंदर किल्ल्याचा अधिकारी होता त्यास त्यानें पुण्याची सुभेदारी दिली. तो मोठा चतुर होता. त्याच वेळीं रंभाजी जाधवराव हणून कोणी एक हुशार मनुष्य होता त्याला बाजीरावानें त्याच्या हाताखालीं नेमिलें. त्या वेळीं पुणें हें एक लहानसें खेडें होतें. त्याचें शहर वनविण्याचें काम बाजीरावानें रंभाजीस सांगितलें. त्यानें व्यापारी, उदमी, कारागीर वगैरे लोक आणून त्यांस कौलानें जागा देऊन तेथें वस्ती वाढविण्याचें काम मोठ्या जपाद्यानें चालविलें.

प्रथमतः भुजंगशेट राशनकर, दुर्गाप्पा आथळकर, व बाळाप्पा नद्रे यांनी पुण्यांत दुकानें घातलीं, व त्यांचा भरभराट पाहून पुष्कळ दुसरें व्यापारी भरभर पुण्यांत येऊन राहूं लागले.

बाजीराव पेशवा झाल्यावर खानदेशांतून मोकासदारांचीं वारं-
वार पत्रें येऊं लागलीं कीं, “सरकारचे मोकास-बाबीचे हक्क मोंगल
लोक सुरळीतपणें वसूल करूं देत नाहींत.” तेव्हां प्रथमची स्वारी
त्यानें खानदेशावर करण्याचा बेत केला, व त्या कामाकरतां रामचंद्र
गणेश ह्मणून कोणी एक शूर सरदार होता त्याच्या हाताखालीं
मोठी फौज देऊन त्याला खानदेशांत (माळव्यांत) खाना केलें. वा-
टेनें मोंगलांचे अधिकारी त्याला वारंवार अडथळा करीत, परंतु त्यांना न
जुमानतां तो बेलाशक आपले हक्क वसूल करीत चालला, आणि प्रां-
तचेप्रांत त्यानें लुटून फस्त केले. इ० स० १७२२ त बाजीरावानें
उदाजी पवार यास तो प्रांत पुनः लुटण्याकरतां पाठविलें होतें. या
सरदाराचा शाहू महाराजांशीं व पेशव्यांशीं जो पत्रव्यवहार चालला
होता त्यावरून असें दिसतें कीं, त्या वेळीं माळवा प्रांतावर चौथाई व
सरदेशमुखी हे हक्क वसविण्याचा शाहू महाराजांचे आज्ञेवरून बाजीरा-
वानें त्यास अधिकार दिला होता; व प्रत्येक परगण्यांतील अधिकाऱ्यास
परवानेही लिहिले होते कीं, “चौथाई व सरदेशमुखी हा वसूल गोळा
करण्यास आहीं उदाजीस अधिकार दिला आहे.” पुढें सन १७२६
त बाजीराव माळवा पूर्णपणें काबीज करण्याचे हेतूनें त्या मुलखीं
गेल्या. त्यापूर्वीं दोन वर्षे उदाजीनें त्या प्रांतीं बहुतेक ठिकाणीं चौथाई
व सरदेशमुखी हे हक्क वसविले होते. सन १७२४ त बाजीरावानें
चिमणाजी आपा व उदाजी पवार यांस तिसऱ्यानें माळव्यांत पाठ-

१ पुणें शहराचें वर्णन. २ सर जान मालकमकृत मध्य हिंदुस्तानाचा इति-
हास. ३ ह्या वेळीं बाजीरावानें उदाजी पवार यास माळवा व गुजराथ एथील
चौथाई वसूल करण्याचे संबंधानें सनद करून दिली होती ती एणेंप्रमाणें:—

“अखंडितलक्ष्मीअलंकृत महाराजे श्री उदाजी पवार यांस प्रति बाजी-
राव बल्लाळ प्रधान ११२३ फसली पावेतो सुखरूप असों विशेष. गुजराथ व
माळवा या प्रांतांचा निम्मा मोकासा (चौथाई हक्काचा तीनचतुर्थांश) हुजू-

वून दिलें. त्या दोघांनीं राजा गिरधर हणून कोणी नागर ब्राह्मण माळव्याचा सुभेदार होता त्याचा पराभव केला. नंतर ते सारंगपुरावर जाऊन पडले. तेव्हां तेथील सुभेदारानें त्यांना १९००० रुपये देऊन वाटेस लाविलें.

बाजीरावाच्या मनांत प्रथमतः माळवा प्रांत हस्तगत करून घेऊन नंतर उत्तरहिंदुस्तानांत मराठ्यांचें राज्य आस्ते आस्ते वाढवीत न्यावें असें होतें. तेव्हां त्यानें मोठें लष्कर घेऊन प्रथमतः माळवा प्रांत जिंकावा ह्या हेतूनें शाहू महाराजांची परवानगी मागितली. परंतु त्या वेळीं श्रीपतराव नेहमीं महाराजांजवळ असे, व बाजीरावाचें व त्याचें वांकडें असल्यामुळें ह्या गोष्टीला रुकार न देण्याविषयीं तो महाराजांना मसलत देत असे. कारण प्रतिनिधीच्या मनांत अशी भीति उत्पन्न झाली कीं, मोठमोठीं पराक्रमाचीं कृत्यें करून बाजीराव पुढें सरसावला तर आपलें महत्व दरबारांत कमी होऊन पेशव्याचें महत्व ज्यास्त वाढेल. अशा प्रकारची मत्सरबुद्धि राज्यवृद्धीस केवढी अपायकारक आहे ही गोष्ट श्रीपतरावासारख्या हुशार मंत्र्याच्या लक्षांत आली नाही ही मोठी सखेदाश्चर्याची गोष्ट आहे !

बाजीराव उत्तरहिंदुस्तानांत जाण्याविषयीं वारंवार शाहू महाराजांजवळ गोष्ट काढीत असे. पुढें त्या गोष्टीचा विचार करण्याकरतां महाराजांनीं एक दरबार भरवून त्यांत तिचा खल करण्याचें ठरविलें. दरबार भरल्यानंतर प्रतिनिधीनें प्रथम भाषणास सुरुवात

रचा आहे, त्यापैकीं निम्मा हिसा तुम्हांस सरंजामी करून दिला आहे. तुम्ही आमचे सेनापति आहां, व तुम्हांवर आमचा भरंवसा आहे. जें दिलें आहे त्याचा अनुभव घेणें. बहुत काय लिहिणें, तारीख ५ रविलावल.”

हा सर्व मजकूर सर जान मालकमकृत मध्य हिंदुस्थानच्या इतिहासांत आहे. ग्रॉंटडफ ह्या संबंदानें कांहींच माहिती देत नाही. फक्त, सन १७२१ त बाजीरावानें खानदेशांत स्वारी केली व सन १७२४ च्या पावसाळ्यापूर्वीं बाजीरावानें एकंदर माळव्यांत ३ स्वान्या केल्या, परंतु त्या स्वान्यांत बाजीराव होता किंवा नव्हता ह्या संबंदानें खात्रीनें कांहीं सांगतां येत नाही, इतकेंच तो ह्मणतो; परंतु वरील मजकुरावरून बाजीराव स्वतः गेला नव्हता असें सिद्ध होतें.

केली. तो हणाला:—“या वेळीं पेशव्यांचा हा केवळ दुराग्रह आहे, असें मी समजतो. त्यांनीं आपल्या बलाबलाचा यत्किंचित्ही विचार केला नाही. एखादें छोटें वंड मोडण्याचीही आमच्या अंगीं कुवत नाही. निजामाचें पराक्रमी सैन्य आमच्या दारापाशीं येऊन ठेपलें आहे. चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क नीटपणें वसूल होत नाहींत. मला असें वाटतें कीं, आपले ताब्यांत जो प्रांत आहे त्याचा प्रथमतः नीट वंदोवस्त करावा. आपलें राज्य अगोदर मजबूत करावें, आपले आपसांतील तंटे मोडून टाकावे, कर्नाटकांत शिवाजी महाराजांनीं संपादलेला मुलूख आपल्या हातून गेला आहे तो अगोदर आपले ताब्यांत आणण्याचा प्रयत्न करावा, व इतक्या सर्व गोष्टी घडून आल्या हणजे मग उत्तरेकडे नवीन मुलूख जिंकण्याचे कामास हात घालावा. जसे पेशवे शिपाई आहेत त्याप्रमाणें मीही शिपाईगडीच आहे. आमच्या अंगांत हणजे कुवत नाही असें नाही. परंतु शिपाईगिरी दाखविण्याचा हा योग्य प्रसंग नव्हे. ह्या वेळीं पेशवे हणतात ती गोष्ट कबूल केली तर त्यापासून पुढें काय अनर्थ होतील तें माझ्यानें सांगवत नाही. पेशव्यांस उत्तरहिंदुस्थानांत जाण्यास परवानगी देणें हणजे आपल्या हातानें आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेण्यासारखें आहे. याकरतां महाराज या गोष्टीस आपला रुकार देणार नाहींत अशी मी आशा करतो.”

हें प्रतिनिधीचें भाषण ऐकून बाजीरावाला फार राग आला. नंतर त्यानें प्रत्युत्तरादाखल मोठें समर्पक व सुरस भाषण केलें तें एणेंप्रमाणें:—

“प्रतिनिधि अशी मसलत काय देतात ? पादशाही कमजोर जाहली आहे. कांहीं जीव राहिला नाही. बखेडे बहुत झाले आहेत. पादशाहा आमचे कुमकेनें पादशाही रक्षावी असें इच्छून आहेत. यांतच त्यांचेही बखेडे मोडावे, आपला स्वराज्यअंमल पूर्वी बसला नाही तो बसवावा. किलीजखान (निजामउल्मुल्क) नजीक, त्याचा

तह विघडून खटला करतील त्याचा हिसाब काय धरावा ? असें हटलें तर राज्य कसें करावें ? आणि थोरले महाराज यांणीं जातीनें औरंगजेब शहाजादेपणांत येऊन दौलताबादची पादशाही घेऊन औरंगाबाद वसवून सुभा करून राहिले, त्याचा हिसाब न धरतां विजापूर, भागानगर (हैदराबाद) पादशाहींतील अंमल बसविला; व त्यांचे (औरंगजेबाचे) सुभ्यांतील अंमल घेतला. यानंतरही संभाजी महाराज यांणीं सर्व दौलत, फौज बुडविली, महाराज वारले, असे प्रसंगीं औरंगजेब जातीनें येऊन दोन्ही पादशाही (विजापूर व गोवळकोंडे) घेऊन संभाजी महाराजांस धरून विज्वर (जिवावरचा, शेवटचा) प्रसंग केला. महाराज त्यांचे नजरवंदीत गेले. राज्य व स्थळें सर्व घेतलीं. दोन लक्ष फौज बंदोबस्तास. आपण हिंदुस्थान दिल्लीचें राज्य सोडून या प्रांतीं राहिले; त्याचा हिसाब न धरतां राजाराम साहेब चंदीस (जिंजीस) जाऊन चार सुभे (सरदार) पंचवीस पंचवीस हजारांचे करून तेथून रात्रंदिवस मसलत करून लढाया मारून अंमल उठवून नेला. पुढें पादशाहांनीं चंदीस अडचण केली तेव्हां पादशाहा या प्रांतीं असतां देशीं येऊन हिसाब न धरितां औरंगाबाद मारिली, अंमल बसविले, राज्य व किल्ले स्थळें साध्य केलीं. हें राज्य गेलें तें श्रीकृपेनें पुन्हा साध्य झालें. स्वामी पादशाहींतून अनायासें करून राज्यावर येऊन दैववान् मोठीं माणसें पदरीं होऊन पादशाहाची कुमक करावी, पादशाहा स्थापावे ऐसें होऊं लागलें. पूर्वी मोठीं मोठीं कार्ये वडिलीं केलीं तशीं न करावीं तरी मोठीं पदे कशास करावीं ? आह्मांस सनदा मात्र द्याव्या. फौज खजिना सर्व स्वामींचे चरणांचे प्रतापेंकरून सिद्ध करतो. राज्य साध्य करतो. किलीजखान याचाही शह (त्याच्या हल्ल्याचा वंदोबस्त) राखून हिंदुस्थानची मसलत करतो. दोन्ही आही आटोपतो. कर्नाटकी मसलत करणें त्यास पादशाही बुडविली आहे. पूर्वीचीं राज्ये विजापूर, भागानगर यांजखालील मुख्य साध्य झालेच आहेत. हे

घरांतील मसलत आहे. हुजुरात व मोठे सरदार यांतील कोणी तरी खाना होऊन मसलत जाली ह्मणजे सहज साध्य होईल. हे प्रतिनिधींनीं मसलत संभाळावी. थोरले महाराजांचा संकल्प हिंदुस्थान काबीज करावें ऐसा राहिला. त्यासाठींच स्वामींचा अवतार उदय झाला आहे. पुण्यप्रतापही तसाच आहे. यास्तव आधीं हें साध्य करावें आणि संकल्प शेवटास न्यावा. पादशाहांनीं आपण होऊन बलावून नेऊन तह करावां ऐसे दिवस श्रीनें प्राप्त केले. त्यांत बाळाजीपंत नाना जाऊन सर्व राजकारणें हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे यांचीं करून सिद्धता झाली आहे. यास्तव या समयीं हा उद्योग करावा हें उत्तम आहे.”

हें बाजीरावाचें वीरश्रीचें व अस्खलित भाषण ऐकून महाराजांस फार समाधान वाटलें, व त्यांनाही स्फुरण चढलें. त्यांनीं बाजीरावास मोठी शाबासकी दिली आणि सांगितलें, “ बाळाजीपंत नानांच्या उदरीं तुम्ही जन्मलां तें युक्त आहे. तुम्हांसारखे कर्ते पदरीं असतां हिमालयाच्या पलीकडीलही दुसरें किंनरखंडींचें राज्य साधतां येईल ! मग या मसलतीचें काय अशक्य आहे ? तुम्हीं हिंदुस्थान प्रांतीं जावें. इकडील सर्व सरदार, व हुजुरात व मानकरी फौज आहे, तेव्हां निजामउल्मुल्क यांणीं शेखी केलियास पहातां येईल, व कर्नाटक प्रांतींही फौज खाना करून सोडितां येईल.”

असें सांगून महाराजांनीं बाजीरावास वस्त्रें, बहुमान व सनदा देऊन निरोप दिला. या वादाचा परिणाम असा झाला कीं, सातारच्या दरवारांत प्रतिनिधीचें जें वजन होतें तें कमी झालें व बाजीरावाचें वाढलें. आणि प्रत्यहीं त्याच्या मदतीची अधिकाधिक जरूर पडत चालली, यामुळें तर पुढें त्याचें महत्व विशेषच वाढलें. शाहू महाराज कमी बुद्धिमान् होते असें नाहीं. परंतु लहानपणापासून जनानखान्यांत वाढल्यामुळें त्यांच्या बुद्धीची तीव्रता कमी झाली होती. बाजीरावाची तशी गोष्ट नव्हती. तो लहानपणापासून छावणींत

स्वारी प्रतिनिधीच्या आग्रहास्तव महाराजांनीं बाजीरावास करण्यास सांगितलें होतें.

बाजीराव कर्नाटकांत बराच दूर गेला आहे असें पाहून निजामउल्मुल्कास सातारच्या दरवारांत खेळखंडोबा करावयास आयतीच संधि मिळाली. परंतु ती हकीकत सांगण्यापूर्वी, सन १७२२ त निजामउल्मुल्क दिल्लीस आपल्या वजिरीच्या कामावर गेला तेव्हांपासून त्याच्या संवंधाचा इतिहास सांगावयाचा राहिला आहे, तो सांगणें अवश्य आहे.

निजामउल्मुल्क सन १७२२ त दिल्लीस गेला, परंतु बादशाहाचा हलकट व छिचोर स्वभाव व दरबारी लोकांचे पोरकट चाळे व खटपटी त्याला न आवडून त्यानें आपल्या वजिरीच्या कामाचा राजीनामा दिला. तो गेल्यामुळे बादशाहा व दरबारी लोक ह्यांस फार आनंद झाला. नंतर निजामउल्मुल्क दक्षिणेंत यावयास निघाला त्या वेळीं बादशाहानें बाह्यात्कारीं त्याला मोठा मान देऊन त्याला गुजराथची आणखी सुभेदारी दिली. परंतु बादशाहा व त्याचे दरबारी लोक यांच्या मनांतून त्याची पुरी खोड मोडावयाचें होतें, तेव्हां त्यांनीं आंतून हैदराबादचा कोतवाल मबारीजखान यास सांगून पाठविलें कीं “तुह्यांस दक्षिणच्या सहा सुभ्यांची सुभेदारी दिली आहे, तेव्हां निजामउल्मुल्क तिकडे गेल्यास त्यास तो अधिकार देऊं नये.” यावरून मबारीजखान अर्थांतच त्याच्या नाशास प्रवृत्त झाला. निजामउल्मुल्क दक्षिणेंत येऊन पोहोचला तेव्हां सर्व कामगार विथरून आपल्यावरोवर लढाई करण्याच्या उमेदींत आहेत असें त्यानें पाहिलें. परंतु तो मुळींच डगमगला नाहीं. त्यानेंही हळू हळू लढाईची तयारी केली. पुढें सन १७२४ त त्याची व मबारीजखानाची शक्रखेडा एथें फार मोठी लढाई झाली. तींत मबारीजखान मारला गेला व निजामउल्मुल्कास मोठा जय मिळाला. ह्या वेळापासून निजामउल्मुल्क दक्षिणेंत स्वतंत्र रीतीनें अंमल चालवूं लागला.

इ० स० १७२६ त निजामउल्मुल्काचा दक्षिणेंत चांगला

अंमल वसला होता. त्याला दिल्लीचा बादशाहा महंमदशाहा याचें मुळींच भय उरलें नव्हतें. परंतु मराठे हे दिवसेंदिवस ज्यास्त प्रबळ होत चालले आहेत, व जिकडे तिकडे मोंगलांचीं ठाणीं उठवून आपली सत्ता भराभर स्थापीत चालले आहेत, असें पाहून त्याला फार भीति पडली. तेव्हां मराठ्यांचे आपसांत कलह लावून त्यांना कमजोर करण्याकरतां काय उपाय योजावे याचा तो विचार करूं लागला. मराठ्यांचे आपसांत कलह लावण्यांत निजामउल्मुल्काचा आणखी दुसरा एक मोठा हेतु होता तो असा कीं मराठे दरवर्षी आपले चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याकरतां त्याच्या मुलखांत येत असत त्यांचेही येणें अशा रीतीनें बंद करावें.

तेव्हां ह्या वेळीं पेशवे व प्रतिनिधि ह्यांच्यांत जें भांडण लागलें होतें त्यालाच आणखी पुष्टीकरण देऊन आपला डाव साधून घ्यावा असें निजामउल्मुल्कानें मनांत आणिलें. पुढें सन १७२६ त बाजीराव दूर कर्नाटकांत गेला आहे असें पाहून प्रतिनिधीस लांचलुचपत देऊन त्यानें वश करून घेतलें, व त्याच्या मार्फत शाहू महाराजांशीं असें बोलणें लाविलें कीं, “शाहू महाराजांनीं हैदराबाद एथील चौथाई व सरदेशमुखी ह्या हक्कांबद्दल कांहीं रोख पैसा घ्यावा, व इंदापु-जवळील कांहीं प्रांत जहागिरीदाखल घ्यावा.” ह्या कामगिरीबद्दल निजामउल्मुल्कानें प्रतिनिधीस बऱ्यांत कांहीं जहागीर देण्याचें कबूल केलें होतें.

वरील गोष्टीस महाराजांनीं प्रथमतः रुकार दिला. त्या भोळ्या सांबाच्या मनांत निजामउल्मुल्काचा कावा मुळींच आला नाही ! परंतु त्याचा तो कावा साधला नाही. कारण त्याच सुमारास बाजीराव कर्नाटकांतून परत आला. हें अंतस्थ कारस्थान त्याच्या लगेच लक्षांत आलें, व प्रतिनिधीचा त्याला मोठा राग आला. त्यानें महाराजांस त्या एकंदर कारस्थानाची फोड करून सांगितली. तो म्हणाला, “निजाम मोठा कपटी आहे; ह्या कामांत त्यानें प्रतिनिधीला वश करून घेतलें आहे. त्यानें जें हें बोलणें लाविलें आहे त्यांत मराठ्यांचें

नुकसान किती आहे हें महाराजांच्या लक्षांत आलें नाहीं. ह्यांत त्याचा हेतु फार निराळा आहे. तो असा कीं, आपणांला चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्कांवद्दल रोख पैसा व इंदापुराकडील प्रांत एकदां देऊन टाकला ह्मणजे आपल्या लोकांना त्याच्या राज्यांत आपले हक्क वसूल करण्याकरितां दरवर्षी जावें लागतें तें आपोआप बंद होईल, व तसें झालें ह्मणजे आपला त्याच्यावर जो हल्लीं वचक आहे तो नाहींसा होईल, आणि आपल्याविरुद्ध गुप्त कारस्थानें करायाला त्याला ज्यास्त उमेद येईल. त्याच्या राज्यांत आपलें जें एकदां पाऊल शिरलें आहे तें परत घेतलें तर त्यापासून आपला फार तोटा आहे.” वर सांगितल्याप्रमाणें निजामउल्मुल्काचें कपट बाजीरावानें महाराजांच्या मनांत चांगलें भरवून दिलें. तेव्हांपासून प्रतिनिधि महाराजांच्या मर्जेतून अगदींच उतरला. तसेंच निजामउल्मुल्काचीही मसलत बाजीरावाच्या दूरदर्शीपणामुळें फसली. ह्या वेळेपासून प्रतिनिधि व पेशवे यांच्यांतील वैमनस्य फारच वाढलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें निजामउल्मुल्कांची युक्ति फसली तरी तो स्वस्थ बसला नाहीं. आपल्या राज्यांतून मराठ्यांचे हक्क काढून टाकण्याची त्यानें नंतर दुसरीच एक युक्ति काढली. ह्या वेळीं शाहू महाराजांना जिकडे तिकडे यशच मिळत चाललें होतें, व त्यांचा प्रतिपक्षी कोल्हापुरचा संभाजी याचें तेज अगदीं फिकें पडत चाललें होतें. तथापि तो आपल्या वंशाचें दक्षिणेकडील राज्य हातांत राखून, शिवाय सर्व राज्यावर आपला हक्क सांगतच होता. तेव्हां ह्या उभयतांत यादवी सुरू करून देऊन आपला फायदा करून घेण्याचा निजामउल्मुल्कानें निश्चय केला. पूर्वीपासून त्यानें कोल्हापुरच्या संभाजीचा पक्ष उचलला होता; व या प्रसंगींही त्यालाच त्यानें पुनः आपल्या हातीं धरलें. पुढें सालाबादप्रमाणें महाराजांनीं जेव्हां आपल्या हक्कांची मागणी केली, तेव्हां निजामउल्मुल्कानें त्यांना असें स्पष्ट उत्तर पाठविलें कीं, “तुमचे आपसांत कलह लागल्यामुळें मजकडे तुमच्या दोघांच्याही मागण्या आल्या आहेत. मला

तुम्ही दोघेही सारखेच. तुम्हांपैकीं मराठ्यांच्या गादीचा खरा वारस कोण याचा निर्णय झाल्याशिवाय मला कोणाचीच मागणी कबूल करतां येत नाही. गादीचा खरा मालक ठरेपर्यंत सर्व वसूल मीं आपणाकडे जप्त करून ठेविला आहे. तुमचा न्याय केल्यावर ज्याचा त्याला वसूल मिळेल." असें उत्तर देऊन त्यानें शाहू महाराजांच्या तर्फेचे आपल्या राज्यांतले मोकासदार व चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करणारे लोक यांस घालवून दिले.

परंतु निजामाचें हें कपट बाजीरावापुढें चालेना. त्याचा तो कावा बाजीरावाच्या तेव्हांच लक्षांत आला. त्यानें ती गोष्ट महाराजांस मोठी तिखटमीठ लावून सांगितली. तो हणाला, "निजाम हा पक्का ठक आहे. आपला न्याय करण्याचा याला काय अधिकार ? हा कोण ? ह्यांत निजामानें आपणाकडे केवढें वर्चस्व घेतलें व मराठ्यांकडे किती कमीपणा दिला हें महाराजांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. आपसांत कलह लावून देऊन त्यापासून आपलें कार्य साधून घ्यावें व मराठ्यांचे हक्क आपल्या राज्यांतून अजीबात काढून टाकावे एवढाच निजामाचा ह्यांत मतलब आहे."

याप्रमाणें निजामाचें कपट महाराजांच्या लक्षांत आलें तेव्हां त्यांना मोठा राग आला, व त्यांच्या पूर्वजांच्या आंगचें वीरश्रीचें वारें त्यांच्या अंगांत संचरलें. ते हणाले, "बाजीराव ! तुम्ही हणतां तें खरें आहे. त्या कपटी निजामाचें पारिपत्य स्वतः जाऊन करण्याचा आमचा निश्चय झाला आहे. त्यास तुमचें अनुमोदन असेल तर दसरा होतांच स्वारीची तयारी करावी." त्या वेळीं बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, "महाराज स्वतः स्वारीवर गेल्यावर काय नाही होणार ? सिंहानें सिंहाबरोबर टक्कर मारावी. आपण आह्मां सर्व हिंदूंचे पादशाहा, तेव्हां प्रसंग पडल्यास आपण दिल्लीच्या पादशाहांशीं लढावें हेंच योग्य. निजाम हणजे यःकश्चित् मनुष्य. त्याचा बंदोबस्त करायाला उशीर काय ? आज्ञा होईल तर ह्या एकाळाच काय, पण असल्या शेंकडों निजामांना धुळीचे दिवे खायला लावीन !"

अशा रीतीने महाराजांचा राग शांत करून बाजीरावानें स्वारीची तयारी केली. त्या वेळीं राजाशेवरून जुने शेंकडों घरंदाज लढवय्ये लोक व सरदार बाजीरावाच्या जरीपटक्यास येऊन मिळाले. तिकडे औरंगाबादेस निजामउल्मुल्कानेही मोठी कडेकोट तयारी चालविली होती, व तो मराठ्यांची वाट पहात बसला होता. पावसाळा संपल्यावर इ० १७२७ च्या नवंबर महिन्यांत बाजीरावाची स्वारी पुण्याहून निघाली.

प्रथमतः तो जालना प्रांतांत शिरून तिकडील मुख्य उद्दस्त करीत चालला. निजामउल्मुल्काचा बिनीचा सरदार इवाझखान हा प्रथमतः बाजीरावावर चाल करून आला. त्याच्याशी थोडा वेळ लढाई करून बाजीराव प्रथमतः माहुराकडे व नंतर औरंगाबादेकडे एकदम वळला. नंतर पुनः एक वळसा घेऊन बऱ्हाणपूर शहर जाळण्याचा रोंख दाखवून तो खानदेशांत गेला. परंतु निजामउल्मुल्क आपल्या पाठीवर आहे हें तो जाणून होता. तेव्हां त्यानें निजामउल्मुल्कास फसविण्याची निराळीच युक्ति काढिली. निजामउल्मुल्क अजिंठ्याचा घांट उतरून अलीकडे आला ही बातमी बाजीरावास समजतांच त्यानें आपल्या फौजेपैकीं एक दोन टोळ्या बऱ्हाणपुराकडे पाठवून दिल्या, व आपण डाव्या बाजूस एक मोठा वळसा घेऊन आपल्या सर्व सैन्यासह गुजराथेवर येऊन पडला. त्यानें तो सर्व मुख्य लुटून फस्त केला. त्या वेळीं गुजराथचा सुभेदार सरबुलंदमखान हा होता. त्याचें व निजामउल्मुल्काचें वांकडें होतें. त्याला बाजीरावानें अशी थाप दिली कीं, मी हें लुटण्याचें काम निजामउल्मुल्काच्या सहाय्यानें करीत आहे, व ह्या बाजीरावाच्या थापेला, निजामउल्मुल्क सुरतेस येणार लपून जी वदंता उठली होती, तिच्यामुळे ज्यास्त पुष्टीकरण आलें.

इकडे निजाम बऱ्हाणपूरच्या वाटेवर, बाजीराव केव्हां येईल व मी त्याचा केव्हां मोड करीन अशा घमेंडींत त्याची

वाट पहात वसला होता; व बाजीरावानें तिकडे गुजराथेंत कहर करून दिला होता याची त्याला दादही नव्हती. पुढें त्याला ती बातमी कळतांच तो हात चोळूं लागला, व “पेशव्यानें मला ठार फसविलें” असें ह्मणूं लागला. ह्याबद्दल पेशव्याचा सूड उगाविण्याकरितां त्यानें दक्षिणेंत जाऊन पुणें शहर जाळण्याचा निश्चय केला, व त्या उद्देशानें तो परत फिरला. परंतु तो अहमदनगरपर्यंत जाऊन पोहोचला नाहीं तोंच बाजीरावाला ती बातमी कळून तो मोठ्या त्वरेनें आपल्या सर्व लष्करासहित निघाला व कासारवारीच्या घाटानें खालीं उतरून गांडापूर व वैजापूर हे प्रांत उद्धस्त करीत करीत निजामाच्या अगदीं पाठीशीं येऊन भिडला. तेव्हां निजामउल्मुल्क पुण्याची वाट सोडून परत फिरला व गोदावरी उतरून पलीकडे गेला. नंतर हलके हलके लढाई चालवून हूल देत देत व निजामाला आपल्या अंगावर घेत घेत बाजीराव मोठ्या अडचणीच्या ठिकाणीं त्याला घेऊन गेला, व त्या ठिकाणीं वेढा देऊन त्याला त्यानें कोंडून धरलें. ह्या वेळीं निजामाबरोबर कोल्हापुरचा संभाजी राजा, चंद्रसेन जाधव, रावरंभा निंबाळकर वगैरे बरेच सरदार होते. बाजीरावानें सभोंवतालचें दहा बारा कोस रान जाळून टाकलें, व त्यामुळें निजामउल्मुल्काच्या लष्करांत दाणापाणी, वैरण वगैरे जाण्याची बंदी झाली. निजामाचा तोफखाना चांगला असल्यामुळें मराठ्यांचें बरेंच नुकसान झालें, तथापि बाजीराव मुळींच डगमगला नाहीं. शत्रूकडील एखादी टोळी दाणावैरण आणण्याकरतां बाहेर पडली तर बाजीरावाचे लोक तिची तेव्हांच कत्तल करून टाकीत. असे कांहीं दिवस लोटले. निजाम आपल्या पदरच्या मराठे सरदारांस ह्मणूं लागला, “तुम्ही व ते दोघेही मराठे; असें असतां बाजीरावाची युक्ति तुहांस कशी कळली नाहीं? तुहांमध्ये वकूब मुळींच नाहीं; नाहीं तर मी असा फसलों नसतों.” चंद्रसेन जाधव ह्मणाला, “माझे एकव्याचें काय चालणार? माझ्या सैन्यांत बहुतेक मोंगल लोक आहेत, त्यांच्या हातून मराठ्यांप्रमाणें काम होत नाहीं.” संभाजी

हणाला, “माझे लोक अगदींच थोडे आहेत, व माझे कारकून लोक आंतून बाजीरावास फितूर आहेत असा मला संशय आहे. त्यांच्या हातीं माझा वांटणीचा पैसा देऊं नका; तो ते माझ्या शिपायांना व मला न देतां मधल्यामधें खाऊन जातील.” कारकून लोकांना विचारलें त्या वेळीं त्यांनीं सांगितलें, “संभाजीच्या हातीं पैसा गेला तर तो सर्व तो चैनबाजींत उडवून टाकील, व तसें झालें हणजे आमची उपासमार होईल व सैन्यांतील लोक बंड करतील.” सारांश सभोंवतीं वेढा पडला होता त्यांतून आपली मुक्तता करून घेण्याचा उपाय करण्याचें सोडून देऊन, “आह्मी एवढे अरेराव असून बाजीरावाचे कैदेत सांपडलों कसे ?” असें रडगाणें गात निजाम स्वस्थ बसला ! धान्य-सामग्री संपल्यामुळें अन्नान्नगत झाली. उपासमार सोसवेनासा झाला. पेशव्याच्या लष्करांतून सूं सूं करीत बंदुकीच्या गोळ्या सुटून त्याचे लोक पटापट मरून पडूं लागले. शेवटीं निरुपाय होऊन इवाझखानाच्या मार्फत तह करण्याविषयीं निजामउल्मुल्कानें बाजीरावास विनंति केली. बाजीरावानें तहाचें बोलणें मान्य करून खानाबरोबर असें सांगून पाठविलें कीं, “कोल्हापुरचे संभाजीस आमचे स्वाधीन करावें, तुमच्या हैदराबाद प्रांतांत आमचे वसूल करणारे जे कारकून येतील त्यांच्या संरक्षणाकरतां कांहीं किल्ले आमचे हवालीं करावे, व मागील सर्व पैशाची ताबडतोब फेड करावी.” यांपैकीं पहिलें कलम शिवाय करून बाकीचीं कलमें निजामउल्मुल्कानें कबूल केलीं. पहिल्या कलमाच्या संबधानें बाजीरावानें निजामउल्मुल्कास सांगितलें कीं, “संभाजी राजे व आमचे महाराज हे भाईबंद आहेत, तेव्हां त्यांचा मान आह्मी आमचे धन्याप्रमाणेंच राखूं.” शेवटीं त्या बाबतींत असें ठरलें कीं, “निजामानें संभाजीला सुरक्षितपणें पन्हाळ्यावर नेऊन पोहोचतें करावें. नंतर शाहू महाराज व संभाजी यांनीं एकचित्त होऊन आपसांतील कलह मिटवावा. त्या कामांत निजामानें हात घालूं नये.” याप्रमाणें तह झाल्यावर एकमेकांनीं एकमेकांच्या

भेटी घेतल्या. या दोन वीरांची ही प्रथमचीच मुलाखत. याच प्रसंगी बाजीरावास मस्तानी नांवाची यवनी स्त्री मिळाली. हा जय झाल्यानंतर बाजीरावाने राणोजी शिंदे व महारराव होळकर यांस लष्करखर्चाकरतां १२ परगण्यांची जहागीर करून दिली. हे वर्तमान सन १७२८ त घडले.

वरील तहामुळे दोन्ही पक्षांचे हितच झाले, परंतु त्यांत बाजीरावाचा जास्त फायदा झाला. कारण ह्या वेळीं गुजराथची चौथाई व सरदेशमुखी आपणास मिळाली ह्याबद्दल त्याचे सरबुलंदखानाशीं बोलणे सुरू होते, व आतां निजामाची या कामामध्ये ढवळाढवळ करण्याची भीति नाहीशी झाल्यामुळे ते सुलभ रीतीने पार पडण्याचा मार्ग खुला झाला. प्रथमतः सरबुलंदखानाने मराठ्यांना घालवून देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याचे काहीं चालले नाही. तेव्हां त्याने त्या प्रांताची अगदींच धूळधाणी होऊं नये ह्मणून बाजीरावाशीं तहाचे बोलणे सुरू केले होते. पूर्वी त्याने दिल्लीच्या बादशाहाची बहुत प्रकारे विनवणी करून बोलणे लाविले होते कीं, “माझ्या मुलखाची हैराणगत झाल्यामुळे वसूल येत नाही, याकरतां तिकडून द्रव्य पाठवून खाविदांनीं माझे रक्षण करावे.” परंतु त्या अंदाधुंदीच्या दरबारांत त्याची दाद कशाने लागणार? कंठाजी कदम व पिलाजी गायकवाड हे तो मुख्य स्वाऱ्या करकरून अगदीं ओस पाडीत चालले होते. तेव्हां सरबुलंदखानाने त्यांस चौथाई देण्याचे कबूल केले. परंतु ते वसूल मात्र गोळा करीत व मुलखाचा बंदोबस्त करीत नसत. पुढे चिमणाजी आपा मोठे सैन्य घेऊन गुजराथेत शिरला. त्याने प्रथमतः पेटलादच्या अधिकाऱ्यापासून जबर खंडणी घेऊन धोलका

१ मस्तानी बाजीरावास कशी प्राप्त झाली या संबंधाचे निरनिराळे लेख आहेत. एके ठिकाणीं असे लिहिले आहे कीं, प्रथमतः ती चिमणाजी आपास मिळाली, व आपला अंगीकार करावा ह्मणून तिने आपास विनंति केली. परंतु त्याने ती गोष्ट कबूल केली नाही. त्याने तिला सांगितले कीं, “तुझा अंगीकार करण्यास माझा वडील बंधु बाजीरावच योग्य आहे.” नंतर त्याने ती बाजीरावास आणून दिली.

परगणा लुटून फस्त केला. त्यानें सरबुलंदखानास असें कळविलें कीं, “ गुजराथची चौथाई व सरदेशमुखी तुम्ही आम्हांस देण्यास कबूल असाल तर आम्ही तुमच्या मुलखाचें संरक्षण करूं व इतर लुटारू लोकांचा तुम्हांस उपद्रव होऊं देणार नाहीं.” इतक्यांत निजामउल्मुल्काशीं तह करून बाजीरावही गुजराथेंत गेला. तेव्हां त्यानें सरबुलंदखानाकडे आपला वकील शामराजपंत यास पाठविलें. त्याच्याजवळ सरबुलंदखानानें सुरत शहर खेरीज करून बाकी सर्व गुजराथ प्रांताचा काळीचा व जकातीचा जो वसूल येईल त्याची चौथाई व सरदेशमुखी देण्याची सनद करून दिली, तसेंच अमदावाद शहराच्या वसुलावर शेंकडा ९ टक्के देण्याचें कबूल केलें; व ह्याबद्दल बाजीरावानें निरंतर २९०० स्वार गुजराथेंत ठेवावे व त्या मुलखाचा बंदोबस्त राखावा असें ठरलें. ह्या तहांत आणखी एक कलम असें होतें कीं, “मी बाजीराव, शाहू महाराजांच्या वतीनें असें कबूल करतो कीं, आमचे मराठे लोक तुमच्या मुलखांत जे बंडखोर जमीनदार वगैरे लोक आहेत त्यांस कोणत्याही तऱ्हेनें मदत करणार नाहीं.” ह्या तहानंतर गुजराथचें मोकासबाबीचें उत्पन्न व सरदेशमुखीचा थोडा भाग बाजीरावानें दाभाड्याकडे लावून दिला. परंतु पेशव्यानें त्या मुलखांत आपला हात घातला हें पाहून दाभाड्याच्या मनांत पेशव्याविषयीं मत्सर उत्पन्न झाला. वरील वर्तमान इ० स० १७२९ त घडलें.

बाजीराव गुजराथेंत चिमणाजी आपाच्या मदतीस गेला आहे असें पाहून कोल्हापुरच्या संभाजीला चळवळ करायाला चांगली संधि सांपडली. निजामउल्मुल्काकडून संभाजी पन्हाळ्यास परत आल्यावर शाहू महाराजांनीं आपसांत तंट्या नसावा अशा उद्देशानें संभाजीशीं तहाचें बोलणें लाविलें. परंतु त्याला आंतून उदाजी चव्हाणाची फूस असल्यामुळें त्यानें तें बोलणें मान्य केलें नाहीं. नंतर चव्हाणाच्या साह्यानें मोठें लष्कर गोळा करून व आपल्या कुटुंबाचीं सर्व मनुष्ये वरोवर घेऊन त्यानें वारणा नदीच्या उत्तरेस आपला तळ

दिला, व तेथून तो शाहू महाराजांचा मुख्य लुटू लागला. श्रीपतराव प्रतिनिधि महाराजांजवळ होता. परंतु पूर्वी निजामाशीं त्यानें मसलत केली होती तेव्हांपासून तो त्यांच्या मर्जीतून उतरला होता. तेव्हां महाराजांची मर्जी पुनः सुप्रसन्न करून घेण्याला ही संधि बरी आहे असें त्याला वाटलें. नंतर राजाज्ञा घेऊन तो संभाजीवर चालून गेला व त्याचा पराभव करून त्याला पन्हाळ्याकडे त्यानें पिटाळून लाविलें. संभाजीचे पुष्कळ लोक प्रतिनिधीनें पकडले, त्याचप्रमाणें ताराबाई व राजसबाई ह्याही प्रतिनिधीच्या हातांत सांपडल्या. तीं सर्व मनुष्यें घेऊन तो सातान्यास निघून आला. पुढें ताराबाई व राजसबाई यांस त्यांच्या इच्छेवरून महाराजांनीं सातारच्या किल्ल्यांत जुना वाडा होता तेथें ठेविलें, व संभाजीच्या इतर मंडळीस मुक्त करून पन्हाळ्यास परत पाठवून दिलें. महाराजांचें मन किती थोर होते ह्याचें हें एक ढळढळीत उदाहरण आहे. असो. ह्या कामगिरीबद्दल प्रतिनिधीची महाराजांनीं फार तारीफ केली, परंतु त्याच्या योगानें महाराजांजवळ बाजीरावाचें जें वजन होते त्याला मुळींच धक्का पोहोचला नाहीं. पुढें शाहू महाराज व संभाजी यांच्यामध्ये तह ठरला तो एणेंप्रमाणें:—“कोकणांत रत्नागिरी किल्ला शाहू महाराजांस संभाजीनें द्यावा, व त्याबद्दल तुंगभद्रेच्या कांठचा कोफाळ किल्ला आपण घ्यावा; तसेंच साळशीपासून अंकोल्यापर्यंत सर्व कोंकणपट्टी संभाजीस द्यावी व शाहू महाराजांनीं त्याबद्दल मिरज, तासगांव, आथणी, कृष्णेच्या उत्तरेकडचे कांहीं गांव व विजापूरच्या हद्दीतील कितीएक गढ्या ह्या घ्याव्या; व तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस मराठ्यांनीं ज्यास्त मुख्य मिळविल्यास त्यामध्ये दोघांचाही भाग असावा; त्याचप्रमाणें पूर्वीपासून पिढीपिढीचे हक्क, इनामजमिनी, देवस्थानें, धर्मादाय वगैरे जेथें जेथें जे जे हक्क चालत आले असतील तेथें तेथें ते ते हक्क परस्परांनीं परस्परांचे चालवावे, त्यांस कोणीं हरकत करूं नये.”

वारणानदीच्या दक्षिणेस उदाजी चव्हाण याची वडगांवची गढी होती ती महाराजांनीं संभाजीला सांगून जमीनदोस्त करून टाकली, व अशा प्रकारें, त्यानें वरील बखेडा माजवून त्रास दिल्याबद्दल त्यास चांगलें शासन केलें. हें वर्तमान इ० स० १७३० त घडलें.

भाग ७.

बाजीराव बह्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द.

इ० स० १७३०—१७३८.

निजामउल्मुल्काचा कावा व डभईची लढाई.—दाभाडे व पेशवे यांचा शाहू महाराज सलोखा करून देतात.—निजामाशीं तह.—पुण्यास ब्राह्मणांना अद्यापि अंशतः जी दक्षिणा मिळते तिची पूर्वपीठिका.—निजामाशीं दुसरा ठराव.—गुजराथची धामधूम.—दायबहादराचा मृत्यु.—बाजीरावाची बुंदेलखंडावर स्वारी.—बुंदेलखंडचा राजा छत्रसाल आपल्या राज्याचा तिसरा भाग बाजीरावास देतो.—जयसिंग माळव्याच्या सुभेदारीवर येतो.—रघूजी भोंसले याचा उदय.—कान्होजी आंग्र्याच्या मुलांचे आपसांत कलह.—मानाजी आंग्रे महाराजांपाशीं मदत मागतो.—शिद्दी व मराठे यांच्यांत लढाई उत्पन्न होते.—तिचा परिणाम.—बाजीराव शिद्दीचा मोड करितो.—मराठे व शिद्दी यांच्यांत तह होतो.—होळकर आंग्र्यापर्यंत मोंगलांचा मुलूख हैराण करून टाकतो.—मराठे गुजराथ लुटतात.—कर्ज झाल्यामुळे बाजीरावाची मानसिक स्थिति.—त्याची उत्तरहिंदुस्थानची मोहीम.—बादशाहा तह करण्यास कबूल होतो.—मराठ्यांचीं अमर्याद मागणीं.—निजामउल्मुल्क बादशाहाचे मदतीस येतो.—सादतखान व मराठे.—बाजीराव दिल्लीवर चालून येतो.—दिल्लीची लढाई.—बाजीराव साताच्यास येतो व कोंकणांत पोर्तुगीज लोकांचें पारिपत्य करण्याकरितां मानाजी आंग्र्याच्या मदतीस जातो.—कुलाब्याची लढाई व पोर्तुगीज लोकांचा पराभव.—आंग्रे व शाहू महाराज यांच्यामध्ये तह होतो.—उत्तरहिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या नाशाकरतां मोठी कडेकोट तयारी चालू आहे असें समजल्यावरून बाजीराव कोंकणांतून परत येतो.

इ० स० १७३० त गुजराथेंतही मोठी गडबड उडून गेली होती. १७२८ ह्या वर्षी निजामउल्मुल्कानें बाजीरावाबरोबर तह केला होता खरा, परंतु तो तह त्यानें नाइलाजास्तव केला होता. तेव्हां तो 'जुलमाचा रामराम' किती दिवस टिकणार ? केव्हांना केव्हां तरी पेशव्याचा पुरा नाश करण्याचे विचार त्याच्या मनांत घोळत होते, व तशी संधि आणण्याविषयीं तो अगदीं टपून बसला होता. कोणाला तरी हाताशीं धरून त्याला पुढें करावें, व दिसण्यांत आपण अगदीं अलग आहों असें दाखवून आंतून आपला डाव साधून घ्यावा असें

त्याच्या मनांत होतें; आणि तशा प्रकारचा मनुष्य दैवयोगानें त्याला लवकरच सांपडला. पूर्वी सन १७२९ त सरखुलंदखान व बाजीराव यांचा तह झाला होता, तो तह बाजीरावानें त्रिंबकराव दाभाडे, पिलाजी गायकवाड, बांडे वगैरे मराठे सरदार त्या वेळीं गुजराथेंत होते त्यांच्या सल्ल्यानें केला नव्हता; यामुळें त्या तहापासून त्यांना यत्किंचित्ही फायदा झाला नाहीं. तेव्हां “त्या तहांत पेशव्यानें आपला मात्र फायदा करून घेतला, आह्मांला कांहींच दिलें नाहीं” असा विकल्प त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाला; व त्या वेळेपासून दाभाडे पेशव्याचा द्वेष करूं लागला. हा द्वेष निजामउल्मुल्काच्या चांगला फायद्यावर पडला. त्यानें आंतून त्रिंबकराव दाभाड्याशीं गुप्त कारस्थान सुरू केलें, व बाजीरावाचा नाश करण्याकरतां लागेल ती मदत त्यास देण्याचें कबूल केलें. ह्यामुळें दाभाडे फार चढून गेला, व पेशव्याबरोबर लढाई करण्याची तयारी करूं लागला. त्यानें सैन्यांत जास्त लोक ठेविले, व पुष्कळ मराठे सरदारही आपणाकडे वश करून घेतले. निजामउल्मुल्कानें, “तुम्ही दक्षिणेंत शिरल्याबरोबर आमचे लोक तुमच्या मदतीस येतील” असें त्यास सांगितलें. थोडक्याच वेळांत दाभाड्याजवळ एकंदर ३९००० फौज जमली. त्यानें लोकांत असें जाहीर केलें कीं, “आमचे धनी शाहू महाराज यांचें राज्य बाजीरावानें आपल्या हाताखालीं घातलें आहे, तें स्वामींचें स्वामींस परत मिळवून घावें एवढ्याचकरतां दक्षिणेंत स्वारी करण्याचा हा बेत मीं केला आहे. हें महत्कार्य पार पाडून नेण्याकरतां समशेर बहादर पिलाजीराव गायकवाड, त्यांचे बंधु महादाजीराव व पुत्र दमाजीराव, तसेंच कुवरबहादर, कंठाजीराव व रघूजीराव कदम बांडे, उदाजीराव, आनंदराव व मालोजीराव पवार, चिमणाजी दामोदर, जावजी दाभाडे वगैरे मोठमोठे सरदार माझ्या मदतीस आले आहेत.” काय चमत्कार पहा ! धारकर पवार व गायकवाड यांचा पूर्वीपासून उभा दावा व त्यांच्या आपसांत नेहमीं लढाया सुरू असत; परंतु या कटांत प्रत्यक्ष शत्रूही मित्र झाले होते ! परमुलखी प्रजापीडक जुलमी लोकां-

पासून देशास मुक्त करण्याचे ज्या बाजीरावाचे अव्याहत प्रयत्न सुरू होते, त्या शूर व स्वराजनिष्ठ पुरुषाचा नाश करण्याकरतां वरील सरदारमंडळीची कडेकोट तयारी चालली होती हे पाहून कोणाला आश्चर्य वाटणार नाही ?

बाजीरावाला हे वर्तमान समजलें तेव्हां तो मुळींच डगमगला नाही. परंतु निजामउल्मुल्काचें त्रिंबकरावास आंतून साह्य आहे ही गोष्ट ऐकून त्याला अतिशय राग आला, व निजामउल्मुल्क व दाभाडे यांच्या सैन्याची गांठ पडण्यापूर्वीच दाभाड्याला गांठण्याचा त्यानें निश्चय केला; आणि स्वारीची ताबडतोब तयारी करून त्यानें लोकांत असें जाहीर केलें कीं, “सेनापति दाभाडे हा हिंदु असून, हिंदूंचा पुरा हाडवैरी जो निजामउल्मुल्क त्याच्या मसलतींत शिरला आहे, व त्याच्या मदतीनें मराठी राज्याचे दोन विभाग करूं पहात आहे. ही गोष्ट आपल्या धर्मास व राजनीतीस अगदीं विरुद्ध आहे. ह्या वेळीं माझ्याजवळ फक्त १८००० फौज आहे, व दाभाडे आज ३९००० फौज घेऊन तयार आहे. तथापि त्याचें पारिपत्य करण्याची माझ्या अंगांत हिंमत आहे. मीं खऱ्या पक्षाचा अंगीकार केला आहे, तर यांत मला कधींही अपयश येणार नाही. माझ्याजवळ जेवढी फौज आहे तेवढी घेऊन मी आज दाभाड्याला शिक्षा लावण्याकरतां जात आहे, तर जो हाडाचा खरा हिंदु असेल व शिवाजी महाराजांची गादी कायम रहावी अशी ज्याची इच्छा असेल त्या प्रत्येकानें या वेळीं मार्गेपुढें न पहातां यथाशक्ति मला मदत करावी.” हीं अक्षरें कानीं पडतांच लढाईच्या कामांत कसलेले बरेच शिपाई व सरदार लोक बाजीरावास येऊन मिळाले. बाजीरावाचे लोक थोडे होते तरी ते लढाईच्या कामांत अनुभवलेले होते, व त्रिंबकरावाचें सैन्य जरी फार मोठें होतें तरी त्यांत खोगीर भरती फार होती. निजामाचीही दक्षिणेंत थोडथोडी चळवळ दिसूं लागली, त्याबरोबर बाजीराव आपल्या सैन्यासह पुण्याहून निघाला व नर्मदा उतरून गुजराथेंत शिरला. प्रथमतः त्यानें आपसांत सल्ला करण्याचें बोलणें दाभाड्याशीं सुरू केलें, परंतु बाजीरावाच्या बि-

नीचा सरदार आवर्जी कावरे याच्यावर दमाजी गायकवाड यानें एकाएकीं हल्ला करून त्याचा अगदीं मोड करून टाकला, त्यावरून तें सल्याचें बोलणें तितकेंच राहिलें. एखादा भित्रा मनुष्य असता तर तो हा प्रथमचाच अपशकून पाहून गर्भगळित होऊन गेला असता; परंतु त्या धैर्यसागर बाजीरावाला त्याचें कांहींच वाटलें नाहीं; इतकेंच नव्हे, परंतु ह्या अपजयामुळें त्याला दुप्पट अवसान आलें, व दाभाड्याशीं सामना करण्याचा त्यानें एकदम निश्चय केला. नंतर हळू हळू कूच करित तो बडोदें व डभई यांच्यामध्ये एक मोठें मैदान आहे तेथें जाऊन उतरला. दाभाड्याच्या सैन्याचाही तेथून जवळच तळ पडला होता. इ० स० १७३१ च्या एप्रिल महिन्याच्या १ त्या तारखेस प्रातःकाळीं लढाईला सुरुवात झाली. दाभाड्याच्या सैन्यांत खोगीरभरताड पुष्कळ असल्यामुळें बाजीरावाच्या कट्या शिपायांपुढें त्यांच्यानें टिकाव धरवेना. दाभाड्याचे पुष्कळ लोक ठार झाले तेव्हां बाकीच्या सैन्यानें शस्त्रें टाकून पळ काढला. त्यांच्याबरोबर कंठाजीराव कदम बांडे यानेही आपला पाय काढला. जावजीराव दाभाडे प्रथमतःच समरभूमीवर मारला गेला, मालोजीराव पवार ह्यालाही गोळी लागून तो घोड्यावरून पडून ठार झाला, दमाजी गायकवाडाचीही तीच गत झाली, आणि उदाजी पवार व चिमणाजी दामोदर हे मोठ्या वीरश्रीनें लढत असतां त्यांस मोठ्या जखमा लागून ते बाजीरावाच्या हातांत सांपडले. आनंदराव पवार, पिलाजी गायकवाड व कुवरबहादर यांनाही मोठमोठ्या जखमा लागल्या, परंतु दैवयोगानें ते बाजीरावाच्या हातांतून निसटून पळून गेले. अशा रीतीनें बहुतेक सैन्याची तर वाट लागली. फक्त त्रिवकरावाच्या खासगी टोळीचे लोक तेवढे मोठ्या नेटानें लढत होते. बाजीराव घोड्यावर बसून आपल्या लोकांस वरचेवर उत्तेजन देत विजेप्रमाणें इकडून तिकडे तिकडून इकडे असा फिरत होता. त्रिवकरावही कमी होता असें नाहीं. तोही आपल्या लोकांना उत्तेजन देत होता व मोठ्या निकरानें लढत होता. तेव्हां एकंदरीनें ही लढाई फारच भयंकर झाली व कांहीं वेळप-

र्यंत तिचा काय शेवट होतो याचा कांहींच अजमास लागेना. त्रिंबकराव ज्या हत्तीवर बसला होता त्याचे पाय त्यानें सांखळदंडानें बांधून टाकले होते. तो मोठा पटाईत तिरंदाज होता. त्यानें भात्यांतून एक बाण काढून तो धनुष्यावर लावला, व आकर्ण ओढून बाजीरावाचे प्राण हरण करण्याकरतां तो सोडणार, इतक्यांत बाजीरावाच्या सैन्यांतून एक गोळी येऊन ती, दाभाडे हौद्यांत बसला होता तेथें त्याच्या मस्तकांत लागली; त्याबरोबर तो तेथच्या तेथेंच ठार झाला. आपला यजमान पडला असें पाहून दाभाड्याच्या लोकांचें धैर्य सुटलें, व त्यांनीं युद्धांतून पळ काढला, आणि बाजीरावास विजयश्रीनें माळ घातली.

सेनापति दाभाडे याचें बाजीरावानें पारिपत्य केल्यावर तो साताच्यास महाराजांचे भेटीस आला, व झालेली कच्ची हकीकत त्यानें त्यांचे कानावर घातली. तेव्हां निजामाचा त्यांना मोठा राग आला, व त्याच्या कपटजालांत सांपडून आपला एक शूर सरदार प्राणास मुकला याबद्दल त्यांना पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. परंतु झाल्या गोष्टीस इलाज नाहीं असें समजून त्यांनीं बाजीरावास पुण्यास जाण्याची आज्ञा दिली. नंतर त्रिंबकराव दाभाड्याची स्त्री उमाबाई इचें सांत्वन करण्याकरतां महाराजांची स्वारी तळेगांवीं आली, व उमाबाई व त्रिंबकरावाचा पुत्र यशवंतराव दाभाडे यांना समागमें घेऊन ते साताच्यास आले, आणि बाजीरावासही बोलावून नेऊन उभयपक्षांचा सलोखा करून दिला. दाभाड्याच्या प्रांताचा सर्व कारभार, यशवंतराव अज्ञान होता ह्मणून उमाबाई व त्रिंबकरावाचा विश्वासू जुना सरदार

१ उमाबाई ही त्रिंबकराव दाभाड्याची स्त्री असून पतीचे मरणानंतर (इ० स० १७३१) कांहीं दिवस तिनें आपला कारभार मोठ्या शहाणपणानें चालविला असें ग्रॉंटडफ ह्मणतो. 'मराठी साम्राज्याच्या छोट्या बखरीं'तही त्रिंबकरावाची स्त्री उमाबाई असें म्हटलें आहे. परंतु दाभाड्यांच्या हकीकतीचें जें पुस्तक आहे त्यांत असें लिहिलें आहे कीं, "खंडेराव दाभाडे यांची स्त्री उमाबाई होती. त्यांजपार्शीं बाजीराव यांजला घेऊन येऊन महाराज बोलले कीं, त्रिंबकराव तुझा पुत्र, व बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे यांचा भाऊपणा होता, त्यावरून हा (बाजीराव) ही तुझाच पुत्र आहे."—का० सं.

पिलाजी गायकवाड यांस सांगितला. तसेंच गायकवाडास “सम-शेर बहादर” हा किताब पूर्वी मिळालाच होता, त्यास “सेनाखास-खेल” हा दुसरा आणखी किताब देऊन गुजराथचा बराच भाग जहा-गिरीदाखल त्यास दिला. त्या वेळीं सेनापति व पेशवे यांच्यामध्ये कलह होऊं नयेत हणून शाहू महाराजांनीं त्यांच्यांत एक करार ठरवून दिला, व त्यावर दोघांच्याही सहा घेतल्या. त्या ठरावांत असें ठरलें कीं, “सर्व गुज-राथ प्रांतांत सेनापतीचा पूर्ण अधिकार असावा, व माळवा प्रांताची पूर्ण अखत्यारी बाजीरावास असावी. कोणीं कोणाच्या मुलखांत उप-द्रव करूं नये. गुजराथ प्रांताच्या वसुलापैकीं अर्धा वसूल बाजीरा-वाचे मार्फत सरकारी पोल्यास जमा व्हावा, व सरबुलंदखानास ज्या प्रांताच्या सनदा करून दिल्या होत्या तो प्रांत खेरीज करून इतर प्रांतांतून कांहीं बाबींच्या संबंधानें ज्यास्त वसूल येईल त्यापैकीं खर्च-वेंच वजा जातां बाकी जी रकम शिलक राहिल तिचा सरकारांत भ-रणा करावा.” ह्या ठरावामुळें, पिलाजीच्या ताब्यांतील डभई व व-डोदें हीं दोन शहरें बाजीरावाच्या मनांतून घ्यावयाचीं होतीं तो त्याचा बेत फसला, व तीं पिलाजीच्या ताब्यांत तशींच राहिलीं. हा तह इ० स० १७३१ च्या आगष्ट महिन्यांत झाला.

बाजीराव गुजराथेंतून मोकळा होतांच, निजामउल्मुल्काला त्याच्या कपटाबद्दल चांगलें प्रायश्चित्त देण्याचा त्यानें बेत केला. आपण बा-जीरावाच्या नाशाकरतां योजिलेले सर्व प्रयत्न निष्फल झाले, व आतां बाजीराव त्याबद्दल आपला पुरा सूड घेतल्याशिवाय राहणार नाहीं, हें पाहून तो फार घाबरला. दक्षिणेंतून मुसलमानांची सत्ता खात्रीनें नाहींशी होणार असें त्याला वाटूं लागलें. तेव्हां त्या महाठक्तीनें ल-गेच बाजीरावाजवळ सामोपायाचें बोलणें सुरू केलें. बाजीरावाच्या मनांत मुळपासून दिल्लीच्या बादशाहीच्या बुडारीं घाव घालायाचा होता हें निजाम ओळखून होता; तेव्हां त्यानें तसें करण्याविषयीं बाजीरावास ज्यास्त भर दिली, व अशा युक्तीनें आपणावरचा त्याचा राग नाहींसा करून टाकला. त्या दोघांचा पुढें तह झाला त्यांत असें

ठरलें कीं, “निजामानें आपल्या मुलखांत स्वस्थपणें राहावें, मराठ्यांच्या कारभारांत कोणत्याही तऱ्हेनें ढवळाढवळ करूं नये, व बाजीरावानें दक्षिणेंत स्वतंत्र रीतीनें अंमल करावा.” हा ठराव झाल्यावर बाजीरावानें चिमणाजी आपाबरोबर मोठी फौज देऊन त्याला माळव्यांत पाठवून दिलें, व आपण कांहीं दिवस सातारा व पुणें एथें आलटून-पालटून राहून राज्याच्या अंतस्थ स्थितीची व्यवस्था करीत बसला.

पूर्वीं त्रिंबकराव दाभाडे होता त्या वेळीं तळेगांव (दाभाड्याचें) एथें ब्राह्मणांस दक्षिणा मिळत असे; परंतु त्रिंबकराव मेल्यावर ती दक्षिणा देण्याचें तेथें बंद झालें. तेव्हां बाजीरावानें ती पुण्यास देण्याचें सुरू केलें, व त्याकरतां पर्वतीनजीक मोठी जागा तयार केली. पुण्यास ही दक्षिणा शके १६९२ त सुरू झाली.

सन १७३२ त बाजीराव स्वतः माळव्यांत जावयास निघाला, त्या वेळीं त्याची व निजामउल्मुल्काची दुसऱ्यानें भेट झाली. ह्या भेटींत असें ठरलें कीं, “बाजीरावानें माळव्यांत जात येत असतां खानदेश परगण्यास उपद्रव देऊं नये, व दक्षिणेंतील सहा सुभ्यांवरचे मराठ्यांचे हक्क निजामानें बिनतक्रार पेशव्यास द्यावे.”

या वेळीं नर्मदेपलीकडील मुलखावर नजर फिरविण्यास बाजीरावास पुष्कळ सबळ कारणें होतीं, तीं अशीं:—बाजीराव गुजराथेंतून सन १७२९ त परत गेल्यानंतर दिल्लीच्या बादशाहानें मराठ्यांस गुजराथची चौथाई देण्याचा करार मंजूर करण्याचें नाकबूल केलें; सरबुलंदखानास परत बोलावून त्याचा मोठा अपमान केला, व जोधपूरचा राजा अभयसिंग यास गुजराथच्या सुभ्यावर पाठवून दिलें. तो मोठा वाईट चालीचा व दुष्ट मनुष्य होता; कारण त्यानें आपल्या त्रापास टार मारून गादी वळकाविली होती. परंतु मराठ्यांना दावांत

१ प्रथम दक्षिणेचा समारंभ कबूतरखान्यांत होत असे असेंही अन्यत्र लिहिलेलें आढळतें. पुणें एथें ब्राह्मणांस हल्लीं अंशतः जी दक्षिणा मिळते व जिचा बहुतेक अंश दक्षिणा-प्राईज-कमिटी व दक्षिणा-फेलोशिप्स यांजकडे लागलेला आहे, तिची ही मूळपीठिका होय.

ठेवण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगांत नव्हतें. त्यानें पिलाजी गायकवाडाचा पराभव करून त्यास बडोद्यांतून हांकून दिलें, व पुढें मारेकरी घालून त्यास ठार मारलें. अशा कृत्यानें मराठे बलहीन होतील व त्यांच्यावर आपला दरारा बसेल असें त्यास वाटलें होतें; परंतु हा त्याचा भ्रम लवकरच नाहीसा झाला. ह्या भयंकर कृत्यामुळें मराठ्यांचें बळ कमी न होतां त्यांचा संताप मात्र ज्यास्त वाढला. पिलाजीचा भाऊ व मुलगा यांनीं पहाडांतील कोळी व भिल्ल लोकांस उठवून त्या प्रांतांत बंडावा व धुमाळी उडवून दिली, व अभयसिंगाच्या राज्यावर हल्ला करून थेट जोधपुरच्या जवळ जवळ ते चाल करून गेले. शिवाय मराठे लोकांच्या माळव्यांतील लष्कराचें भयप्रद रूप जेव्हां अभयसिंगानें पाहिलें, तेव्हां त्यास भय वाटून त्याला आपल्या स्वतःच्या मुलखीं जावें लागलें. त्यानें जातांना गुजराथेंत आपला मुतालीक ठेविला होता, परंतु त्याच्यानें मराठ्यांपुढें टिकाव धरवेना.

माळवा प्रांतांत राजा गिरधर हणून जो मोंगलांचा सुभेदार होता तो मराठ्यांशीं लढत असतां सन १७२९ त मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा दायबहादर नांवाचा कोणी आप्त माळव्याच्या सुभेदारीवर आला. त्यानें मराठ्यांशीं बऱ्याच लढाया केल्या व पुष्कळ वेळां त्यांस मार्गें हटविलें. शेवटीं चिमणाजी आपा हा, पिलाजी जाधव व महारराव होळकर यांस घेऊन माळव्यांत आला, तेव्हां त्याच्याशीं सामना देण्याकरतां दायबहादर मोठ्या तयारीनें उभा राहिला. त्या दोघांचा युद्धप्रसंग धारेजवळ ताला एथें झाला, व त्यांत दायबहादर मारला गेला.

पुढें इ० स० १७३२ त बाजीराव माळव्यांत गेला तेव्हां त्यानें चिमणाजी आपा व पिलाजी जाधव यांस सातान्यास पाठवून दिलें; कारण त्या वेळीं कोकणांत जंजिन्याचा शिंदी व पोर्तुगीज लोक ह्यांनीं फार गडबड मांडली होती. त्या वेळीं महंमदखान बंगष नांवाच्या अधिकाऱ्याची माळव्याच्या सुभेदारीवर नेमणूक झाली होती. अलाहाबादचा सुभाही ह्याच अधिकाऱ्याकडे होता. ह्या दोन

प्रांतांच्या मध्ये बुंदेलखंडचें राज्य होतें, व त्या ठिकाणीं छत्रसाल नां-
वाचा राजा राज्य करीत होता. तो प्रांत जिंकून घ्यावा असें महंमद-
खान बंगप याच्या मनांत आलें, व त्यानें त्याच्यावर स्वारी केली. त्या
वेळीं छत्रसाल राजा अगदीं घाबरून गेला. त्याच्या अंगांत बंगपाचा
पराभव करण्यापुरतें सामर्थ्य नव्हतें; तेव्हां आज हिंदुस्थानांत हिं-
दूचा वाली एक बाजीराव आहे त्यास आपलें रक्षण करण्याविषयीं
विनंति करावी असें मनांत आणून त्यानें त्याला एक पत्र लिहिलें.
ह्या पत्रांत एकंदर शंभर दोहरे होते असें ह्मणतात. परंतु त्यांपैकीं
सद्ध्या एक दोहरा उपलब्ध आहे, तो एणेंप्रमाणें:—

जो गति ग्राहगजेंदरकी, सो गत भयी है आज ।

बाजी जात बुंदेलनकी, राखो बाजी लाज ॥

बाजीरावाच्या हातीं तें पत्र पडतांच त्यानें एकदम आपला मोर्चा
बुंदेलखंडावर फिरविला, व एकाएकीं महंमदखानावर हल्ला करून थो-
डक्याच वेळांत त्याला 'दे माय धरणी ठाय' करायाला लाविलें. तो मो-
ठ्या कष्टानें एका किल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिला, व त्यानें दि-
ल्लीहून कुमक मागितली; परंतु दिल्लीच्या दरबारीं त्या वेळीं इतकी अं-
दाधुंदी होती कीं, त्याच्या विनंतिपत्राकडे कोणीं डुकून सुद्धां पा-
हिलें नाहीं ! पुढें त्याच्या जातीचे लोक त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न
न करते तर त्याला मुठींत नाक धरून बाजीरावास शरण जाणें भाग
पडलें असतें. असें सांगतात कीं, त्याच्या बायकोनें त्या वेळीं, रोहिल-
खंडांतील आपल्या सजातीय लोकांस आपल्या तोंडांवरचा पदर पाठ-
वून दिला, आणि सुचविलें कीं, माझी लाज राखण्याची ही वेळ आहे.
अफगाण लोकांचें सत्व जागृत करण्यास याहून दुसरें काय पाहिजे ?
शेवटीं त्याच्या मुलानें पुष्कळ रोहिले लोक बरोबर घेऊन परम सा-
यासानें आपल्या पित्याची सुटका केली.

छत्रसाल राजानें बाजीरावाचे फार आभार मानले, व आपल्या
दोन मुलांप्रमाणें तो बाजीरावाला आपला तिसरा मुलगा असें ह्मणूं
लागला. ह्या कामगिरीबद्दल त्यानें बाजीरावास यमुनेवरील झांशीचा

किल्ला व त्याच्या आसपासचा वराच प्रांत दिला. ह्या प्रांताचें उत्पन्न सालीना सुमारे दोन सव्वा दोन लाखपर्यंत होतें. हें वर्तमान सन १७३३ त घडलें. पुढें छत्रसाल राजा मरण पावला त्या वेळीं त्यानें आपल्या राज्याचे सारखे तीन विभाग केले, व त्यांपैकीं दोन आपल्या मुलांस देऊन तिसरा बाजीरावास दिला.

पुढें महंमदखान बंगपही मृत्यु पावला व जयपूरचा राजा जयसिंग याची माळव्याच्या सुभेदारीवर नेमणूक झाली. त्याचा व बाजीरावाचा पूर्वीपासून फार स्नेह होता, यामुळें त्याची माळव्यावर नेमणूक झाली तेव्हां मराठ्यांस फार हर्ष झाला. परंतु कसा झाला तरी तो त्या वेळीं बादशाहाचा हस्तक होता, यामुळें बाजीरावाच्या सर्व मागण्या त्याच्यानें कबूल करवेनात. मराठे लोकांचा व त्याचा वंशपरंपरेचा संबंध होता तरी त्यानें मोगलांचा विश्वासघात केला नाहीं. परंतु शेवटीं मराठ्यांशीं लढाई करून त्यांस हटविणें ही गोष्ट फार कठिण आहे असें पाहून व बादशाहाचा आंतून सहा घेऊन सन १७३४ त त्यानें माळवा प्रांत पेशव्याच्या हवालीं केला, व पेशव्यानें बादशाहाच्या वतीनें त्या प्रांताचा कारभार पहावा असें ठरविलें. बाजीरावास ही देणगी दिली झणजे तो स्वस्थ वसेल असें मोगलांस वाटत होतें; परंतु ह्या त्यांच्या समजावरून इतकेंच दिसून येतें कीं, बाजीरावाविषयीं त्यांना चांगलीशी माहिती नव्हती. वरील देणगी मिळाल्यानंतर कांहीं वेळ बाजीराव स्वस्थ वसला हें खरें, तथापि माळवा व गुजराथ ह्या प्रांतांची चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या लेखी सनदा आपणास मि-

१ ह्यास सवाई जयसिंग झणत. त्यानें इ० स० १६९९-१७४३ पर्यंत राज्य केलें. त्याची व बाळाजी विश्वनाथाची दिल्लीस भेट झाली तेव्हां बाजीरावाचीही त्याच्याशीं ओळख झाली होती. पुढें बाजीरावाचा व जयसिंगाचा पत्रव्यवहार नेहमीं सुरू असे. हा जयसिंग मोठा ज्योतिषी असून साधारण सर्व विद्यांचा भोक्ता होता. ज्योतिषशास्त्रसंबंधी त्याचे ग्रंथ व कोष्टकें अद्यापि सर्वमान्य आहेत. तो आपणाविषयीं नेहमीं तृतीय पुरुषीं लिहित असे. त्यानें अश्वमेध यज्ञ केला होता. — कर्नल टॉड.

ळाव्या असें बोलणें त्यानें पुढें चालविलें. नंतर सन १७३९त तो सा-
ताच्यास शाहू महाराजांच्या भेटीस येण्याकरितां निघाला, त्या वेळीं
त्यानें आपल्यामागे जे सरदार ठेविले होते त्यांस आग्र्यापर्यंत हल्ले
करण्याची आज्ञा केली होती.

पेशवा माळव्यांत असतां सेनासाहेब सुभे कान्होजी भोंसले
यानें शाहू महाराजांची कांहीं अवज्ञा केली त्यावरून महाराजांची
त्याच्यावर इतराजी झाली, व त्यांनीं त्याला साताच्यास कैद करून
ठेविलें. पुढें महाराजांनीं त्याचा अधिकार रघूजी भोंसले यास दिला.
हा रघूजी शाहू महाराजांबरोबर नेहमीं शिकारीस जात असे, व पार-
धीच्या वेळीं एकदां त्यानें वाघास मारून महाराजांचा प्राण वांचविला
होता यामुळें त्याच्यावर त्यांची विशेष भक्ति असे. तसेंच महारा-
जांनीं आपल्या मेहुणीशीं त्याचें लग्न करून दिलें. होतें. त्यावरून
त्यास महाराजांनीं कान्होजीच्या मागे त्याच्या अधिकारावर नेमिलें.
ज्या वेळीं वऱ्हाडच्या सुभेदारीची सनद रघूजीस दिली, त्या वेळीं
महाराजांनीं त्याच्याकडून असा लेखी करार करून घेतला कीं,
“रघूजीनें ९००० स्वारांनिशीं नेहमीं गादीची सेवा करावी; ९ लाख
रुपये सालीना सरकारी पोल्यास पाठवावे, तसेंच घांसदाणा शिवाय क-
रून बक्षीस आदिकरून जो पैसा त्यास मिळेल त्यापैकीं निमे रकम
सरकारांत पाठवून द्यावी, व पेशवा कधीं कोणत्याही मोहिमेवर नि-
घाला तर त्यानें १०००० स्वार त्याच्या मदतीस द्यावे.” कान्होजीस
कैदेत टाकलें त्या वेळीं श्रीपतराव प्रतिनिधि कोंकणांत होता.
त्याचा व कान्होजीचा अत्यंत स्नेह असल्यामुळें कोंकणांतून परत
आल्यावर त्यानें कान्होजीची शिक्षा माफ करण्याविषयीं महाराजांज-

१ एल्फिन्स्टन. २ परसोजी, बापूजी व साबाजी हे बंधु. परसोजीचा
कान्होजी, बापूजीचा विंबाजी, व विंबाजीचा मुलगा रघूजी. कान्होजीस
प्रथमतः पुत्र नसल्यामुळें त्याची रघूजीवर फार प्रीति होती. परंतु कान्होजीस
पुत्र झाल्यावर रघूजी साताच्यास आला.—नागपूरकर भोंसले यांचे कागदपत्र,
लेख १. ३ हा एक चौथाई व सरदेशमुखीप्रमाणें कर होता.

वळ पुष्कळ रदवदली केली; परंतु तिचा कांहीं उपयोग झाला नाही, व कान्होजीस मरेपर्यंत सातान्यास कैदेत रहावें लागलें. कान्होजी भोंसले मोठा शूर व धाडशी पुरुष होता.

बाजीराव माळव्यांत सन १७३२ त गेला तेव्हां कोंकणांत वरीच गडबड झाली होती, त्या संबंधाचा इतिहास देणें अवश्य आहे.

ह्या सुमारास कान्होजी आंग्रे सातारा एथें मृत्यु पावला. तो जिवंत होता तोंपर्यंत त्यानें आपल्या पराक्रमानें आपल्या शत्रूंचें कांहीं चालूं दिलें नाही. तो वर्णानें काळा असून अंगानें स्थूळ होता, तरी त्याचा बांधा सुदृढ होता. त्याची मुद्रा भव्य व भीतिदायक होती. त्याचे डोळे पाणीदार होते. त्याचे हुकूम नेहमीं सक्तीचे असत व त्याची शिक्षा करण्याची रीति मोठी कडक असे. तो मोठा शूर होता व आपल्या सरदार व शिपाई लोकांस फार ममतेनें वागवीत असे.

त्याला सखोजी व संभाजी असे दोन औरस पुत्र होते, व तुळजाजी, मानाजी, धोंडजी व येसाजी असे चार दासीपुत्र होते. कान्होजीच्या मार्गे सखोजी हा कुलाब्याकडील प्रांताचा अधिकार पाहूं लागला, व संभाजी हा सुवर्णदुर्ग एथें राहून तिकडील प्रांताचा अधिकार चालवूं लागला. सन १७३१ त चिमणाजी आपानें सखोजीच्या मदतीनें जंजिन्यावर स्वारी केली, परंतु त्या कामांत त्याला यश आलें नाही. कारण त्या वेळीं गाजीखान नांवाचा एक मोंगलांचा सरदार चौल एथें राहत असे त्यानें कुलाब्यावर हल्ला करून सखोजीचा वराच मुख्ख हैराण करून टाकला. त्यामुळें चिमणाजी

१ कान्होजी अमुकच वर्षी वारला असें निश्चयानें सांगतां येत नाही. ग्रॉन्डफमध्ये तो इ० स० १७२८ त वारला असें दिलें आहे. लो व ग्रीस यांनी तो इ० स० १७३१ त वारला असें लिहिलें आहे. परंतु वाडीचा फोंड सावंत व इंग्लिश यांच्यामध्ये सन १७३० त जो तह झाला त्यांत कान्होजीच्या नांवाचा उल्लेख केलेला आहे त्यावरून लो व ग्रीस साहेबांच्या लिहिण्यास ज्यास्त बळकटी येते.—क्यांबेल.

आपा व सखोजी यांनीं जंजिरा घेण्याचा बेत रहित करून आपला मोर्चा गाजीखानावर फिरविला. त्यांनीं खानाचा पराभव करून त्यास कैद केलें व त्याचा उत्तरचौल एथील राजकोट नांवाचा किल्ला पाडून टाकला. हें वर्तमान सन १७३२ त घडलें.

पुढें लौकरच हणजे सन १७३३ त सखोजी आंग्रे मरण पावला व सर्व सत्ता एकट्या संभाजीच्या हातांत आली. तेव्हां संभाजीनें आपल्या सापत्न बंधूपैकीं सर्वांत वडील तुळजा यास आपणाजवळ ठेवून देतलें व मानाजी व येसाजी यांस कुलाव्याचा बंदोबस्त करण्याकरतां खाना केलें. मानाजीस आरमार व फौज यांची व्यवस्था सांगितली व येसाजीस त्या प्रांताच्या आंतील बंदोबस्ताचें काम सांगितलें. पुढें कांहीं कारणामुळें मानाजी हा संभाजी व येसाजी यांच्या वरोबर भांडला. प्रथमतः त्याचें त्या दोघांपुढें कांहीं चालेना; तेव्हां तो रेवदंड्यास पळून जाऊन पोर्तुगीज लोकांच्या आश्रयास राहिला. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं त्यानें पोर्तुगीज लोकांच्या मदतीनें कुलाव्याच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला. नंतर त्यानें बाजीरावाजवळ मदत मागितली व त्याच्या साहाय्यानें येसाजीचा पराभव करून त्यास कैद केलें. पुढें मानाजीनें येसाजीचे डोळे काढले व प्रथमतः पोयनाड एथें व मागाहून अलीबाग एथें त्यास कैदेत ठेविलें. परंतु तो तेथून पळून पेशव्याकडे दाद मागण्याकरतां गेला. तेव्हां “तुझा कुलाव्यावर हक्क पोहोचत नाही ” असें त्यास सांगून व “यापुढें मी राज व संबंधी कोणतीही खटपट न करतां स्वस्थ वसेन” असा त्याच्या शाहू करार करून घेऊन पेशव्यानें मानाजीकडून त्याला दरमहा किल्ल्यांत खंडी भात व ४०० रुपये देण्याचा ठराव करून घेतला विलें. पत्र रेवदंडा एथें ठेविलें.

या वेळीं जंजिरा एथें शिंदी याकूत याचें फार प्रकृत याचा शिंदी मोगलांनीं महाड, रायगड, दाभोळ, अंजनवेल व पुढें शिंदी सलाम, ताव्यांत दिले होते. त्याला हटविण्याचा मराठ्यांनीं ठराव करून शिंदी परंतु त्यानें मराठ्यांस मुळींच दाद दिली नाही;

वारंवार मराठ्यांचे मुलखावर स्वाऱ्या करून त्यांतून खंडणी घेऊन जात असे. पुढें त्याच्याशीं लढाई करून त्याला पादाक्रांत करणें फार कठिण आहे असें वाटल्यावरून त्याचा कपटानें नाश केला पाहिजे अशी मसलत श्रीपतराव प्रतिनिधि, जिवाजी खंडेराव चिटणीस व गैरे मंडळीनें शाहू महाराजांस दिली. त्या वेळीं शिद्दीजवळ शेख याकूबखान हणून एक मोठा शूर सरदार होता. प्रतिनिधीनें त्याला यश करून घेतलें व त्याच्याशीं एक गुप्त तह केला. त्या तहांत असें ठरलें कीं, “याकूबखानास मराठ्यांनीं आरमाराचा अधिपति नेमावें, शिद्दीच्या मुलखापैकीं कांहीं किल्ले शिवाय करून बाकीचा सर्व प्रांत व कांहीं गांव त्यास इनाम द्यावे, तसेंच पेणच्या खाडीपासून कोल्हापुरच्या सरहद्दीपर्यंत सर्व दक्षिणकोंकणाचा सरगौडा त्यास मिळावा, त्याच्या भावाला रायगडचा दुय्यम अधिकारी नेमावें, व त्याच्या शिर्पाई लोकांस जय मिळाल्यास एक लाख रुपये बक्षीस द्यावे.”

हा तह ठरल्यानंतर शाहू महाराजांनीं याकूबखानाच्या मदतीस श्रीपतराव प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव व उदाजी चव्हाण यांच्या हाताखालीं एक मोठें सैन्य देऊन त्यांस इ० स० १७३३ त कोंकणांत पाठवून दिलें. परंतु ह्या कामांत मराठ्यांना यश आलें नाहीं. शिद्दीपुढें प्रतिनिधीच्यानें टिकाव धरवेना. ह्या लढाईपासून मराठ्यांस काडीचाही फायदा न होतां गोरगरीब लोकांचा मात्र फार नाश झाला. प्रतिनिधीला शिद्दीनें आपल्या राज्यांतून पिटाळून लाविलें. तो मोठ्या कष्टानें गाइल्कोट (चिपळूण) च्या किल्ल्यांत येऊन पोहोंचला. परंतु ह्या ठिकाणीं शिद्दीनें त्याच्यावर हल्ला करून तो किल्ला घेतला व त्याची पुरी दुर्दर्श करून टाकली. त्यानें मदत पाठविण्याविषयीं सातान्यास

१ हा मूळचा कोळी होता व ह्याचे पूर्वज गुहागरचे पाटील होते. हा लहान असतांना शिद्दीच्या हातीं सांपडला. तेव्हां शिद्दीनें त्याला मुसलमानी धर्माची दिक्षा दिली.—ग्रांटडफ. २ सरगौडा हा नाडगौड्याप्रमाणेंच एक हक्क आहे. नाडगौडा म्हणजे शेंकडा ३ टक्के व सरगौडा म्हणजे शेंकडा २ टक्के, एवढाच काय तो फरक.

बहुत वेळां लिहिलें. तेव्हां शाहू महाराजांनीं चिमणाजी आपासति-
कडे जाण्यास आज्ञा केली; परंतु प्रतिनिधीची चांगली खोड मोडावी असें
आपाच्या मनांत होतें, यामुळें तो त्याच्या मदतीस गेला नाहीं. महा-
राजांस ह्या गोष्टीमुळें फार राग आला व त्यांनीं, “तुम्ही गेलां नाहीं
तर मला जाणें जरूर आहे” असें आपास बोलून दाखविलें. शेवटीं
आपानें पिलाजी जाधव यास प्रतिनिधीच्या मदतीस पाठवून
दिलें. त्याशिवाय सातान्यांतील दुसरा कोणीही सरदार त्याच्या मद-
तीस जाण्यास कबूल नव्हता. पिलाजीला मदतीस पाठविलें होतें, प-
रंतु त्याचा प्रतिनिधीला कांहीं उपयोग झाला नाहीं व त्याची मोठी
फजीती होऊन त्याला सातान्यास परत यावें लागलें.

ह्याच सुमारास ह्यणजे सन १७३४ त शिद्दी याकूत मरण पावला.
त्याला एकंदर सहा मुलगे होते. याकूत वारला त्या वेळीं त्याचा थो-
रला मुलगा शिद्दी अबदुल्ला हा जंजिन्यास राहिला व दुसरा मुलगा
शिद्दी रहमान आपल्या पित्याच्या शवाचें (दफन मूठमातीचा विधि) क-
रण्याकरतां राजपुरीस आला. त्या वेळीं बाकी राहिलेल्या चार भावांनीं
ह्यणजे शिद्दी सबुदुल, शिद्दी अंबर, शिद्दी रहमान व शिद्दी याकूत
यांनीं आपसांत विचार करून अबदुल्लास ठार मारलें, व जंजिन्याचे
दरवाजे लावून ते बसले. या गोष्टीमुळें शिद्दी रहमान याला राजपुरी-
तच रहावें लागलें. याकुबखानाच्या पध्यावर ही गोष्ट फार चांगली
पडली. त्यानें लगेच शिद्दी रहमान याचा पक्ष उचलला, व
पूर्वीं सन १७३२ त त्यानें मराठ्यांशीं केलेल्या तहाप्रमाणें शाहू
महाराजांपाशीं मदत मागितली. ह्या वेळीं बाजीराव माळव्यांत
होता, त्याला महाराजांनीं या एकंदर हकीकतीचें पत्र पाठविलें. पत्र

१ जंजिरा एथील कागदपत्रांवरून असें दिसून येतें कीं, याकूत याचा शिद्दी
संबळ म्हणून कोणी गुलाम होता. त्यानें अबदुल्ला यास मारून गादी बळकावि-
ली. त्यानें २ वर्षे ह्यणजे सन १७३६ पर्यंत राज्य केलें. पुढें शिद्दी सलाम,
शिद्दी फरज व शिद्दी सय्यद या तीन गुलामांनीं त्यास ठार करून शिद्दी
रहमान यास गादीवर बसविलें.

हातीं पडतांच बाजीरावानें शिंदे व होळकर यांस माळव्याच्या बंदो-
बस्ताकरतां तिकडेच ठेविलें व आपण आपल्या फौजेनिशीं द-
क्षिणेंत यावयास निघाला. गोदावरी उतरून अलीकडे आल्यावर
त्यानें “ महाराजांचे आज्ञेप्रमाणें मी परभारें दंडाराजपुरीकडे गेलों ”
असें साताव्यास पत्र पाठविलें. तेव्हां महाराजांनीं आपली खाजगी
फौज पेशव्याचे मदतीस कोंकणांत पाठवून दिली, व माळव्यांत
शिंदे व होळकर यांच्या मदतीस हुजूर पागेपैकीं कांहीं स्वार देऊन
पिलाजी जाधव यास पाठवून दिलें. बाजीराव कोंकणांत शिरतांच
शिद्दी रहमान व याकुबखान हे त्यास येऊन मिळाले. त्याचप्रमाणें
प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले हेही त्याच्या मदतीस आले. त्यानें
प्रथमतः तळें व घोंसाळें हे किल्ले सर केले. प्रतिनिधीनें रायगडचा
किल्ला घेतला. या किल्ल्याच्या किल्लेदारास याकुबखानानें अगोदरच
वश करून घेतलें होतें यामुळें किल्ला हस्तगत करण्यास प्रतिनिधीस
मुळींच श्रम पडले नाहींत. शिद्दी रहमानचा भाऊ शिद्दी रहमान हा
एक मोठी टोळी घेऊन बाजीरावावर चालून आला. त्या दोघांची चां-
गलीच चकमक झडली. रहमान गोळी लागून ठार झाला व बाजी-
रावानें त्याच्या सैन्याचा दंडाराजपुरीपर्यंत पाठलाग करून फडशा
करून टाकला. नंतर त्यानें खुष्कीचे बाजूनें जंजिन्यास वेढा दिला
व समुद्राचे बाजूनें मानाजी आंग्र्यानें तें काम पुरें केलें. प-
रंतु त्या वेळीं तो किल्ला मराठ्यांचे हातीं आला नाहीं. पुढें
किल्ला घेण्याचे नादास आपण लागलों तर त्याला बराच काळ ला-
गून आपलीं उत्तरहिंदुस्थानांतील मोठमोठीं कामें तशींच शिलक
राहतील असें बाजीरावास वाटल्यावरून, शिद्दीनें तह करण्यावि-
षयीं बोलणें लाविलें होतें तें त्यानें मान्य करून त्याच्याशीं तह केला.

१ हा तह कधीं झाला तें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. ग्रांटडफ सन
१७३५ त हा तह झाला असें ह्मणतो. जरविसनें केलेल्या कोंकणच्या इति-
हासांत एके ठिकाणीं १७३२ व एके ठिकाणीं १७३६ हे सन दिले आहेत; व
पुणें येथील कागदपत्रांत १७३६ हा सन दिला आहे.

त्यांत असें ठरलें कीं, “ जंजिन्याचें प्रमुखत्व शिद्दी रहमान याजकडे असावें, त्यानें मराठ्यांस ११ महालांचें अर्धें उत्पन्न द्यावें, व रायगड, तळें, घोंसाळें, अवचितगड व बिरवाडी हे किल्ले द्यावे. ” याप्रमाणें या युद्धाचा शेवट होऊन तो विजयी बाजीराव साता-न्यास महाराजांचे भेटीस आला. महाराजांनीं त्याचा मोठा सन्मान करून नवीन संपादन केलेल्या रायगड वगैरे प्रांतांचा अधिकार त्यालाच सांगितला.

बाजीरावानें अतिशय सैन्य ठेविल्यामुळें त्याला फार कर्ज झालें होतें. तो दक्षिणेंत आला त्या वेळीं शिंदे, होळकर वगैरे आपल्या सरदारांस मोंगलांचा मुख्य लुटून पैसा पाठविण्याचें काम त्यानें सांगितलें होतें. त्याच्या आज्ञेप्रमाणें महारराव होळकर स्वान्या करीत करीत आग्र्याचेही पलीकडे गेला होता, व जी लूट मिळे ती बाजीरावाकडे पाठवून देत होता. ह्या वेळीं दिल्लीच्या दरबारीं खानडौरान हा वजिरीच्या कामावर होता. त्यानें होळकराशीं तहाचें बोलणें लाविलें; परंतु बाजीरावाच्या आज्ञेशिवाय त्याला तह करतां येईना. तेव्हां खानडौरान यानें आपला भाऊ मुझफरखान याजबरोबर फौज देऊन त्याला होळकरावर पाठवून दिलें. त्यानें प्रथमतः मोठा आव घातला, व मराठ्यांना नर्मदेच्या पार हांकून देण्याच्या निश्चयानें तो चाल करून गेला. होळकर दिवसास त्याच्यावर आपले थोडकेसे लोक पाठवी. ते लोक थोडेसे लडून पळून जात, व रात्रीस त्याच्या लष्करावर बाणांचा वर्षाव करून त्याची नासधूस करीत. शिवाय होळकरानें प्रांतांत जिकडे तिकडे लुटालूट करून तो पैसा बाजीरावाकडे पाठविण्याचा सपाटा चालविलाच होता. मुझफरखान सिरोंजपर्यंत जाऊन मार्गें फिरला. तो दिल्लीस परत आला त्या वेळीं बादशाहानें त्याचें मोठें आगतस्वागत केलें, व त्यानें मोठा दिग्विजय केला अशी त्याची लोक तारीफ करूं लागले.

माळव्यांत व चंबळा नदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे कांहीं किल्ले होते. परंतु मराठ्यांपुढें त्या किल्लेदारांचें कांहीं चालेना. मरा-

ठ्यांनीं तो प्रांत अगदीं उजाड करून टाकला. रोहिले लोकही ह्या वेळेच्या सुमारास त्या प्रांतावर हल्ला करूं लागले. वरील प्रांतापैकीं वराच भाग मराठे व रोहिले यांनीं आपल्या ताब्यांत आणला. एक वर्षापूर्वीच कंठाजी कदम बांडे यास, दमाजी गायकवाडाची सत्ता गुजराथेंत वाढत गेल्यामुळें गुजराथेंतून निघून जावें लागलें होतें. त्यानें महाररावास गुजराथेवर स्वारी करण्यास बोलाविलें. त्या दोघांनीं मिळून अकस्मात् गुजराथेवर स्वारी केली व बुनासपर्यंतच्या प्रांतांतून खंडणीदाखल पैसा काढला, आणि अहमदाबादच्या उत्तरेकडील पालनपूर वगैरे शहरें लुटून ते मोठ्या त्वरेनें परत निघून गेले.

बाजीरावानें फौजफांटा अतिशय ठेविल्यामुळें त्याला मनस्वी कर्ज झालें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. शिंदे, होळकर हे जो लुटीचा पैसा त्याच्याकडे पाठवीत तो कोठच्याकोठेंच उडून जात असे. सावकार लोकांनीं पुढें आपला हात आंखडून धरला. शिपायांचा रोजमुरा थकला यामुळें त्यांनीं वराच गोंधळ केला. या एकंदर गोष्टींमुळें त्रासून त्यानें उदासीनतेनें धावडशीच्या स्वामींस एक पत्र लिहिलें. त्याचा सारांश एणेंप्रमाणें:—“हल्लीं मी बहुतांचा देणेदार होऊन माझी कुतरओढ झाली आहे, ही मला नरकयातनाशी वाटते, व सावकार व शिलेदार यांची पायधरणी करतां करतां माझ्या कपाळाचें कातडें गेलें.” यावर स्वामींकडून त्यास उत्तर आलें कीं, “असें खिन्न-वदन आणि अधीर होऊन बसणें हें तुमच्यासारख्या उद्योगप्रिय पुरुषास शोभत नाहीं. तुम्ही माळवा प्रांत आधीं हस्तगत करण्याच्या उद्योगास लागा, आणि मग दिल्लीवर रोंख धरा, हणजे एका कामांत दोन कामें साधतील. द्रव्याची अडचण दूर होऊन म्लेंच्छांचेही पारिपत्य होईल.” अशा प्रकारचें हें उत्तेजनदायक पत्र स्वामींकडून येऊन पोहोचतांच बाजीराव त्याच कामाला पुढें सरसावला. त्यानें माळव्यावर आपले चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क बसविले, व

१ हे स्वामी बाजीरावाचे गुरु होते, व सर्व पेशवे ह्या स्वामींना फार मान देत असत व संकटसमयीं त्यांच्याच सहाय्यानें चालत असत.

जयसिंगाच्या मध्यस्थीने तो प्रांत आपले हस्तगत करून घ्यावा ह्मणून बादशाहाकडे मागणें केलें, आणि त्याच वेळीं सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊं केली होती तीही मागितली. महंमदशाहा बादशाहा व वजीर खानडौरान यांच्या मनांतून वरील हक्क बाजीरावास देण्याचें होतें. परंतु बादशाहाच्या पदरचे तुराणी सरदार ती गोष्ट कबूल करीनात. पुढें वजीर खानडौरान व बाजीराव यांच्यामध्ये जीं बोलणींचालणीं झालीं त्यांत दोघांचाही मूळचा पाया सुटला. त्याचा प्रकार असा:—“बादशाहानें चंबळानदीच्या दक्षिणेकडील मुलखाच्या वसुलापैकीं सालीना १३ लाख रुपये तीन हप्त्यांनीं पेशव्यास द्यावे, तसेंच पश्चिमेस बुंदी व कोटा ह्या संस्थानांपासून तों पूर्वेस बुधावर संस्थानापर्यंतच्या सर्व रजपूत संस्थानांपासून सालीना दहा लक्ष साठ हजार रुपये खंडणी घेण्याचा त्यानें बाजीरावास अधिकार द्यावा.” असें ठरवून राजा जयसिंग याच्या मध्यस्थीनें खानडौरान यानें आपला याद्गरखान वकील बाजीरावाकडे पाठविला. त्याच्याजवळ त्यानें चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्याही सनदा गुत्पपणें दिल्या होत्या, व प्रसंग पाहून सनदा देणें जरूर आहे असें वाटल्यास त्या बाजीरावाच्या हवालीं कराव्या असें त्यास सांगून ठेविलें होतें. परंतु दिल्लीच्या दरबारीं पेशव्याचा धोंडोपंत पुरंदरे हा वकील होताच, त्यानें ही इत्थंभूत हकीकत पेशव्यास कळविली. तेव्हां हें वजिराचें कपट बाजीरावाला समजतांच त्यानें आपलीं पूर्वीचीं सर्व मागणीं फिरविलीं, व पहिल्यापेक्षां त्याची हांव अतिशयच वाढली. बाजीरावानें पाठीमागून जीं मागणीं मागितलीं त्यांचा तपशील:—

१ सर्व माळवाप्रांत जहागिरीदाखल द्यावा.

२ त्या प्रांतांत रोहिले लोकांच्या हातीं जो मुलख आहे तो त्यांजपासून घेण्याचा अधिकार द्यावा.

१ वरील अधिकार बाजीरावास देण्यांत खानडौरान याचा हेतु, रजपूत व मराठे यांचा आपसांत कलह लावून देण्याचा असावा असें दिसतें.

३ मांडू, धार व राशीन हे किल्ले स्वाधीन करावे.

४ चंबळानदीचे दक्षिणेकडील सर्व मुलखाची जहागीर व फौज-दारीचा हक्क द्यावा.

५ बादशाही खजिन्यांतून रोख ९० लाख रुपये द्यावे किंवा त्यांबद्दल बंगाल्यांत कांहीं मुद्दख द्यावा.

६ अलाहाबाद, काशी, गया व मथुरा हीं शहरे मराठ्यांचे ताब्यांत द्यावीं.

७ दक्षिणच्या सहा सुभ्यांची सरदेशपांडेपणाची सनद द्यावी.

वर सांगितलेल्या एकंदर कलमांपैकीं बादशाहानें शेवटचें कलम काय तें कबूल केलें, व बाजीरावापासून त्याबद्दल ६ लाख रुपये घेण्याचें ठरवून तो हक्क बाजीरावास दिला. हा जो बाजीरावास हक्क मिळाला, तो तरी निजामउल्मुल्क व खानडौरान यांचें आपसांत वांकडें होतें झणून निजामउल्मुल्काची मानहानि करण्याकरतां खानडौरान यानें बादशाहाकडून त्यास देवविला. परंतु तें कृत्य मोगलांच्या चांगलें पध्यावर पडलें. मराठ्यांस वर सांगितलेला हक्क मिळाल्यामुळें निजामउल्मुल्काचा मराठ्यांविषयींचा द्वेष दुणावला. त्याच वेळीं दिल्लीच्या बादशाहानेंही त्याच्याशीं आपल्या मदतीस येण्याकरितां मोठ्या गौरवानें बोलणें चालविलें, व पूर्वीप्रमाणें तो बंडखोर आहे अशी त्याजवर दृष्टि न ठेवतां, संकटसमयीं आपणास मुक्त करणारा एक आपला जुना मित्र आहे अशा रीतीनें त्यास तो मानूं लागला.

वर सांगितलेल्या गोष्टीमुळें असा परिणाम झाला कीं, निजाम फुगून जाऊन बादशाहाच्या मदतीस बरोबर सैन्य घेऊन ताबडतोब दक्षिणेंतून निघाला. बाजीरावास, आपल्या बाकीच्या मागण्यांच्या संबंधानें बादशाहा कांहींच व्यवस्था करित नाहीं असें पाहून राग आला, व त्यानें दिल्लीवर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. बादशाहानें

१ सरदेशमुखीप्रमाणेंच हा हक्क होता. परंतु ह्यांत वसुलावर शेंकडा ५ टक्के द्यावे असें होतें.

बाजीरावास भय दाखवावे ह्मणून दिल्लीच्या आसपासच्या मैदानांतून मोठमोठे तंबू ठोकले व जिकडे तिकडे आपलें सैन्य पसरून लढाईचा मोठाच आव घातला.

दिल्लीकडे मोठी धामधूम चालली आहे असें ऐकून बाजीरावानें आपलें अवजड सामान बुंदेलखंडचा राजा जगदेव याजपार्शीं ठेवून व हलकें सामान होतें तें बरोबर घेऊन तो दिल्लीकडे यावयास निघाला. तो आग्र्यापासून वीस कोशांवर आला तेव्हां कांहीं लष्कर बरोबर घेऊन महारराव होळकर, पिलाजी जाधव, विठोजी बुळे वगैरे बाजीरावाचे सरदार यमुनेच्या पलीकडील प्रांतांत लुटालुट करूं लागले. त्या वेळीं मोंगलांचे सुभेदार हे आपापले प्रांत धरून बसत असत. परंतु अयोध्येचा सुभेदार सादतखान ह्यानें ती वृत्ति टाकून देऊन एक मोठें लष्कर गोळा केलें, व होळकरावर अकस्मात् हल्ला करून त्याला यमुनेच्या पलीकडे घालवून दिलें. ही जी लहानशी माघार मराठ्यांना आली तिचा त्या डौली सादतखानानें फुगवून मोठा जय मानिला, व बादशाहास खोटेनाटेच लिहून पाठविलें कीं, “महारराव होळकरास मोठी भयंकर जखम लागली, विठोजी बुळे लढाईत ठार झाला, व मराठ्यांस चंबळा नदीच्या पलीकडे घालवून दिलें; आणि त्या गर्दीत २००० मराठ्यांची आर्ही कत्तल केली व दोन हजार मराठे यमुनेतून जात असतां बुडून मेले.” इकडे बाजीरावानें बुधावरच्या राजावर स्वारी करून त्याच्यापासून खंडणी घेऊन त्याच्या राज्यांत आपले हक्क बसविले. बाजीरावानें आपल्या सैन्याचा ज्या ठिकाणीं तळ दिला होता ती जागा समर करण्यास सोयीची नव्हती, ह्मणून सादतखान आग्र्यास येऊन पोहोंचला असें वर्तमान त्याला कळतांच त्यानें तें ठिकाण सोडलें, व तो ईशान्य दिशेस मोठें मैदान होतें तिकडे वळला. तिकडून दिल्लीहून खानडौरान व मीर कमरुद्दीन हेही बरोबर मोठी फौज घेऊन मथुरेकडे यावयास निघाले. पुढें खानडौरान व महंमदखान वंगण हे आग्रा एथें सादतखानाच्या फौजेस येऊन मिळाल्यावर

ल्याच्या फुसलावणीवरून खानडौरान यानें, पेशव्याचा वकील धोंडो-पंत पुरंदरे त्याचे बरोबर होता त्यास लावून दिलें. सादतखानानें बादशाहास जें खोटेंनाटें लिहिलें होतें त्याची कच्ची हकीकत धोंडोपंतानें बाजीरावास कळविली होती. मराठ्यांच्या वकिलास बादशाहानें घालवून दिलें ही मानहानि पाहून बाजीरावाची तळपायांची आग मस्तकास गेली. तो हणाला, “कांहीं हरकत नाही, ज्या वेळीं दिल्लीच्या दरवाज्याजवळचीं घरे जाळून टाकीन त्या वेळीं बादशाहास बाजीराव अजून दुसरीकडे कोठें गेला नाही, हिंदुस्थानांतच आहे, याचें प्रत्यंतर येईल !”

खानडौरान सादतखानास येऊन मिळण्याचे पूर्वी ६ दिवस बाजीराव मोठ्या झपाट्यानें दिल्लीकडे यावयास निघाला; व आडवाटेनें फक्त ७ कोशांवर ऊरलास येथें कमरुद्दीनखान होता त्याला डावी घालून, चूडामण जाट याच्या प्रांताच्या सीमेवरील मेवाटच्या डोंगराला वळसा घालून रोज वीस वीस कोशांच्या मजला करीत तो दिल्लीपुढें अकस्मात् येऊन थडकला. त्यानें प्रथमतः शहरांतील कांहीं हत्ती, उंट वाहेर चालले होते ते पकडून नेले, व कांहीं हिंदु लोक देवदर्शनार्थ वाहेर पडले होते त्यांना लुटलें. बाजीरावास जरी फार राग आला होता, तरी त्यानें तें शहर जाळलें नाही किंवा लुटलें नाही. हा शहाणपणा केला. त्याला असें वाटलें कीं, शहरची लूट केली तर आपणास परत जाण्यास फार अडचण पडेल, व घरे जाळून टाकलीं तर त्यांत आपण बादशाहाचा अपमान केला असें होऊन आपला जो हेतु साधायचा आहे त्याला त्या गोष्टीमुळें मोठें विघ्न येईल. नंतर दुसऱ्या दिवशीं बाजीरावानें एक बादशाहास, व एक राजा बख्तमल्ल यास, अशीं दोन पत्रें लिहिलीं. ह्यांत काय लिहिलें होतें तें कळायला कांहीं मार्ग नाही, तथापि दुसऱ्या दिवशीं बादशाहानें बाजीरावास आपला वकील परत पाठवून देण्याविषयीं विनंति केली. बाजीरावानें प्रत्युत्तरादाखल बादशाहास असें कळविलें कीं,

१ हें कोणतें ठिकाण असावें याचा पत्ता लागत नाही.—ग्रांटडफ.

“आमच्या वकिलाच्या जिवाची हमी घेतल्याखेरीज आह्मांस वकील पाठवितां येत नाहीं.” शिवाय त्यानें आणखीही असें कळविलें कीं, “आमची फौज शहरच्या अगदीं नजीक असल्यामुळे शहराचें बरेंच नुकसान होण्याचा संभव आहे, याकरितां आह्मी आमचा तळ तूर्त झील तलावाकडे हालवितों.” ह्या त्याच्या लिहिण्याचा तेथील मूर्ख दरबारी मंडळीनें भलताच अर्थ केला, व बाजीराव आपणांस भिऊन मार्गें मार्गें पळतो आहे असा त्यांनीं कुतर्क काढला व लगेच युद्धाची कडेकोट तयारी चालविली. मुझफरखान, मीर हुसेनखान कोका, राजा शिवसिंग व दुसरे सरदार व मानकरी लोक बरोबर ८ हजार फौज घेऊन बाहेर पडले. त्यांची हालचाल कशी काय आहे याचा तपास काढण्याकरितां बाजीरावानें प्रथमतः आपला सरदार सुतोजी जाधव यास पाठवून दिलें; व तें सर्व सैन्य आपणावर हल्ला करण्याकरितां येत आहे असा सुतोजीनें निरोप पाठवितांच, मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे हे एकदम त्याच्यावर चाल करून गेले. त्या झटापटींत मोंगलांकडील ६०० लोक मेले. राजा शिवसिंग धारातीर्थी आपला देह ठेवून निजधामास गेला, मीर हुसेनखान जबर जखम लागून आसन्नमरण होऊन पडला, व मोंगलांचा एक हत्ती व २००० घोडे मराठ्यांनीं धरून नेले. मराठ्यांचे फार थोडे लोक पडले, व जे थोडेसे जखमी झाले त्यांत इंद्राजी कदम हाच काय तो नांव घेण्यासारखा मनुष्य होता.

अशा रीतीनें त्या युद्धाचा शेवट होऊन बाजीरावाचें सैन्य जरा विश्रांति घेत बसलें आहे इतक्यांत, मीर कमरुद्दीनखान कांहीं नव्या दमाचे लोक बरोबर घेऊन आपणावर चाल करून येत आहे असें बाजीरावाच्या दृष्टीस पडलें. त्यानें लगेच त्याच्याशीं लढाई सुरू केली. परंतु काळोख पडत चालल्यामुळे ती लढाई पुढें तहकूब झाली. त्या दंग्यांत पेशव्याचे सुमारे तीस लोक पडले. पुढें खानडौरान व सादतखान हे कमरुद्दिनाच्या मदतीस येत आहेत अशी बातमी पेशव्यास लागल्यामुळे त्यानें रातोरात आपल्या सैन्याचा तळ हालविला,

व उजाडायला पश्चिमेस सुमारें ८ मैल तो निघून गेला. दुसरे दिवशीं सकाळीं वजीर खानडौरान व सादतखान हे कमरुद्दिनास येऊन मिळाले. परंतु त्यांनीं बाजीरावाचा पाठलाग वगैरे कांहीं केला नाहीं. इकडे पेशवा रेवारी, मंदावर वगैरे आपल्या रस्त्यावरील प्रांत लुटीत लुटीत ग्वाल्हेरीकडे चालला, व पावसाळ्याचे आंत यमुना नदी ओलांडून दुआब प्रांत लुटण्याचा त्यानें बेत केला. परंतु माळव्याच्या वसुलाला निजाम कदाचित् अडथळा करील ह्मणून त्यानें चिमणाजी आपास पत्र पाठविलें कीं, “ निजामाच्या हालचालीवर चांगलें लक्ष ठेवा, व तो नर्मदा उतरून अलीकडे घेण्याचा इलाज करील तर त्याच्या पिछाडीवर हल्ला करून त्याच्या तंगड्या त्याच्याच गळ्यांत घाला.” परंतु बाजीरावाला आपल्या संकेताप्रमाणें दुआब प्रांतावर हल्ला करतां आला नाहीं; कारण त्याच सुमारास, “ कोंकणांत बरीच गडबड उडाली आहे तर आपण ताबडतोब निघून यावें” असें शाहू महाराजांचें पत्र त्यास येऊन पोहोंचलें. त्यामुळें बादशाहानें तहाचें बोलणें सुरू केलें होतें त्याप्रमाणें माळवा प्रांताचें सर्व आधिपत्य व स्वारीखर्चाबद्दल १३ लाख रुपये घेण्याचा ठराव करून घेऊन तो दक्षिणेंत निघून आला. परत घेण्याचे वेळीं त्यानें आपला वकील धोंडोपंत पुरंदरे यास पुनः दिल्लीच्या दरबारीं पाठवून दिलें. पेशवा सन १७३७ त सातान्यास येऊन पोहोंचला, व तेथें शाहू महाराजांची भेट घेऊन एकदम कोंकणांत निघून गेला.

पोर्तुगीज लोकांच्या मदतीनें कुलावा किल्ला मानाजी आंग्र्याच्या हातीं लागला, परंतु या कामगिरीबद्दल आंग्र्यानें त्या लोकांस रेवदंड्यानजीक कांहीं मुद्दख देऊं केला होता तो दिला नाहीं, यामुळें पोर्तुगीज लोकांनीं संभाजी आंग्र्याचा पक्ष स्वीकारून ते मानाजीपासून कुलावा परत घेण्याचा यत्न करूं लागले. तेव्हां मानाजीनें शाहू महाराजांजवळ मदत मागितली. त्याला मदत करण्याकरितां महाराजांनीं बाजीरावास कोंकणांत जाण्यास आज्ञा केली. तो कोंकणांत गेल्यावर कुलाव्याजवळ त्याची व पोर्तुगीज लोकांची लढाई

झाली, तींत पोर्तुगीज लोक पळून गेले व बाजीरावास जय मिळाला. ह्या कामगिरीबद्दल मानाजीनें शाहू महाराजांस ७००० रुपये रोख व सालीना ३००० रुपये किमतीचें चिनई व विलायती सामान देण्याचा करार केला. हें वर्तमान सन १७३७ त घडलें.

नंतर बाजीरावानें साष्टी प्रांतावर हल्ला केला. त्याच्या पदरीं विसाजीपंत लेले हणून एक कारकून होता, त्यानें पोर्तुगीज लोकांच्या पदरचे बरेच लोक वश करून घेतले. प्रथमतः मराठ्यांनीं तारीख ६ एप्रिल रोजीं रात्रीस छापा घालून वसईनजीक नदीच्या पलीकडे घोडबंदर हणून एक किल्ला होता तो घेतला, व तेथील पोर्तुगीज सरदार व शिपाई लोक यांस कापून काढलें. दुसऱ्या दिवशीं हणजे तारीख ७ रोजीं मराठे नदीचा कांठ धरून बसले, व वसई व साष्टी एथील पोर्तुगीज लोकांमधील दळणवळण त्यांनीं बंद पाडलें. नंतर मराठे ठाण्यावर हल्ला करण्याकरतां निघाले. त्या वेळीं तेथें लुई बोटेलो हा पोर्तुगीज लोकांचा सरदार होता. तो तेथून करंज्यास पळून गेला. ठाण्यास कप्तान पेरीरा व वांदन्यास कप्तान फिराझ हे दोन सरदार मात्र आपापलीं ठाणीं धरून बसले होते. कप्तान पेरीरा यानें दोन वेळां मराठ्यांचा हल्ला मार्गे परतविला. परंतु दुसऱ्या हल्ल्यांत त्याला मोठी जखम लागून तो मरणोन्मुख होऊन पडला. त्याच्या जागेवर दुसरा एक सरदार आला. परंतु तो मराठ्यांचें नुसतें नांव ऐकूनच पळून गेला व ठाणें मराठ्यांनीं सर केले. नंतर बाजीरावानें आपला मोर्चा वांदन्यावर फिरविला. ह्या ठिकाणीं इंग्लिश लोकांनीं पोर्तुगीज लोकांस गुप्त रीतीनें दाखूगोळ्याची मदत केली होती. तिकडील मुख्य जिकण्याकरतां बाजीरावानें कांहीं आरब लोक व मराठे व हेटकरी नोकरीस ठेविले. परंतु इतक्यांत मराठ्यांच्या रतां दिल्लीस मोठ्या कडाक्यानें तयारी सुरू झाली असास समजतांच, बरेच पुष्कळ सैन्य बरोबर घेऊन तो दिस्थानांत स्वारी करण्याच्या हेतूनें कोंकणांतून निघून गेला.

भाग ८.

बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द, इ० स०

१७३८ पासून १७४० पर्यंत.

मराठ्यांच्या नाशाकरतां महंमदशाहा बादशाहानें केलेला प्रयत्न.—निजाम-उल्मुल्क फौजेसह माळव्यांत येतो.—बाजीराव आपल्या फौजेसह नर्मदा उतरतो.—भोपाळची लढाई.—निजामउल्मुल्काचा कोंडमारा.—त्याला बादशाहाकडून मदत येत नाही.—तो आपला पुत्र नासिरजंग यास मदतीस बोलावितो.—नासिरजंगास न येऊं देण्याविषयीं बाजीरावानें केलेली व्यवस्था.—निजाम मोठ्या कष्टानें दुराईसराई एथें येऊन पोहोंचतो.—तो बाजीरावास शरण येतो.—त्यांच्यांत तह होतो.—पोर्तुगीज लोकांबरोबर युद्ध.—तारापुरची लढाई.—रघूजी भोंसले कटक परगणा लुटतो.—रघूजीची उद्दाम वर्तणूक व बाजीराव त्याचें पारिपत्य करण्याकरतां निघतो.—वाटेंत त्याला नादिरशाहाच्या स्वारीचें वर्तमान कळतें.—नादिरशाहानें दिल्लीवर स्वारी करून जी भयंकर कत्तल केली तिची हकीकत.—बाजीराव त्याच्याशीं सामना देण्याची तयारी करतो.—चिमणाजी आपा वसईच्या किड्यास वेढा देतो.—वसई हातीं आल्यावर तो शिंदे, होळकर यांस बाजीरावाच्या मदतीस पाठवून देतो.—नादिरशाहा दिल्लीच्या बादशाहास तक्तावर बसवून इराणास परत जातो.—त्यानें दिल्लीहून नेलेली लूट.—त्याच्या स्वारीमुळें दिल्ली एथें घडलेला परिणाम.—बाजीराव बादशाहास पत्र पाठवितो.—बादशाहाकडून त्याला आलेला नजराणा.—तो उत्तरहिंदुस्थानांतील रजपूत राजे व बुंदेलखंडचे राजे यांच्याशीं निजामाच्या नाशाकरतां सख्य करतो.—तो कर्नाटकच्या स्वारीचा बेत रहित करतो.—रघूजी भोंसले हा सातारच्या दरबारीं ब्राह्मणांचें वर्चस्व पाहून त्यांचा द्वेष करतो.—बाजीराव युक्तीनें रघूजीस कर्नाटकावर स्वारी करण्याची मसलत देतो.—तो नासिरजंगाच्या फौजेस वेढा घालतो.—मुंगीपैठण एथील पोर्तुगीज भाजी आंग्रे कोंकणांत गडबड करतो.—शाहू महाराज मानाजीच्या मदतीस चिमणाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब यास पाठवितात.—बाजीराव नानासाहेबांच्या मदतीस आपास पाठवून देतो.—नानासाहेब संभाजी आंग्र्याचा हिराकोट एथें पराभव करतो.—उत्तरहिंदुस्थानांत जास्त मुलूख काबीज करण्याचे हेतूनें बाजीराव नर्मदेपर्यंत येऊन पोहोंचतो.—तो आजारी पडतो.—कलमडें एथें त्याचा मृत्यू.—त्याच्या मृत्यूमुळें झालेलें दुःख.—कोंकणांत

आपा व नाना यांस ही दुःखकारक वार्ता कळते.—ते कोंकणची व्यवस्था करून निघून येतात.—बाजीरावाच्या राजनीतीतील गुणदोष.

मराठ्यांचा नाश करण्याकरतां महंमदशाहा बादशाहानें निजाम-उल्मुल्कास दिल्लीस बोलाविलें होतें त्याप्रमाणें तो दिल्लीस जाऊन पोहोचला. निजामानें तें काम विशेष दक्षतेनें व तत्परतेनें करावें ह्मणून बादशाहानें त्याचा थोरला मुलगा गाजीउद्दीन यास माळवा व गुजराथ या दोन प्रांतांची सुभेदारी दिली.

आपल्या पदरच्या मांडलिक राजांपासून जितकी फौज मिळवितां येईल तितकी मिळवावी अशाविषयीं बादशाहानें निजामउल्मुल्कास पूर्ण अधिकार दिला होता. परंतु एवढा द्राविडीप्राणायाम करूनही, त्याचे खासगी व बाहेरून मदतीस बोलाविलेले मिळून फक्त ३४००० लोक काय ते त्याचे जवळ जमले. त्याचा तोफखाना मात्र फार उत्तम होता. सादतखानाचा पुतण्या अबुल मनसूरखान सफतरजंग (प्रसिद्ध सुजाउद्दौला याचा बाप) व कोट्यांचा राजा ह्यांची त्यानें आपल्या पिछाडीचा वंदोबस्त करण्याकडे नेमणूक केली. निजाम त्या स्वारीची एकंदर व्यवस्था फार जपून व मोठ्या काळजीनें पहात होता. प्रथमतः यमुना उतरून तो दुआब प्रांतांत उतरला. नंतर यमुनेच्या दक्षिणतीरानें जाऊन कालपी येथें ती नदी पुनः तो उतरला, व बुंदेलखंडच्या राजांस बरोबर घेऊन तो माळवा प्रांतांत दाखल झाला. ह्या प्रसंगीं फक्त बुंदीचा राजा काय तो निजामाच्या मदतीस आला नव्हता.

बाजीराव नर्मदेवर जाऊन पोहोचेंपर्यंत त्याच्याजवळ एकंदर ८०००० सैन्य जमा झालें. तरी या प्रचंड सैन्यांत यशवंतराव दाभाडे, गायकवाड, रघूजी भोंसले वगैरे मराठे सरदार नव्हतेच. हे सरदार आले नाहींत याचें कारण पेशव्याचें व त्यांचें अंतस्थ वैमनस्य होतें हें होय.

बाजीराव सन १७३८ त नर्मदा उतरला त्या वेळीं निजामउल्मुल्क सिरोंज एथें होता. त्या दोन्ही सैन्यांची सन १७३८ च्या

जानेवारी महिन्यांत भोपाळ एथें गांठ पडली. बाजीरावाच्या मनांत निजामाची चांगलीच खोड जिरवावयाचें होतें; परंतु त्याचें सैन्य वाटेच्या श्रमानें फार थकलें होतें, ह्मणून त्याला एकदम हल्ला करतां आला नाहीं. या वेळीं निजामानें जर बाजीरावाच्या सैन्यावर हल्ला केला असता तर त्याला निजामाचा पराभव करण्यास बरेंच जड गेलें असतें. परंतु निजामानें तसें कांहीं न करतां तो भोपाळच्या किड्यानजिक आपल्या सैन्याचा तळ देऊन बसला. निजामानें हा तळ आपल्या मते सुरक्षित अशा स्थळीं दिला होता. त्याच्या पुढच्या अंगास एक मोठा ओढा असून मागच्या अंगास एक विस्तीर्ण तलाव होता. परंतु ही जी जागा त्यानें शोधून काढिली तीच पुष्कळ अंशीं त्याच्या नाशास कारणीभूत झाली. बाजीरावाची व त्याची प्रथम जी चकमक झडली, तींत जयसिंगाचा मुलगा, बुंदेलखंडच्या राजाचे स्वार व दुसरे रजपूत लोक बरोबर घेऊन आला होता. त्या लढाईत ९०० रजपूत लोक पडले, व त्यांचे ७०० घोडे बाजीरावानें धरून नेले. पेशव्याचे फक्त १०० लोक पडले व ३०० जखमी झाले. ह्या लढाईत राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव व सयाजी गुजर हे प्रमुख होते. ही लढाई चालली असतां, निजाम आपलें ठाणें सोडून बाहेर पडेल तर त्याच्यावर एकदम हल्ला करून त्याचा फडशा उडवावा अशा हेतूनें, तेथून जवळच दोन बाणांच्या टप्यावर आपल्या निवडक फौजेनिशीं बाजीराव उभा होता. परंतु त्याच्या मनांत होतें तसें घडून आलें नाहीं. नंतर बाजीरावानें निजामास चोर्हीकडून घेरा घालून त्याचा कोंडमारा करून टाकला, व त्याच्या सैन्यास धान्यादिकांचा अगदीं तोटा पाडला. सफतरजंग व कोट्याचा राजा यांची एक टोळी दाणावैरण आणण्याकरतां बाहेर पडली. परंतु महारराव होळकर व यशवंतराव पवार ह्यांनीं तिच्यावर हल्ला करून तींतील १९०० लोक ठार केले. दिवसेंदिवस वेढ्यांत सांपडलेल्या लोकांची फारच कठिण अवस्था होऊं लागली. त्यांना मूठभर आटा व कटोराभर पाणीही मिळेनासें झालें. बाजीरावाचे लोक आपणावर

८ वा.] बाजीराव बहाळ पेशवे यांची कारकीर्द.

४४

कोणत्या वेळेस कोणत्या अंगाने तुटून पडतील याचा निजामास कांहींच अंदाज लागेना. यामुळे त्याचे शिपाई रात्रंदिवस खडा पहारा करीत बसले होते. निजामाच्या सैन्यापैकीं पुष्कळ लोक-विशेषतः रजपूत-आपणांला आश्रय देऊन आपले रक्षण करावे ह्मणून बाजीरावाची विनंति करूं लागले. परंतु वेढ्यांत सांपडलेल्या शत्रूच्या लोकांची जितकी जास्त संख्या असेल तितका शत्रु लवकर जेरीस येतो हें तत्व बाजीरावास चांगलें माहित होतें, यामुळे त्यानें त्यांचें बोलणें त्या वेळीं मान्य केलें नाहीं. निजामउल्मुल्क मोठा धोरणी व कावेबाज असून अशा रीतीनें आपल्या पेंचाटींत कसां सांपडला याचेंच बाजीरावाला राहून राहून आश्चर्य वाटत असे. बाजीरावानें भोपाळाहून चिमणाजी आपास पत्र पाठविलें त्यांत तो असें ह्मणतो कीं, “नबाब (निजामउल्मुल्क) एवढा वृद्ध व अनुभवशीर योद्धा असून तो अशा रीतीनें कसा गाफिल राहिला याचें मला फार मोठें नवल वाटतें. दिल्लीकडे अशी बातमी आहे कीं, ह्या ठिकाणीं निजामउल्मुल्काचा पुरा फडशा उडणार.”

निजामउल्मुल्कानें मदतीकरतां बादशाहास पत्र पाठविलें. तेव्हां त्याच्या मुक्ततेकरतां दिल्लीस वरकांती मोठ्या जारीनें तयारी चालली. वजीर खानडौरान व निजाम यांचें पूर्वीपासून वैमनस्य होतें, यामुळे निजामाची बाजीरावानें केलेली दुर्दशा पाहून त्याला मनांतून फार आनंद झाला. शिवाय बादशाहानें आपल्या सैन्यास असा हुकूम केला कीं, “मला स्वतः निजामाच्या कुमकेस जावयाचें आहे, तर मी निवेपर्यंत कोणीही हालचाल करूं नये.” बाजीरावास वरील वर्तमान कळलें तेव्हां, उत्तरेकडून कदाचित् निजामास मदत येईल ह्मणून जी त्याला भीति होती ती बहुतेक दूर झाली; कारण बादशाहा आंतून निजामाचा द्वेष करतो असें बाजीरावास ठाऊक होतें, व यामुळे तो त्याच्या मदतीस कधींही येणार नाहीं हें पेशवा पूर्णपणें समजून होता. निजामानें दिल्लीस पत्र पाठविलें त्याच वेळीं दुसरें एक पत्र त्यानें आपला पुत्र नासिरजंग यासही दक्षिणेंत पाठविलें होतें. त्यावरून

नासिरजंगानें हैदराबाद व औरंगाबाद एथें मोठें सैन्य जमा केलें. निजाम या वेळीं इतका भिऊन गेला होता कीं, नासिरजंगानें आपल्या कुमकेस लवकर निघून यावें ह्मणून त्यानें भोपाळ एथून जासुदावर जासूद पाठविण्याचा सपाटा चालविला होता.

बाजीरावास वरील खबर कळली तेव्हां त्यानें सेनासाहेब सुभे रघूजी भोंसले यास आपल्या मदतीस यावें ह्मणून पत्रांवर पत्रें पाठविलीं. त्यांत कांहीं आर्जवांचीं व कांहीं धमकीचींही होतीं. परंतु रघूजी मदतीस आला नाहीं. पेशव्यानें, सेनापति यशवंतराव दाभाडे त्या वेळीं सुरतेजवळ सोनगड एथें होता त्यास मदतीस पाठवून देण्याविषयीं शाहू महाराजांस विनंतिपत्र लिहिलें, व महाराजांनींही “पेशव्याच्या मदतीस जरूर निघून जावें” ह्मणून दाभाड्यास स्वदस्तूरचें पत्र लिहून निक्षून आज्ञा केली. निजामाच्या कुमकेस येणारें सैन्य त्या वेळीं औरंगाबादच्या उत्तरेस फुलुमरें एथें जमलें होतें, व चिमणाजी आपा त्या सैन्याची वाट पहात तापीच्या कांठीं दबा धरून बसला होता. त्या वेळीं आपास बाजीरावानें असें लिहिलें होतें कीं, “या वेळीं तुझ्यानें जितकी फौज जमा करवेल तितकी जमा कर; फत्तेसिंग भोंसले, शंभूसिंग जाधव व सरलष्कर यांस दक्षिणेंतून आपल्या मदतीस बोलाव; व सेनापति दाभाडे, गायकवाड, बांडे वगैरे सरदार माझ्या मदतीस निघाले नसतील तर त्यांनाही आपल्याकडेच बोलावून घे; आणि सर्व मिळून नासिरजंगाच्या फौजेवर नजर ठेवा. जर या वेळीं सर्व मराठे एकचित्त होऊन नेटानें प्रयत्न करतील, तर मराठ्यांना सर्व दक्षिणचें आधिपत्य मिळण्यास मुळींच विलंब लागणार नाहीं.”

पुढें निजामउल्मुल्क भोपाळाहून निघून जाण्याविषयीं प्रयत्न करूं लागला; परंतु तोफा वगैरे अवजड सामान त्याच्यावरोबर फार असल्यामुळें त्याला मार्गें फिरावें लागलें. त्याचें सैन्य पूर्वीच्या जागीं परत येत असतां बाजीरावानें त्याच्यावर हल्ला केला. त्यामुळें त्याला भोपाळच्या किल्ल्यापर्यंत मार्गें हटावें लागलें. त्याचें सैन्य किल्ल्यांत शिरूं

लागलें, परंतु आंतील जागा सर्व सैन्यास पुरे इतकी नसल्यामुळें कांहीं लोक तटाच्या बाहेरच्या अंगास राहिले. तटाला खिंडार पाडण्या-सारख्या तोफा बाजीरावाबरोबर नव्हत्या. तथापि त्यांच्या सैन्यानें बाणांचा व गोळ्यांचा निजामाच्या सैन्यावर असा मारा चालविला होता कीं, त्यामुळें निजामउल्मुल्क फारच धाबरून गेला. शेवटीं मारीन किंवा मरेन असा मनाचा धडा करून जड जड सामान होतें तें भोपाळ व इस्लामगड एथें टाकून व कांहीं तोफा व उंटावरच्या जेजाला बरोबर घेऊन तो बाहेर पडला. बाजीरावानें त्यांच्यावर हल्ला करून तोफखाना घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या हल्ल्यांत तोफांच्या मान्यामुळें त्याचे बरेच लोक पडले. तोफखान्याचे आश्रयानें रोज एक किंवा दीड कोसाची मजल करीत निजामउल्मुल्क मोठ्या शर्थीनें सिरोंजच्या नजीक दुराईसुराई एथें जाऊन पोहोंचला. यापुढें बाजीरावाबरोबर आपला निभाव लागणें कठिण असें समजून, प्रथम बाजी-

१ एथून बाजीरावानें धावडशीच्या स्वामींस पत्र पाठविलें होतें तें एणेंप्रमाणें:—

श्रीमंत परमहंस महाराज श्रीस्वामींचे सेवेशीं चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान. कृतानेक विज्ञापना येथील कुशल महाराजांचे आशीर्वादे पौष वद्य चतुर्दशीपावेतों मुक्काम भूपाळ यथास्थित असों विशेष. या प्रांतीं फौजेसहित आलों. नबाबाचा व आमचा मुकाबला व्हावा तों नबाब भूपाल टप्पा अशिरी यास गेले. छ० ३ रमजानीं एक युद्ध जाहलें. दुसरें कालही एक युद्ध नबाबाचें व लोकांचें (आमच्या फौजेचें) झालें. बरासा तमाशा नबाबांनीं पाहिला. महाराजांचे प्रतापें मोर्चे नबाबावरील सलाबत (सिद्धि) बरीशी चढली. नबाब भोपाळचे आश्रयास तीस चाळीस हजार फौजेनिशीं बसले. आमचे मोर्चे बाद घोडविरि (?) बसले आहेत. कराळचा (बंदुकवाले घोडेस्वार) मार देत आहेत. मोंगलांचा आरगानरगा (दाणावैरणीची बंदी) केला आहे. दाणा, गल्ला, वैरण, काडी कुलबाद झाली आहे. बासगाचीच (?) गत यास झाली आहे. स्वामींच्या आशीर्वादे निजामउल्मुल्क या ठिकाणीं बुडत आहे. अगर सुटका झाली तरी उत्तमच होईल. नबाब किल्लेबंद झाले त्यामुळें त्याची अब्रू राहिली नाहीं. आपला आशीर्वाद समर्थ आहे. सर्व आशीर्वाद महाराजांचा आहे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.—पत्रें, यादी वगैरे (पत्र ४४).

रावानें जानेवारी महिन्यांत त्याच्यावर-हल्ला केला त्या दिवसापासून २४ व्या दिवशीं ह्मणजे तारीख ११ फेब्रुवारी सन १७३८ रोजीं निजाम पेशव्यांस शरण आला, व त्यानें तहाचें बोलणें लाविलें. त्या वेळीं निजामापाशीं बाजीरावानें जें जें मागितलें तें तें सर्व त्यानें कबूल केलें. “संपूर्ण माळवा प्रांत व नर्मदा व चंबळा ह्या नद्यांच्या मधील सर्व मुल्ख व लढाईच्या खर्चाबद्दल ९० लाख रुपये बादशाहाकडून देववितों” असा निजामाचा स्वदस्तुरचा लेख लिहून घेऊन बाजीरावानें त्याचा पिच्छा सोडिला. नंतर कांहीं दिवस बाजीराव चंबळा नदीचे दक्षिणेकडील मुलखावर खंडणी बसविण्याकरतां तिकडेच राहिला.

बाजीराव उत्तरहिंदुस्थानांत निजामाबरोबर लढाई करण्याच्या कामांत गुंतला असतां कोंकणांत चिमणाजी आपा हाही पोर्तुगीज लोकांबरोबरच्या लढाईत गुंतला होता. त्यानें, पोर्तुगीज लोकांनीं विशेष गडबड करूं नये ह्मणून, व्यंकटराव घोरपडे यास कांहीं स्वार बरोबर देऊन गोव्याकडे रवाना केलें, व उत्तरकोंकणांत खंडोजी माणकर यास पाठवून दिलें. त्यानें प्रथमतः तारापुराजवळ अशिरी ह्मणून किल्ला आहे त्यास वेढा दिला. ह्या वेळीं डॉन आंटोनिओ कार्डिम फ्रायस् ह्या प्रसिद्ध पुरुषाची वसई व साष्टी यांच्या सुभेदारीवर नेमणूक झाली होती, व त्यानें, पोर्तुगीज लोकांचा जो मुल्ख मराठ्यांनीं घेतला होता त्यापैकी कांहीं त्यांच्याशीं लढून परत घेतला. कर्नल पेड्रो डी मेलो यानें ९०० युरोपियन व ४००० पोर्तुगीज कोंळे लोक बरोबर घेऊन अशिरी एथें खंडोजी माणकर याच्यावर हल्ला करून त्याचा मोड करून टाकला, व ठाणें मराठ्यांपासून एकदम हल्ला करून परत घेण्याचा मोठ्या नेटानें उद्योग चा-

१ माणकर याचे वंशज कुलाबा जिल्ह्यांत माणगांव तालुक्यांत खरवली एथें राहतात. खरवली गांव त्यांस इनाम आहे. २ हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज लोकांनीं जे लोक वाटविले होते त्यांपैकीं.

लविला. मुंबई येथील इंग्लिशांच्या गव्हर्नरानें ह्या हल्यांचें वर्तमान मराठ्यांस कळविलें, व पोर्तुगीज लोकांशीं तह करावा अशी त्यांस मसलत दिली. परंतु इतक्यांत महारराव होळकर हा खंडोजी माणकराचे मदतीस ठाण्यास आला. नंतर लवकरच डॉन आंटोनिओ फ्रायस् यानें स्वतः ठाण्याच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. परंतु होळकरानें त्याचा पराभव करून त्यास मार्गें हटविलें. ह्या झटापटींत फ्रायस् साहेब गोळी लागून पडला, व पोर्तुगीज लोक पळून गेले.

पुढें इ० स० १७३९ त महाराजांनीं चिमणाजी आपाबरोबर शिंदे, होळकर, वगैरे सरदार देऊन त्यास कोंकणांत पाठवून दिलें. ह्या वेळीं चिमणाजी आपा मोठ्या जय्यत तयारीनें कोंकणांत आला होता. राणोजी शिंदानें प्रथमतः जानेवारी महिन्यांत कतलवाडी व डहाणू हे किल्ले सर केले; व फेब्रुवारी महिना संपत आहे तोंच शिरगांव, केळवें व तारापूर हेही आणखी पोर्तुगीज लोकांशीं लढाई करून घेतले. तारापूर एथें मात्र फार भयंकर युद्ध झालें. मराठ्यांनीं किल्ल्याच्या तटास ४ सुरंग लावले होते. त्यांपैकीं २ चांगले उडाले व तटाला वरेंच मोठें खिंडार पडलें. बाजी भिवराव, रामचंद्र हरी, यशवंतराव पवार व आंग्र्यांचा सरदार तुकाजी पवार हे आपापले लोक बरोबर घेऊन किल्ल्याकडे धांवले. परंतु पोर्तुगीज लोकांनीं त्यांचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं, व कांहीं वेळपर्यंत जय कोणास मिळणार तें कांहींच कळेना. नंतर राणोजी भोंसला खंदकांतून, ज्या ठिकाणीं खिंडार पडलें नव्हतें तेथें गेला, व शिड्या लावून हातांत नंग्या तरवारी घेऊन त्याचे लोक वर चढले. परंतु ह्या ठिकाणींही पोर्तुगीज लोक जिवावर उदार होऊन लढले; व बहुतेकांनीं देह ठेवीपर्यंत मराठ्यांचा किल्ल्यांत शिरकाव होऊं दिला नाहीं. किल्ल्यांत जे पोर्तुगीज लोक मराठ्यांच्या हातीं

१ जान हानीं किंवा स्टीफन ला यांपैकीं त्या वेळीं कोण होता तें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं.—ग्रॉटडफ.

सांपडले त्यांत त्यांचा मुख्य सरदार डॉन फ्रान्सिस डी आलार-केओ हाही मराठ्यांच्या हातांत सांपडला.

अशा रीतीनें पोर्तुगीज लोकांबरोबरची लढाई मोठ्या निकरानें सुरू असतां व रघूजी भोंसल्याचा चुलता राणोजी भोंसला आदि-करून प्रतापी वीर तारापूर वगैरे ठिकाणीं आपल्या शौर्याची कमाल करीत असतां रघूजी भोंसला आपली सत्ता पूर्वेकडे विस्तृत करीत होता. निजामउल्मुल्काला बाजीरावानें भोपाळ एथें कोंडून धरलें होतें त्या संधींत त्यानें कटक परगणा लुटला, व उत्तरेस अलाहाबा-देपर्यंत स्वारी करून तेथील सुभेदार सुजाखान यास ठार मारिलें, व तोही प्रांत लुटून तिकडून अतोनात पैसा घेऊन तो गेला. वरील स्वारी करण्याबद्दल त्यानें शाहू महाराजांची परवानगी मागितली न-व्हती. तेव्हां अशा प्रकारची त्याची उद्दाम व बेमर्याद वर्तणूक पा-हून बाजीरावास फार राग आला. त्याचें पारिपत्य करण्याकरितां बाजीराव पुण्याहून बरोबर फौज घेऊन निघाला, व त्यानें आपला विनीचा सरदार आवजी कावरे यास बऱ्हाड प्रांतांत लुटालूट कर-ण्याकरितां पुढें पाठवून दिलें. परंतु हे अपर्यशी कावरेबुवा बऱ्हाडांत जातात तोंच त्यांच्यावर रघूजीनें स्वारी करून त्यांचा इ० स० १७३९ च्या फेब्रुवारीच्या अखेरीस पुरा नाश करून टाकला. बा-जीरावानें हें अपजयाचें वर्तमान ऐकिलें तेव्हां त्याला फारच राग आला, व रघूजीची पक्की रग जिरविण्याकरितां तो दरकूच दरमजल करीत निघाला.

परंतु मार्गांत त्याला निराळेंच वर्तमान समजलें त्यामुळें त्याला त्या वेळीं तो वेत रहित करावा लागला. त्याला असें कळलें कीं, इराणचा बादशाहा नादिरशाहा यानें दिल्लीवर स्वारी करून मोंगलांचा परा-भव केला, खानडौरान लढाईत पडला, व सादतखान यास शत्रूंनीं कैद केलें.

१ ह्याच आवजी कावऱ्याचा, डुभईच्या लढाईच्या प्रारंभीं दमाजी गायकवाड यानें सन १७३१ त पराभव केला होता.

ह्या ठिकाणीं नादिरशाहाच्या स्वारीचा जरा खुलासेवार इतिहास दिला असतां अगदींच अप्रासंगिक होणार नाहीं. कारण दिल्लीचें राज्य दुर्बळ होत चाललेंच होतें, परंतु तें एकदम अतिशय दुर्बळ होण्याला व विशेष प्रयास न पडतां मराठ्यांच्या हातांत येण्याला ही स्वारी बरीच कारणीभूत झाली.

नादिरशाहा हा इराणचा बादशाहा. तो पूर्वी कंदाहारास वेढा घालीत होता तेव्हां कांहीं अफगाण लोक गिझनीजवळील प्रांतांत पळून आले होते. तेव्हां नादिरशाहानें त्यांस पकडावें किंवा देशपार करावें ह्मणून दिल्लीच्या दरबारास विनंति केली. परंतु त्या लोकांचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य त्या वेळीं दिल्लीच्या दरबारास नव्हतें; शिवाय अशा रीतीनें आपणाला लिहिण्याचा नादिरशाहाला अधिकार नाही असेंही दरबारी लोक ह्मणूं लागले. दरबारी लोकांच्या सांगणीवरून बादशाहानें नादिरशाहास कांहींच उत्तर पाठविलें नाहीं. नादिरशाहास या गोष्टीमुळें फार राग आला, व तो एकदम गिझनी व काबूल यांजवर चाल करून आला. नंतर त्यानें आपला एक जासूद दिल्लीस पाठविला. परंतु त्यास अफगाण लोकांनीं पहाडांत मारून टाकलें. तेव्हां हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याला हें कारण सबळ आहे असें नादिरशाहास वाटल्यावरून तो त्या खटपटीस लागला. काबूल प्रांत विशेष आयास न पडतां त्याच्या हातीं लागला. परंतु तेथचा नीट बंदोबस्त करण्याकरितां त्याला कांहीं महिने तेथें रहावें लागलें. नंतर तो हिंदुस्थानांत येण्याकरितां कूच करूं लागला. ह्या वेळीं दिल्लीच्या दरबारीं मराठ्यांची फार भीति होती; शिवाय दरबारी मंडळीच्या आंतल्या आंत फळ्या झाल्या होत्या. यामुळें नादिरशाहाची हालचाल कशी काय आहे इकडे कोणाचेंच लक्ष पोहोंचलें नाहीं. इ० स० १७३८ च्या नवंबर महिन्यांत नादिरशाहा पहाडांतून खालीं उतरला, व त्या ठिकाणीं एक मोंगलांचा सरदार होता त्याचा पराभव करून सिंधुनदावर नावांचा पूल बांधून तो

पंजाबांत शिरला. हें वर्तमान दिल्लीस समजलें तेव्हां मात्र तेथील सर्व लोकांची पांचावर धारण बसली.

नादिरशाहा दिल्लीपासून ९० कोसांच्या आंत येईपर्यंत त्यास मोंगलांकडून कांहींएक अडथळा झाला नाही. नंतर महंमदशाहानें, निजामउल्मुल्क त्या वेळीं दिल्ली एथें होता त्याच्याबरोबर बरीच फौज देऊन त्याला कर्नाळ एथें पाठवून दिलें, व त्या ठिकाणीं छावणी देऊन तो नादिरशाहाची वाट पहात बसला. नादिरशाहा कर्नाळ एथें येऊन पोहोंचण्याच्या सुमारास अयोध्येचा नबाब सादतखान हाही कर्नाळ एथें येऊन पोहोंचला. पुढें मोंगलांची व इराणी लोकांची लढाई झाली तींत मोंगलांचा पुरा पराभव झाला, खानडौरान मारला गेला, व सादतखान शत्रूंच्या हातांत सांपडला. ही लढाई चालली असतां निजामउल्मुल्क लढाईंत न शिरतां स्वस्थ बसून राहिला होता. वरील लढाई तारीख १३ फेब्रुवारी सन १७३९ त झाली. ह्या पराजयानंतर महंमदशाहानें आपण शरण आलों असें बोलणें लावण्याकरतां निजामउल्मुल्कास नादिरशाहाकडे पाठवून दिलें, व मागून आपण स्वतः कांहीं लोक बरोबर घेऊन त्याच्या छावणींत गेला. नंतर कांहीं दिवसांनीं महंमदशाहास बरोबर घेऊन नादिरशाहा दिल्लीस आला. तो मार्च महिन्याच्या आरंभीं दिल्लींत आला, व ते दोन्ही पादशाहा खासमहालांत जाऊन उतरले. नादिरशाहानें सर्व शहर-भर आपल्या लोकांच्या चौक्या बसविल्या, व जागजागीं पहारेही ठेविले.

नादिरशाहानें एवढा बंदोबस्त केला तरी दिल्लीचे लोक स्वस्थ बसले नाहींत. त्याला दिल्लींत येऊन एक दिवस झाला नाही तोंच तो मेला अशी त्या लोकांनीं कंडी उठविली. तेव्हां दिल्ली एथील रहिवाशी लोकांचा द्वेष ज्यास्तच दुणावला. ते लोक, जे इराणी लोक त्यांच्या हातांत सांपडण्यासारखे होते त्यांवर तुटून पडले, व दिल्लीच्या लोकांच्या क्रोधाग्नींत त्यांपैकीं बरेच जणांच्या आहुती पडल्या.

१ हल्लीं ह्या वेळीं ७०० लोक मारले गेले असें म्हणतो, व स्कॉट १००० मारले गेले असें म्हणतो.

नादिरशाहा प्रथमतः हा दंगा बंद करण्याच्या खटपटीस लागला. परंतु तो बंद न होतां सर्व रात्रभर एकसारखा सुरू होता. नंतर सूर्योदयीं, आपण स्वतः गेल्यानें हा दंगा बंद होईल असें समजून तो घोड्यावर बसून निघाला. रस्त्यांत प्रथमतः त्याच्या देशबांधवांचीं प्रेतें त्याच्या नजरेस पडलीं; इतक्यांत दगड, तीर व कांहीं अग्न्यस्त्रें यांचा कित्येक घरांतून त्याच्यावर सारखा वर्षाव सुरू झाला, व त्याच संधींत त्याच्यावर एकानें गोळीही टाकली! परंतु ती त्याला न लागतां त्याच्याजवळ एक उमराव होता त्याला लागून तो ठार झाला. तेव्हां त्याला अतिशय राग येऊन त्यानें शहरांतील लोकांची कत्तल करण्यास हुकूम दिला ! ती कत्तल सूर्योदयापासून अपराह्नकाल होईपर्यंत चालली होती; आणि लूट, विषयवासना व सूड उगविण्याची इच्छा यांमुळे जे अनर्थ करण्यास मनुष्य प्रवृत्त होतो, ते सर्व त्या कत्तलींत झाले. शहरांत पुष्कळ ठिकाणीं आग लागली, सर्व शहरचे रस्ते मनुष्यांच्या प्रेतांनीं भरून गेले, रक्ताचे पूर वाहले, व लोक आपला जीव बचावण्याकरतां सैरावैरा पळत सुटले, असा एकच कल्होळ माजून गेला !

अशा प्रकारचा रक्तस्राव पाहून नादिरशाहा खुष झाला. नंतर महंमदशाहाच्या रदबदलीवरून त्यानें ती कत्तल बंद करण्या-

५ या गोष्टीविषयीं जे साधारण वृत्तांत आहेत त्यांत तफावती आहेत. एक हकीकत अशी सांगतात कीं, ही कत्तल चालली असतां नादिरशाहा मोठ्या बाजारांतील रुकुदौल्याच्या मशिदींत बसला होता. तेथें महंमदशाहा व त्याचे उमराव धीर धरून गेले. ते खालीं माना घालून उभे राहिले होते. मग नादिरानें त्यांस बोलण्याची आज्ञा केल्यावर, महंमदशाहास अश्रु आले, व तो म्हणाला कीं, “आतां माझ्या रयतेस जीवदान द्या.” ही गोष्ट असंभाव्य दिसत नाहीं. परंतु हिला डौ साहेबाच्या इतिहासाचा मात्र आधार आहे. हल्लीं म्हणून कोणी एक गृहस्थ त्या वेळीं तेथें होता त्यानें लिहिलेली हकीकत “सैर मुताखरीन” हा ग्रंथ लिहिणारानें उतरून घेतली आहे. ती व सरबुलंदखानाजवळ एक हिंदुस्थानी चिटणीस होता त्यानें लिहिलेली हकीकत आहे ती, हे दोन या कत्तलीचे चांगले लेख आहेत. त्या चिटणिसाच्या हकीकतींत पुढील गोष्टी तपशीलवार

विषयीं आपल्या लोकांस हुकूम केला. हुकूम होतांच त्याच्या लोकांनीं कत्तल बंद केली. नादिरशाहाची त्याच्या लष्करी लोकांत अशा प्रकारची कैद होती हें पाहून त्याची तारीफच केली पाहिजे !

इतकें झालें तरी दिल्लीच्या लोकांचीं दुःखें संपलीं नव्हतीं. नादिरशाहाचा हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचा मुख्य उद्देश, हिंदुस्थान लुटून द्रव्य मिळवावें एवढाच होता, व दिल्लींत आल्यापासून तें द्रव्य कसें वसूल करावें याच गोष्टीचा तो विचार करीत होता. या कामांत त्याचा प्रथमचा मदतगार सादतखान हा होता. परंतु दिल्लीस आल्यावर सादतखान लवकरच मरण पावला. तेव्हां तें काम त्यानें सरबुलंदखान व तहमस्पखान ह्मणून कोणी एक इराणी सरदार होता त्या दोघांस सांगितलें.

त्यांनीं प्रथमतः बादशाही खजिना, प्रख्यात मयूरासन व जवाहीर हें सर्व हस्तगत करून घेतलें. नंतर त्यांनीं मोठमोठ्या अमीरउमराव लोकांवर जुलूम करून त्यांना नागवून टाकले, व शेवटीं ते साधारण प्रतीचे अंमलदार व गोरगरीब यांवर तुटून पडले. त्यांनीं शहरची नाकेबंदी केली, व एकंदरीनें प्रत्येक मनुष्यावर जुलूम करून व त्यास मारहाण करून त्यापासून द्रव्य काढलें. ह्या जुलुमामुळें पुष्कळ लोक मेले, व पुष्कळांनीं आत्महत्या केली. ह्या संबंधानें एका ग्रंथकारानें असें वर्णन केलें आहे कीं, “निद्रा व विश्रांति हीं शहरांतून पळून गेलीं; प्रत्येक घरांत व खोलींत दुःखाचे उमासे ऐकूं येऊं लागले; पूर्वी मोठी कत्तल झाली होती, परंतु सांप्रत निरनिराळ्या लोकांचे खून होऊं लागले !”

दाखल केल्या आहेत. ती कत्तल अर्धा दिवस चालली होती, व असंख्य लोक मारले गेले असें हज्जान म्हणतो. १२०००० पासून १५०००० मरण पावले असें फ्रेझर ह्मणतो. परंतु “नादिरनाम्यांत” ३०००० मेले असें सांगितलें आहे. स्कॉट साहेब फक्त ८००० मेले असें सांगतो, परंतु त्याला आधार कांहीं एक देत नाही. आतां त्या कत्तलीच्या कामास २०००० लष्कर लागलें होतें, व त्यास कोणी आडही आला नव्हता, असें असून २ प्रहरांत फक्त ८००० लोक मेले असतील ही गोष्ट बरीच अविश्वसनीय वाटते.—
एल्फिन्स्टन.

अशा प्रकारचें भयंकर वर्तमान बाजीरावास कळलें तेव्हां त्याला मोठी काळजी उत्पन्न झाली, व एकाएकी उद्धवलेल्या ह्या जबरदस्त शत्रूचा समाचार घेण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्याला असें वाटलें कीं, रघूजी भोंसल्याचा व आमचा कलह हा आपसांतील आहे, त्याचें या गोष्टीपुढें कांहींच महत्त्व नाहीं, तसेंच पोर्तुगीज लोकांबरोबर चाललेली लढाईही तिच्यापुढें कांहींच नाहीं. ह्या वेळीं बाजीराव नशिराबाद येथें होता. त्याला असें कळलें कीं, नादिरशाहाचा हेतु दिल्लीच्या तऱ्तावर आपण बसावें असा आहे. पुढें त्याला आणखी असेंही समजलें कीं, नादिरशाहाचे एक लाख लोक दक्षिणेंत चाल करून येत आहेत. परंतु त्यामुळें बाजीराव मुळींच घाबरला नाहीं. अशा बलिष्ठ शत्रूस हात दाखविण्याचा प्रसंग आपणास अनायासें प्राप्त होत आहे असें पाहून त्याला जास्त उत्साह व स्फुरण आलें, व नादिरशाहाबरोबर सामना देण्याची तो कडेकोट तयारी करूं लागला. बाजीराव ह्मणाला, “ह्या वेळीं दक्षिणेंतील सर्व हिंदूनीं व मुसलमानांनीं मला मदत केली पाहिजे; मी तर आपले मराठे या कामाकरतां नर्मदा नदीपासून चंबळा नदीपर्यंत पसरणार.” त्यानें नासिरजंगास, “नादिरशाहा हा आपणां दोघांचाही शत्रु आहे, तर त्याचें पारिपत्य करण्याकरितां मला येऊन मिळावें” ह्मणून पत्र लिहिलें. त्याचप्रमाणें त्यानें चिमणाजी आपासही पत्र पाठविलें कीं, “सध्या पोर्तुगीज लोकांबरोबरची लढाई तहकूब ठेवावी, व एकंदर सैन्य घेऊन मला ताबडतोब येऊन मिळावें.”

चिमणाजी आपास हें पत्र मिळण्यापूर्वी कोंकणांत पोर्तुगीज लोकांबरोबरची लढाई कशी काय चालली होती तें सांगणें अवश्य आहे.

हें पत्र येण्यापूर्वी खंडोजी माणकर याच्या टोळीनें वरसोवा व दाखी हे दोन किल्ले पोर्तुगीज लोकांपासून घेतले. ह्या वेळीं बहुतेक साष्टी परगणा मराठ्यांच्या ताब्यांत आला होता; व वसईच्या किल्ल्यास वेढा घालण्याचें काम चिमणाजी आपानें नुकतेंच सुरू

केले होते. ह्या वेढ्यांत परस्परांच्या लढण्याच्या कसबाची पराकाष्ठा झाली. सन १७३९ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या १७ व्या तारखेस चिमणाजी आप्पाचा सरदार शंकराजी नारायण यानें खुष्कीवरून किल्यास वेढा घातला व पाण्यांतून मानाजी आंग्र्यानें वेढ्याचें काम पुरें केले. त्या वेळीं किल्यांतील लोकांनीं, शिंदीप्रमाणें आमच्याशीं तह करावा ह्मणून चिमणाजी आपाशीं बोलणें लाविलें. परंतु चिमणाजी आपानें तें मान्य केले नाहीं. त्याला तो किल्ला घेणें जरूरच होतें. कारण तो किल्ला पोर्तुगीज लोकांचे ताब्यांत राहिला असता तर, त्या वेळेपर्यंत पोर्तुगीज लोकांचीं जीं जीं ठाणीं मराठ्यांनीं घेतलीं होतीं तीं तीं त्यांना फार श्रम न पडतां परत घेतां आलीं असतीं. तेव्हां पावसाळा सुरू होण्याचे अगोदर तो किल्ला सर करण्याचा आपानें निश्चय केला. त्यानें किल्यास मोर्चे लाविले. पोर्तुगीज लोकांनीं तोफांचा मारा सुरू केला, तेव्हां मराठ्यांचे पुष्कळ लोक प्राणास मुकले. मराठ्यांनींही तोफांचा मारा सुरू करून किल्यास एक लहानसें भोंक पाडलें. परंतु त्यांतून त्यांना हल्ला करतां येईना. नंतर किल्यास एक मोठें भगदाड पाडावें ह्मणून तटाखालीं सुरंग लाविले. परंतु पोर्तुगीज लोकांनीं त्याच बेतानें आंतून सुरंग पाडून ठेविले असल्यामुळें मराठ्यांचा तो प्रयत्न फुकट गेला. नंतर मराठ्यांनीं पुनः ९ सुरंग तयार केले. ह्या पांचापैकीं ३ सुरंग अगदीं जवळ जवळ होते व दोन वरेच दूर होते. प्रथम त्या दोहोंपैकीं एकाला आग घातली, परंतु तो चांगलासा उडाला नाहीं. नंतर जवळ जवळ तीन होते त्यांना आग घातली; त्यांपैकीं दोन एकदम उडून किल्यास मोठें भगदाड पडलें. त्याबरोबर मराठे त्या ठिकाणीं हल्ला करण्याकरतां मोठ्या आवेशानें धांवत गेले, व काहीं तटावरही चढले. इतक्यांत राहिलेला तिसरा सुरंग उडाला. त्यामुळें मराठ्यांचें फार

मोठें नुकसान झालें. तटावरील लोकांच्या चिंध्या चिंध्या होऊन ते वर हवेंत परांसारखे उडून खालीं पडले, खालील लोक तटाखालीं सांपडून चिरडून मेले, व जे कांहीं थोडेसे शिलक राहिले त्यांच्यावर पोर्तुगीज लोकांनीं गोळ्यांचा भडिमार करून त्यांनाही मृत्युपंथास लाविलें ! नंतर पांचव्या सुरंगास आग घातली. हा सुरंग सेंट स-वास्टियन नांवाच्या बुरुजाखालीं खोदला होता, व तो महारराव होळकराच्या देखरेखीखालीं तयार केला होता. हा सुरंग उडतांच अर्धा बुरूज एकदम खालीं टांसळला. मराठ्यांनीं ह्या ठिकाणींही लगट केली. ह्या ठिकाणीं पोर्तुगीज लोकांचे ४० लोक पडले व शंभरांवर जखमी झाले. मराठ्यांचेही बरेच लोक मेले. पोर्तुगीज लोकांनीं तट पडला होता त्या ठिकाणीं मातीच्या टोपल्या भिंतीसारख्या रचून तेथें नवीन तोफा आणून मारा चालविला. हा वेढा एकंदर तीन महिनेपर्यंत पडला होता; व मराठ्यांनीं, बाहेरून आंतील लोकांस अन्नपाण्याचा जो पुरवठा होत असे तो बंद करून टाकला होता. त्यामुळें पोर्तुगीज लोकांना अन्नपाण्याचा तोटा पडून ते फार हैराण झाले. खुष्कीच्या बाजूनें चिमणाजी आपा व समुद्राच्या बाजूनें मानाजी आंग्रे ह्या दोघांनीं आंतील लोकांची सर्व नाकेबंदी करून टाकली होती. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनीं चिमणाजी आपाशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें, व तें तारीख १६ मे सन १७३९ रोजीं चिमणाजी आपानें कबूल केलें, आणि किल्ला आठ दिवसांत खाली करून द्यावा ह्मणून त्यांना सांगितलें. ह्या वसईच्या वेढ्यांत पोर्तुगीज लोकांचे सुमारे ८०० लोक पडले, व मराठ्यांचे पांच हजारांवर पडले असा चिमणाजी आपाचा स्वदस्तूरचा लेख आहे. चिमणाजी आपानें मोठ्या छातीनें वसईचा किल्ला सर केला, व अशा प्रकारचें वेढ्याचें काम मराठ्यांच्या हातून दुसरें झालेंच नाही असें ह्मटलें तरी चालेल. परंतु ह्या एकंदर लढाईंत मराठ्यांचे फार लोक मेले. मराठी दस्त-

रांत मेलेल्या व जखमी झालेल्या लोकांची एकंदर संख्या १२ पासून १४ हजारपर्यंत दिलेली आहे.

१ असें ग्रांटडफ ह्मणतो. परंतु 'पेशव्यांच्या बखरीं'त ह्या वेढ्याच्या संबधानें असें लिहिलें आहे कीं, तीन महिनेपर्यंत मोठ्या निकरानें लढूनही किल्ला हातीं येत नाही असें पाहून चिमणाजी आपा मोठा निराश झाला. त्यानें एके दिवशीं आपल्या सर्व सरदारांस जवळ बोलावून सांगितलें कीं, "किल्ला हस्तगत होत नाही याकरतां मजला तोफेचे तोंडीं बांधून माझें डोकें तरी किल्ल्यांत पाडावें, नाही तर किल्ला घ्यावा." त्या वेळीं सर्व सरदारांनीं "आपला निश्चय तोच आमचा नेम आहे, परंतु कांहीं तरी किल्ल्यांतील भेद समजल्याशिवाय तो हस्तगत होणें कठिण; याकरतां त्याची कांहीं तरी मसलत काढली पाहिजे" [असें ह्मटलें]. पुढें सर्वानुमते असें ठरलें कीं, खंडूजी माणकर यानें किल्ल्यांतील गुराख्याचें काम करावें, अंजूरकर म्हणून पांचकळशे सुतार सरदार होते त्यांनीं किल्ल्यांत सुतारकीचें काम करावें व दुल्लभाजी मोरे यांनीं कासार बनून किल्ल्यांत जावें. ह्याप्रमाणें वरील तिन्ही सरदारांनीं निरनिराळ्या वेषानें किल्ल्यांत जाऊन माहिती मिळविली. नंतर त्यांनीं आपल्या लष्करांतून किल्ल्याच्या तटापर्यंत एक सुरंग तयार केला, व त्यांत दारूचे बुधले भरून त्यास बत्ती दिली. त्या वेळीं किल्ल्याचा एक बुरूज उडाला, परंतु तो पुनः जागच्या जागीं बसला. नंतर दुसरा सुरंग तयार केला. या वेळची आपाच्या थोरपणाची अशी गोष्ट सांगतात कीं, "किल्ल्यांतील एका मुख्य फिरंगी सरदाराची बायको किल्ल्याच्या पश्चिमेच्या आंगच्या चोरदारानें बाहेर पडून मचव्यांत बसून गोव्यास जाण्याकरतां निघाली. परंतु तें गलबत मराठ्यांनीं पकडून तिला चिमणाजी आपाकडे आणली. ती फार सुस्वरूप होती. आपांनीं तिला पाहातांच, "ही कशाला धरून आणली?" असें बोलून तिला लुगडेंचोळी देऊन परत किल्ल्यांत पोहोंचती केली. ती परत गेल्यावर, "चिमणाजी आपा मोठा पुण्यवान् आहे, या लढाईत तुझांस यश येणें नाही, असें तिनें आपल्या नवऱ्यास सांगितलें." पुढें चिमणाजी आपाशीं कांहीं अटी ठरवून फिरंगी तो किल्ला सोडून गेले. वरील हकीकत ग्रांटडफ देत नाही. परंतु फिरंग्याची बायको हातीं लागली असतां आपांनीं तिचा गौरव करून परत किल्ल्यांत पाठविली ही गोष्ट वसईचे किरिस्तांव लोक अद्याप मोठ्या आवेशानें व कृतज्ञतापूर्वक सांगतात. असो. वसईस सिलव्हेरा डी मिनेझिस हा फिरंग्यांचा सरदार होता; पण तो एका हल्ल्यांत पडल्यावर क्यापटन डी सौझा-फेरीरा हा त्यांचा मुख्य झाला, व त्यानेच नाइलाजास्तव तो किल्ला खालीं करून दिला.

वसईचा किल्ला सर होतांच चिमणाजी आपानें शिंदे व होळकर यांस ताबडतोव बाजीरावाच्या मदतीस पाठवून दिलें. परंतु इतक्यांत नादिरशाहा परत इराण देशास निघून गेला अशी बातमी येऊन पोहोचली. त्यानें जातांना महंमदशाहाबरोबर तह केला. त्यांत सिंधुनदाच्या पलीकडील सर्व मुलूख त्यानें घेतला. त्यानें मोंगल घराण्यांतील एका शाहाजादीशीं आपल्या मुलाचें लग्न लाविलें. शेवटीं त्यानें महंमदशाहास सिंहासनावर बसविलें; त्याच्या मुकुटाचे सर्व अलंकार त्यानें आपल्या हातानें लेवविले; व सर्व उमराव लोकांस त्याची आज्ञा मुकादद्यानें मान्य करण्यास आज्ञा केली; शिवाय त्यानें सर्व रजपूत राजे, शाहू महाराज व बाजीराव यांस अशीं पत्रें पाठविलीं कीं, “ आजपासून मी महंमदशाहास आपला बंधु असें समजतो, याकरितां सर्वांनीं त्याच्या आज्ञेत चाललें पाहिजे. कोणी या पत्राची अवज्ञा करील तर मी पुनः हिंदुस्थानांत येऊन त्याचें चांगलें पारिपत्य करीन. ”

नादिरशाहा ९८ दिवस दिल्लींत होता. त्यानें जातांना आठ नऊ कोट रुपये, शिवाय कोट्यावधि रुपयांचें सोने व रुपें, व नानाप्रकारचें उंची सामान व कापड इतकें नेलें. याशिवाय त्यानें जें जवाहीर नेलें त्याच्या किमतीस तर पारच नाही ! तसेंच त्यानें पुष्कळ हत्ती, घोडे व उंट नेले; आणि शेंकडों हुशार कारागीर लोक तो आपल्या देशास घेऊन गेला.

१ स्कॉट याच्या ग्रंथांत ज्या रकमा लिहिल्या आहेत त्या एकंदर ८-९ कोट रुपयेपर्यंत भरतात. नादिरनाम्यांत २५ कोटी लिहिलें आहे. फ्रेझर ३० कोटी म्हणतो; हानवे ३७५०००००० पौंड म्हणजे जवळ जवळ ३७ कोट रु० म्हणतो. ही स्वारी होण्याचीं जीं कारणें सांगतात त्यांचा डोकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत संग्रह केला आहे. त्यांवरून असें दिसतें कीं, नादिरशाहास निजामउल्मुल्क व सादतखान ह्या दोघांनीं बोलाविलें, व कर्नाळच्या लढाईत जीं माघार आली ती त्यांच्याच मसलतीमुळें आली. याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या धन्याचा विश्वासघात केला म्हणून नादिरशाहा त्यांच्या दाव्यांवर थुंकला, व त्यानें त्यांस आपल्या दरबारांतून

नादिरशाहा निघून गेल्यानंतर दिल्लीचे लोक जसे कांहीं बे-शुद्ध होऊन राहिले. त्यांचा सर्वस्वापहार झाला होता. पुष्कळांचीं वरें मोडून गेलीं होतीं, व शहरचा बराच भाग ओसाड पडला होता. रस्त्यांत पुरल्याशिवाय पुष्कळ प्रेतें कुजत पडल्यामुळें सर्व शहरभर दुर्गंधी सुटली होती. नंतर पुष्कळ दिवसांनीं दिल्लीचें दरबार स्वभावस्थेंतून जागृत झालें. जसा राजधानींत सर्व वस्तूंचा नाश झाला होता तसेंच सर्व राज्यांतील सैन्याचेंही वाटोळें झालें होतें. खजिना रिता पडला होता, व राज्याचा वसूल अगदीं नाहीसा झाला होता. अद्याप दिल्लीच्या दरबारास मराठ्यांची भीति होतीच; तसेंच जे प्रांत मराठ्यांच्या पुंडाईनें ओसाड पडले नव्हते ते नादिरशाहाच्या फौजेनें उद्धस्त करून टाकले होते. इतक्या थराला गोष्टी आल्या असून दरबारी लोकांच्या आंतल्या आंत दुफळ्या होत्या त्या कायमच होत्या. अशा प्रकारची दिल्लीच्या राज्याची शोचनीय स्थिति झाल्यामुळें तें आयासाशिवाय मराठ्यांच्या तोंडांत पडलें असतें. परंतु त्याच सुमारास कांहीं विशेष गोष्टी घडून आल्यामुळें थोडा वेळपावेतों दिल्लीच्या राज्यावर तो प्रसंग आला नाही.

नादिरशाहा दिल्लीहून निघून गेल्यानंतर बाजीरावानें, आर्हो आपले अंकित आर्हो अशा अर्थाचें एक पत्र बादशाहाकडे पाठविलें व मामुल वहिवाटीप्रमाणें त्या पत्रासोबत १०१ मोहरा नजर पाठविल्या. बादशाहानें त्या पत्राचा मोठ्या आदरानें स्वीकार करून त्याला उलट खलिता पाठविला. त्यांतील सारांश असा:—

हांकून दिलें. हें त्यांस त्यांच्या विश्वासघाताचें चांगलेंच फळ मिळालें. याप्रमाणें त्या उभयतांची अप्रतिष्ठा झाल्यामुळें त्यांनीं प्राणत्याग करण्याचा निश्चय केला. परंतु ते एकमेकांविषयीं नेहमीं स्पर्धा करीत असत यामुळें कोणाचा कोणास भरंवसा येईना. तेव्हां ठरावाप्रमाणें वर्तणूक झाल्याची चौकशी करण्यास परस्परांनीं परस्परांकडे हेर पाठविले. ह्या दोघांत निजामउल्मुल्क ज्यास्त कपटी होता. त्यानें कांहीं साधें पिण्याचें औषध घेऊन मृतवत् पडल्याचें नुसतें दोंग केलें. पण सादतखानाला हें निजामउल्मुल्काचें कपट न कळून त्यानें खरोखर विष खाऊन लागलाच प्राण दिला ! —एल्फिन्स्टन.

“ आपलें पत्र पोहोचून बहुत संतोष झाला; आपण आमच्याशीं सदोदित स्नेहभावानें असावें अशी या दरबारची फार इच्छा आहे. आपलें पूर्वीपासून चालत आलेले मानपान व जहागिरी यांस इकडून किमपि व्यत्यय येणार नाही. आपला आमच्याशीं जो संबंध आहे त्यांत मात्र अंतर आणूं नये.” ह्या खलित्याबरोबर बाजीरावास जो नजराणा आला तो.

(साडेतीन वस्त्रें.)

१ पागोटें (यास पागोटें किंवा मंदीलही म्हणतात.)

१ झगा (किनखाबी.)

१ पायजमा (किनखाबी.)

॥ दुपेटा (भरजरीचा.)

३॥.

(अलंकार.)

१ मोल्यांचा तुरा.

१ शिरपेंच रत्नजडित.

१ मोल्यांची कंठी.

(हत्यारें.)

१ उत्कृष्ट प्रतीची तरवार.

१ घोडा.

१ हत्ती.

याचें नांव गजांतलक्ष्मी! शनवारचे वाड्यापुढें शेंकडों हत्ती झुलत होते, पागेंत हजारों घोडे होते, जामदारखान्यांत हवा तितका जरतार व किनखाब होता, शिलेखान्यांत लाखों तरवारी होत्या; परंतु बादशाहाकडून बाजीरावास जो नजराणा आला तो पाहून त्याला किती आनंद झाला असेल त्याची कल्पना वाचकांनींच करावी!

हें सर्व झालें तें ठीकच झालें. परंतु मागें निजामानें कबूल केल्याप्रमाणें, जरी माळव्याच्या सुभेदारीवर कोणाची नेमणूक झाली नाही तरी, बादशाहाकडून माळव्याची सनद बाजीरावास आली

नाहीं. तेव्हां ह्या गोष्टींत निजामउल्मुल्काचें कांहीं तरी कपट असलें पाहिजे अशी बाजीरावाची खात्री झाली. परंतु निजामउल्मुल्काचें सैन्य अद्याप उत्तरहिंदुस्थानांतच होतें, व बाजीरावाचे शिंदे, होळकर आदिकरून शूर सरदार आपापल्या सैन्यासह अजून त्यास येऊन मिळाले नव्हते, ह्मणून त्या वेळीं तो स्वस्थ बसला, व माळवा प्रांताचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहिला. त्यानें चंबळानदीचे पश्चिमेस कोट्यापासून अलाहाबादेपर्यंतच्या सर्व रजपूत राजांशीं सख्य केलें. तो छत्रसाल राजाचे मुलगे जगदेव व हरदेव ह्यांच्याशीं फार प्रेमानें वागत असे. त्यांच्याशीं त्यानें, मुसलमानांपासून प्रसंग पडेल त्या वेळीं रक्षण करण्याकरितां एकमेकांनीं एकमेकांस मदत करावी, असा गुप्त तह केला. ह्या दोन राजपुत्रांनीं, यमुना व चंबळ यांच्या पलीकडे बाजीराव ज्या ज्या स्वाऱ्या करील त्या त्या स्वाऱ्यांत त्याला मदत देण्याचें कबूल केलें, व त्याच वेळीं दुसरें असें ठरलें कीं, बुधावर संस्थानाखेरीज बाकी मुलखांतून जी लूट किंवा जो दुसरा कांहीं फायदा होईल तो ज्यानें त्यानें ज्याच्या त्याच्या सैन्याच्या मानानें वांटून घ्यावा. त्यांनीं बाजीरावास आणखी असें वचन दिलें कीं, “जर तुम्ही कदाचित् एकादे वेळीं दक्षिणेंत लढाईला गुंतलां; व त्या वेळांत एकादा शत्रु बुंदेलखंडावर चाल करून आला, तर आम्ही दोन महिनेपर्यंत बुंदेलखंडाचें रक्षण करूं. दोन महिन्यांनंतर तुम्हांस आमचे मदतीस येतां आलें नाहीं तर आम्ही तेवढ्या वेळापुरतें आम्हांस योग्य वाटेल त्याला मदतीस बोलावूं, व तुम्ही आम्हांस येऊन मिळाल्यावर त्याच्या बरोबरचा संबंध तोडून टाकूं.” ह्या वेळीं झांशी परगणा शिवाय करून बाकी जो भाग छत्रसाल राजानें पूर्वीच बाजीरावास दिला होता त्याचें उत्पन्न सालीना ९ लाख रुपये बाजीरावास येत असे.

वर सांगितल्याप्रमाणें उत्तरहिंदुस्थानांतील रजपूत राजे व त्यांतून विशेषतः बुंदेलखंडचे राजे यांच्याशीं सख्य करण्यांत पेशव्याचा मुख्य हेतु निजामउल्मुल्काबरोबर पुनः लढाई सुरू करण्याचा होता.

त्याच्यावर बाजीरावाने थोड्याच काळापूर्वी मिळविलेला जय, तसेच त्याचे दिल्लीकडे राहणे ही गोष्ट, त्याचे उतारवय, व त्याच्या मुलांत गादीविषयी उत्पन्न होणारे भावी तंटे, ह्या एकंदर गोष्टींवरून दक्षिणेतून त्याची सत्ता अजीबाद काढून टाकण्याला ही संधि बरी आहे असे पेशव्यास वाटले. परंतु ह्या महत्कृत्यास ज्या तयारीने सुरुवात करणे जरूर होतें, तशा प्रकारची ह्या वेळीं पेशव्याची तयारी नव्हती. तेव्हां कर्नाटकांत स्वारी करून तिकडून बरीच लूट आणतां येईल अशा उद्देशाने बाजीरावाने तिकडे स्वारी करण्याचा बेत केला; शिवाय अर्काटचा नबाब सफतर्अल्ली याचा दिवाण मीर असद यानेही त्याला येण्याविषयी गुप्त रीतीने लिहिलें होतें. परंतु ह्या वेळीं रघूजी भोंसले व दमाजी गायकवाड ह्यांचीं पेशव्याच्या विरुद्ध कारस्थाने मोठ्या जारीने सुरू होती. तेव्हां आपण इतक्या दूरच्या पल्यावर गेलों तर त्यांच्या कृत्यांवर नजर ठेवण्यास आपणास जड जाईल ह्मणून त्याने कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा आपला बेत राहित केला.

दरबारांत ब्राह्मणांचें वर्चस्व पाहून रघूजी भोंसला त्यांचा फार द्वेष करित असे. महाराजांस मुलगा होण्याचा आतां संभव नव्हता. तेव्हां रघूजीस असे वाटूं लागले कीं, कदाचित् महाराज आपणास दत्तक घेतील, व तसे झाले ह्मणजे सर्व सत्ता आपल्या हातीं येईल. कदाचित् फत्तेसिंग भोंसल्यास महाराज दत्तक घेतील अशी एक शंका होती, परंतु तो अगदीं निर्बुद्ध व भेंकड होता यामुळे त्याला महाराज दत्तक घेतील असे रघूजीस वाटेना.

परंतु वर सांगितलेली रघूजीची महत्वाकांक्षा सिद्धीस जाण्याला फार अडचणी होत्या. जरी दरबारांत पेशव्याच्या विरुद्ध बरीच मंडळी होती तरी महाराजांच्या जवळ असणारी सर्व मंडळी पेशव्याच्या पक्षाचीच असे, व महाराजांचाही विशेष भरंवसा याच मंडळीवर असे. तेव्हां ब्राह्मणांच्या मध्यस्थीशिवाय रघूजीला काडीइतकीही गोष्ट करतां येत नसे.

रघूजी भोंसले व बाजीराव यांचें वैमनस्य होतें व ते दोघे एक-मेकांस पाण्यांत पहात असत, तरी पुढें त्या दोघांची गांठ पडली तेव्हां बाजीरावानें मोठ्या युक्तीनें आपले सर्व बेत त्याला कळविले व कर्नाटकांतील लुटीची त्याला आशा दाखवून तिकडे स्वारी करण्या-विषयीं त्याचें मन वळविलें.

रघूजी कर्नाटकांत निघून गेल्यावर निजामउल्मुल्क अजून उत्तरहिंदुस्थानांतून परत आला नाहीं अशी संधि पाहून बाजीरावानें दक्षिणेंत लढाई सुरू केली. ह्या वेळीं निजामउल्मुल्काचा दुसरा मुलगा नासिरजंग हा १० हजार फौजेनिशीं औरंगाबादेजवळ तळ देऊन बसला होता. त्याला बाजीरावानें प्रथमतः वेढा घातला. परंतु थोडक्याच दिवसांत नासिरजंगाच्या मदतीस एक फार मोठें सैन्य व

१ ह्या वेळीं शाहू महाराजांनीं रघूजीस पत्र पाठविलें त्याचा सारांश एणें-प्रमाणें:—

“ राजमान्य राजेश्री रघूजी भोंसले सेनासाहेब सुभे यांस.—तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील कर्नाटक प्रांताची व्यवस्था खालीं लिहिल्याप्रमाणें करण्यांत यावी.

१ त्रिचनापल्ली, २ तंजावर, ३ अर्काट, (जिंजीसुद्धां), ४ श्रीरंगपट्टण, ५ सेरा, ६ अडोणी, ७ कर्नूल, ८ कडपा आणि ९ फूटमहाल. ह्या एकंदर प्रांतांचा जो वसूल येईल त्यांत सरदेशमुखी, राजबाबती, व साहोत्रा हे हक्क वजा करून बाकी जो ऐन मोकासा राहिल त्यापैकीं निंमे कुसाजी येसाजी भोंसले (हा कोण असावा तें कांहीं समजत नाहीं) यांस द्यावा व बाकी निंमे भाग गादीचा आहे असें समजावें.

अशा रीतीनें पहिल्या ४ प्रांतांचें सर्व उत्पन्न व बाकी राहिलेल्या प्रांतांची सरदेशमुखी, बाबती व अर्धा मोकासा ह्यांचें जें उत्पन्न येईल तें, हीं दोन्ही एकत्र करून त्यांपैकीं निंमे रकम तुम्ही आपले स्वारांचे खर्चाबाबद द्यावी, व बाकीची निंमे रकम मुख्य प्रधान यांचे मार्फत सरकारी पोत्यास पाठवून द्यावी, तुम्ही व ते दोघांनीं एक विचारें सर्व किल्ले प्रांत सर करणें. किल्ल्यास वेढा देणें त्यांत घोडेस्वार तुमचे असावे व पायदळ प्रधान पंत यांचें असावें. ह्या वर्षीं तुम्ही ७ लाख रुपये सरकारांत पाठवून द्यावे. लिहिल्याप्रमाणें कार्य करून यावें. जास्त लिहिण्याची जरूर नाहीं. सर्व भरंवसा तुमचेवर आहे. कळावें.”

—ग्रांटडफ.

तोफखाना आला. ही मदत नासिरजंगास येऊन मिळतांच त्यानें बाजीरावावर हल्ला करून त्याचा पराभव केला, व मराठ्यांनीं केलेल्या अडथळ्यास दाद न देतां तो गोदावरी उतरून अलीकडे आला. नंतर वाटेनें गांवचे गांव जाळीत पोळीत तो अहमदनगराकडे यावयास निघाला. इतक्यांत कोंकणांतून चिमणाजी आपा आपल्या सैन्यासह बाजीरावास येऊन मिळाला. नंतर बाजीरावाने नासिरजंगावर वरचेवर हल्ले करून त्याला अगदीं भंडावून सोडलें व परत गोदावरीचे पार हांकून दिलें. पुढें काहीं महिने ही लढाई चालली होती. परंतु आपणास ह्या लढाईपासून विशेष फायदा होणार नाहीं असें बाजीरावास वाटल्यावरून त्यानें नासिरजंगाशीं मुंगीपैठण येथें तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, “यापुढें कोणीं कोणाचे मुलखास उपद्रव देऊं नये.” ह्या वेळीं बाजीरावास नर्मदेच्या कांठचे हिंदिआ व किरकोन हे प्रांत मिळाले.

मराठ्यांची सारी फौज कोंकणांतून गेली हें पाहून संभाजी आंग्र्याने पुनः कोंकणांत मोठी गडबड चालविली. त्यानें मानाजीवर स्वारी करून चौल, अलिबाग, सागरगड, तळें वगैरे किल्ले घेऊन कुलाब्याच्या किल्ल्यास वेढा दिला व किल्ल्यांतील शिबंदीचे गोडे पाणी बंद केले. तेव्हां मानाजीनें, बाळाजी बाजीराव त्या वेळीं सातान्यास शाहू महाराजांजवळ होता त्याला आपलें रक्षण करावें ह्मणून पत्र पाठविलें. पत्र पावतांच बाळाजी बाजीरावाने महाराजांच्या आज्ञेवरून वासुदेवराव जोशी, विठ्ठल शिवदेव व अंताजी नारायण यांच्या बरोबर ९०० स्वार देऊन त्यांस ताबडतोब कोंकणांत खाना केले; व तें पत्र जासुदाबरोबर चिमणाजी आपाकडे पाठवून दिलें. तें पत्र आपास पारनेर येथें मिळालें. नंतर मोठमोठ्या मजला करून तो घोडनदीस येऊन पोहोंचला व तेथून त्यानें मानाजीस आश्वासनाचें पत्र लिहून खाना केले. नंतर दुसऱ्या दिवशीं वीस कोसांची मजल करून तो लोहगांवास आला व तेथून त्यानें मानाजीस कुमक क-

रावी हणून मुंबईच्या इंग्रज लोकांस पत्र पाठविलें, आणि रातोरात नानासाहेब (बाळाजी बाजीराव) यास भेटिस बोलावून त्याच्या बरोबर फौज देऊन त्याला कोंकणांत खाना केलें. नानासाहेब तेथून निघाला तो पांचव्या दिवशीं कुलाब्यास जाऊन पोहोंचला. नंतर चिमणाजी आपाही तीन दिवस पुण्यांत राहून कोंकणांत निघून गेला. नानासाहेब कुलाब्यास जाऊन पोहोंचला त्याच दिवशीं संभाजी आंग्र्याची एक टोळी हिराकोटचे आश्रयानें होती तिच्यावर त्यानें हल्ला करून तीपैकीं पंचवीस तीस लोक ठार मारले व तुळजास कैद केलें. इंग्लिशांचें आरमार नानासाहेब येण्यापूर्वीच कुलाब्यास येऊन पोहोंचलें व त्या लोकांनीं संभाजीचें आरमार सुवर्णदुर्गाकडे घालवून दिलें, आणि पूर्वी संभाजीनें आपली छावणी समुद्रकिनाऱ्यावर दिली होती तेथून त्यास उठवून लाविलें. सुवर्णदुर्गास परत जाण्यास मार्ग मिळावा हणून संभाजीनें इंग्लिशांशीं सामोपचाराचें बोलणें लाविलें, परंतु त्यांनीं तें मान्य केलें नाहीं. त्या वेळीं संभाजी सुवर्णदुर्गास कसा परत गेला याविषयीं मराठी दप्तरांत कांहींच दाखला सांपडत नाहीं. चिमणाजी आपा नानासाहेबास येऊन मिळाल्यावर ती लढाई मोठ्या जरीनें पुढें चालली.

नासिरजंगावरोबर चालविलेल्या युद्धाचा शेवट आपल्या मनाप्रमाणें झाला नाहीं, असें पाहून बाजीराव फार खिन्न झाला. शिवाय त्याला कर्जाविषयीं सावकार लोकांचे तगादे लागल्यामुळें तिकडूनही तो त्रासून गेला होता. खालीं दिलेल्या पत्रांतील मजकूर वाचला

१ हा कान्होजीच्या दासीपुत्रांपैकीं एक असून तो संभाजीच्या पक्षाकडला होता. हा मानाजीचा सख्खा वडील भाऊ.

२ हें पत्र त्यानें धावडशीच्या स्वामींस लिहिलेलें आहे; त्यांत तो असें हणतो कीं, “मी संकटें, कर्ज व निराशा यांत गुंतून गेलों आहे, आणि विष पिण्यास तयार असणारा मनुष्य जसा असतो तसा झालों आहे. राजाजवळ माझे शत्रु आहेत, व या वेळीं मी साताऱ्यास गेलों तर ते माझ्या उरावर पाय ठेवितील. जर मला मरण येईल तर मी ईश्वराचा फार आभारी होईन.”

हणजे तो किती त्रासला होता हें सहज ध्यानांत येईल. नंतर सातारा किंवा पुणे ह्यांपैकी कोणत्याच ठिकाणीं न जातां त्यानें थेट उत्तरहिंदुस्थानाची वाट धरली. त्याच्या मनांत उत्तरहिंदुस्थानांत आणखी मुत्सूख जिंकून घ्यावा असें होतें. त्या उद्देशानें तो नर्मदेपर्यंत येऊन पोहोचला. परंतु त्यानें योजिलेले मोठमोठे वेत मनांतल्या मनांत राहून ह्या ठिकाणीं त्याचें अवतारचरित्र संपावें असा ईश्वरी संकेत होता ! तेथें त्याच्या प्रकृतीस एकाएकी विकृति होऊन प्रतिकृति करण्याचा कांहींच मार्ग उरला नाहीं. त्याला ज्वराची भावना झाली. पुढें तो ज्वर दिवसेंदिवस जास्त वाढत जाऊन अन्नद्वेष झाला. ह्या दुखण्यांतून आपण पार पडत नाहीं असें त्याचें त्यास वाटूं लागलें. आपला अंतकाळ समीप आला असें पाहून त्या शूर पुरुषानें आपले शिंदे, होळकर वगैरे जिवाचे सरदार जवळ बोलाविले, व मुसलमानांचें पारिपत्य करण्याविषयीं त्यांस उपदेश केला, आणि निरवानिरवीच्या ज्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी सांगावयाच्या होत्या त्याही त्यानें त्यांजपार्शीं सांगून ठेविल्या. पुढें नेहमींप्रमाणें बोलत चालत असतां वैशाख शुद्ध १३ शके १६६२ हणजे तारीख २८ माहे एप्रिल सन १७४० ह्या दिवशीं सकाळीं अकरा वाजतां त्यास नर्मदेच्या कांठीं मुक्काम कलमडें परगणे रावेर या गांवीं देवाज्ञा झाली.

बाजीराव मरण पावला त्या वेळीं त्याचें वय ४९ वर्षांचें होतें. ह्या वयाच्या मानानें तो आपल्या ज्यानींतच मेला असें ह्मटलें तरी चालेल. हा अद्वितीय विक्रमशाली वीर अवचित दुष्ट काळाच्या जवळ्यांत सांपडला तेव्हां त्याच्या अकालिक व आकस्मिक मृत्यूमुळें बहुतेक हिंदुस्तान देश व विशेषतः महाराष्ट्र देश दुःखसागरांत बुडून गेला. शिंदे, होळकर आदिकरून महाप्रतापी योद्धे, जे रणांगणांत प्रत्यक्ष काळही येऊन उभा राहिला तरी त्याचा समाचार घ्यावयास

१ हीं दोन्ही स्थानें खानदेशांत नर्मदातटाकीं आहेत. २ बाजीरावास दहन केलें त्या ठिकाणीं तुळशीवृंदावन आहे असें कळतें.—पेशव्यांची बखर.

समर्थ होते, तेही धाय मोकळून रडूं लागले ! असा जिकडेतिकडे हाहाकार झाला ! फार काय सांगावें ? प्रत्यक्ष निजामउल्मुल्क हणजे त्याचा केवळ हाडवैरी, परंतु त्याला हें वर्तमान कळलें तेव्हां तो ह्यातारा देखील ढळढळीं रडूं लागला ! तो हणाला, “असूतगूफेरुल्ला ! सुनिये साहेब, इसू मुल्खमें एक बाजी, और सब् पाजी. फिलहाल मेरी छान्ने बरसकी उमर है, इसूके दरमियान् बाजीरावके मुवाफिक् अह-लेअदल, रहेमदिल्, और जवामर्द ऐसा कोइ सरदार मेरे दुश्मनोमें नजर नहिं आया. बाद उसूके कजाके, अगरचे: तुमने मराठे लोगोको थिकस्त दिया, तो तुमने कुछ मर्दुमी की ऐसा नहिं.”

ही दुष्ट वार्ता साताज्यास शाहू महाराजांस कळतांच घटकाभर ते आपलें देहभान विसरून गेले ! तो बाजीराव नाहीं मेला तर साक्षात् मृत्यूनें हिसडा देऊन आज माझ्या राज्यरूपी इमारतीचा आधारस्तंभ जमीनदोस्त करून टाकला असें त्यांस वाटूं लागलें ! चिमणाजी आपा व नानासाहेब हे त्या वेळीं कोंकणांतच होते. एके दिवशीं हे चुलतेपुतणे रेवदंडा घेण्याची मसलत करीत बसले असतां ही आकाशची कुन्हाड धाडकर त्यांच्या मस्तकावर येऊन पडली ! मग काय विचारतां ! आपा व नाना तेथल्या तेथें मूर्च्छा येऊन पडले ! पुण्यांत शनवारचे वाड्यांत जो आकांत झाला तो तर सांगतां येत नाहीं ! त्याची कल्पना करण्याचें वाचकांवर सोंपवून, अजून पुढें वन्याच गोष्टी सांगावयाच्या आहेत त्यांना आरंभ करणें जरूर आहे ! असो. पुढें आपानें शंकराजी नारायण यास कोंकणची सर्व व्यवस्था सांगितली व खंडोजी माणकर यास सैन्यावर मुख्य नेमिलें, आणि नानासाहेबास बरोबर घेऊन तो पुण्यास निघून आला. पुढें लवकरच पेशवाईचीं वस्त्रें महाराजांकडून बाळाजीच्या नांवें करून घ्यावीं हणून त्यास घेऊन तो साताज्यास निघून गेला.

आतां पुढील प्रकरणास आरंभ करण्यापूर्वीं बाजीरावाविषयीं शे-वटचे दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. बाजीराव सन १७२०

त मुख्य प्रधान झाला. तेव्हांपासून मरे तोंपर्यंत त्याची २० वर्षांची कारकीर्द स्वान्या करण्यांत गेली. परमेश्वर त्याला आणखी कांहीं वर्षे ज्यास्त आयुष्य देता तर त्याच्या हातून आणखी फार मोठमोठीं कार्ये झालीं असतीं. त्याचा बहुतेक काळ लढायांत गेल्यामुळे राज्याची अंतस्थ व्यवस्था सुधारण्यास त्याला फुरसतच मिळाली नाही. त्याचा स्वभाव फार दयाळू होता; व ह्या स्वभावामुळे त्याच्या हातून जशीं चांगलीं कृत्ये झालीं तसे कांहीं प्रमादही घडले. निजामउल्मुल्कासारखा प्रबल शत्रु हातांत सांपडला असतां त्याला त्यानें सोडून दिलें हा त्याच्या हातून प्रमाद घडला असें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही. ह्यामुळे मराठ्यांच्या राज्यविस्ताराला बराच अडथळा आला. तो आपल्या शत्रूंचें पुरें पारिपत्य करता तर त्याला वारंवार त्यांच्यापासून त्रास सोसावा लागला नसता. कारण तसें झालें असतें ह्मणजे त्याला आपला वेळ दुसरीं मोठमोठीं कामें करण्याकडे लावतां आला असता. शिवाय त्याला त्याच्या स्वतःच्याही राज्यांत बरेच शत्रु होते. प्रतिनिधि, रघूजी भोंसले, दाभाडे, गायकवाड वगैरे मंडळी नेहमीं त्याच्या वाईटावर बसली होती. ह्या मंडळीचा जमाव फार मोठा असल्यामुळे त्यांचें प्राबल्य मोडण्याचा त्यानें वक्तशीर प्रयत्न केला असता तरी त्यांत त्याला फारसें यश आलें नसतें. ही मंडळी कदाचित् बखेडे करील ह्मणून त्याला वारंवार साताऱ्यास यावें लागत असे व त्यांच्या हालचालीवर नजर ठेवावी लागत असे. वर सांगितलेल्या कारणांमुळेही त्याचा पुष्कळ काळ फुकट गेला. त्याच्या कारकीर्दींत कोल्हापूर व सातारा हीं राज्ये एकमेकांपासून पृथक् झालीं हेही चांगलें झालें नाही. परंतु त्या गोष्टीस बाजीरावाचा इलाज नव्हता. कोल्हापुरचें राज्य पृथक् झाल्यामुळे अर्थात् तेथल्या राजाला सातारच्या गादीविषयीं कळकळ राहिली नाही. तेंच सातारच्या गादीच्या अमलाखालीं असतें तर त्यापासून मराठ्यांना फार मोठा फायदा झाला असता, व कर्नाटकांत शाहू महाराजांच्या

मुलखाला जो वारंवार उपद्रव होत असे तोही झाला नसता. बाजीरावानें मराठ्यांच्या आपसांतील दुफळ्या मोडण्याचा यत्न केला असता, व अशा रीतीनें सर्व मराठे एकचित्त होऊन त्यांनीं द्रव्यद्वारा, शरीरद्वारा व बुद्धिद्वारा बाजीरावास साह्य केलें असतें, तर सर्व हिंदुस्थानांत मराठ्यांचें एकछत्री राज्य करण्याला त्या पराक्रमी योज्याला फार अवकाश लागला नसता.

शिवाजीच्या मागें नांव घेण्यासारखा पराक्रमी वीर एक बाजीरावच झाला. असा स्वदेशाचें ब्रीद बाळगणारा, इभ्रतदार, शहाणा, शूर नरवीर त्याच्या मागून कोणीही निपजला नाही. तो अल्पवयस्क वारल्यामुळें त्याचा मुख्य हेतु तडीस गेला नाही; तथापि त्याचें नांव हिंदुस्थानाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सारखें गाजत होतें; त्यानें सर्व हिंदुस्थानभर आपल्या नांवाचा सारखा दरारा बसविला होता; तो ऐश्वर्याच्या अगदीं शिखरावर जाऊन बसला होता; आणि त्यानें हिंदूंची बाजी राखून आपणास गाजी ह्मणवून घेतलें. अवघ्या २० वर्षांच्या कारकीर्दीत तो सर्व लोकांच्या जिवाला चटका लावून गेला! एकंदरीनें पुढील ओंवींत जसें वागण्याविषयीं साधूंचा बोध आहे, तसेंच त्याच्या हातून घडलें यांत संशय नाही.

काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति उरवावी ॥

चटक लावुनि सोडावी । कांहीं एक ॥ १ ॥

रामदास.

भाग ९.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब.

इ० स० १७४० पासून १७४९ पर्यंत.

बाळाजी बाजीराव यास पेशवाईचा अधिकार मिळतो.—दरबार व शाहू महाराजांचा त्यास उपदेश.—बाबूजी नाईक हा कर्जाबद्दल पेशव्यास तगादा लावतो व महादाजीपंत पुरंदरे त्यास कर्जमुक्त करतो.—दिल्लीच्या राज्याची स्थिति.—जाट लोक.—अलिवर्दीखान बंगाल प्रांताचा नबाब होतो. रोहिले लोक.—कर्नाटकांतील स्वतंत्र संस्थाने.—तंजावरची हकीकत.—इंग्लिश व फ्रेंच.—पोर्तुगीज लोकांची निकृष्टावस्था.—रघूजीने केलेल्या कर्नाटकच्या स्वारीची हकीकत.—बाळाजी बाजीराव दिल्लीच्या बादशाहाजवळ माळव्याच्या हक्कासंबंधाने मागणी करतो व त्या उभयतांमध्ये पुढे जो करार झाला त्याची कलमें.—पोर्तुगीज लोकांबरोबरची लढाई व चिमणाजी आपाचा मृत्यु.—बाळाजी बाजीरावाची हुशारी पाहून शाहू महाराज त्यास कोंकणांत जिंकलेल्या मुलुखाची जहागीर व दुसरे कांहीं हक्क देतात.—रघूजीचा दिवाण भास्करपंत हा बंगाल प्रांतावर स्वारी करतो.—पेशवा प्रयागावर स्वारी करण्याचा घाट घालतो परंतु तो साधत नाही.—तो धारच्या पवाराशी सख्य करतो.—बादशाहा बाळाजी बाजीरावास मोंगलांच्या राज्यावर चौथाई देतो.—भास्करपंत बहार प्रांतावर स्वारी करतो.—त्या स्वारीची हकीकत.—मीर हबीब हा भास्करपंतास अनुकूल होतो, व मराठे बंगालचा बराच भाग काबीज करतात.—अलिवर्दीखान हा बादशाहा व बाळाजी बाजीराव यांजपाशी मदत मागतो.—तो भास्करपंताचा पराभव करतो.—तो पळून वऱ्हाडांत परत येतो.—रघूजी भास्करपंतास बरोबर घेऊन पुनः बंगाल्यांत शिरतो.—बादशाहा माळव्याची सनद देऊं करून बाळाजी बाजीराव यास, रघूजीस बंगाल प्रांतांतून घालवून देण्यास सांगतो.—बाळाजी बंगाल्यांत जाऊन रघूजीचा पराभव करतो व त्याला त्या प्रांतांतून घालवून देतो.—बादशाहा पेशव्यास माळव्याची सनद देतो. त्या संबंधाने झालेले करार.—तो वसुलाच्या संबंधाने जमाखर्चाचा हिशेब शाहू महाराजांस देतो.—रघूजी सातान्यावर स्वारी करण्याचा घाट घालतो, परंतु बाळाजी बाजीराव शाहू महाराजांच्या मध्यस्थीने त्याच्याशी तह करून ते प्रकरण मिटवितो.—माळव्याच्या संबंधाने द्माजी गायकवाड याजपाशी वसुलाचा हिशेब मागण्याचा विचार.—महाराजांकडून पेशव्यास आणखी नवीन मुलुखाची सनद मिळते.—जिवाजी खंडेराव गोवळकोटचा किल्ला घेतो.—कर्नाटकांत बाबूजी नाईक व

तद्देशीय संस्थानिक यांच्यांत तंटे उपस्थित होतात.—शाहू महाराज बाबूजीस कर्नाटकच्या सुभ्यावरून दूर करतात.—रघूजीच्या सरदारांचे अलिबर्दीखान खून करतो.—रघूजी बंगाल्यावर स्वारी करतो परंतु त्याला कांहीं कारणामुळे स्वदेशीं परत यावें लागतें.—अलिबर्दीखानास मदत न केल्याबद्दल बाळाजीनें केलेला बहाणा.—सदाशिवराव भाऊची कर्नाटकावर स्वारी.—पेशव्यास बुंदेलखंडच्या राजाकडून ज्यास्त मुलूख मिळतो.—पेशवा शेतकीस उत्तेजन देतो.—अवदालीची हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी.—महंमदशाहा बादशाहाचा मृत्यु.—निजामउल्मुल्काचा मृत्यु.—त्याच्या मुलांत गादीविषयीं तंटे लागतात.—महाराजांस पुत्रशोक होतो.—धाकटी राणी सगुणाबाईसाहेब यांचा मृत्यु.—महाराजांस भ्रम होतो.—भवानीबाईचा पुत्र राजाराम यास दत्तक घेण्याचा विचार.—थोरली राणी सकवारबाईसाहेब यांचें कारस्थान.—शाहू महाराज बाळाजी बाजीराव यास पुढें राज्य चालविण्याच्या संबधानें स्वदस्तुरची यादी करून देतात.—सकवारबाई महाराजांस वाढ्यांत बंदोबस्तानें ठेविते.—ती पेशव्याच्या विरुद्ध कारस्थान चालविते.—शाहू महाराज यांचा मृत्यु.—बाळाजीची दक्षता.—महाराजांचा दहनविधि व सकवारबाई सती जाते.

बाजीराव मरण पावल्यावर कांहीं दिवसांनीं चिमणाजी आपा नानासाहेबास बरोबर घेऊन साताऱ्यास आला हें मार्गें सांगितलेंच आहे. बाजीराव वारला त्या वेळीं रघूजी भोंसले कर्नाटकांत त्रिचनापल्लीस वेढा देण्याचे कामांत गुंतला होता. त्याला ती वातमी कळतांच बाबूजी नाईक बारामतीकर यास बरोबर घेऊन तोही मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास निघून आला. रघूजीच्या मनांत पेशवाईचीं वस्त्रें नानासाहेबास न मिळूं देतां बाबूजी नाईक यास देववावीं असें होतें. त्यानें शाहू महाराजांपाशीं नाइकाची फार शिफारस केली, व त्यालाच पेशवाईचीं वस्त्रें घावीं हणून तो हरप्रयत्नानें महाराजांचें मन वळवूं लागला. शिवाय बाबूजी नाईक फार मोठा संपत्तिमान असल्यामुळे त्याच्याकडून ह्या कामाबद्दल अतोनात द्रव्य मिळेल असेंही त्यानें महाराजांस सांगितलें. परंतु त्याचा तो सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेला. प्रतिनिधीचें पेशव्याशीं जरी पूर्वीपासून वैमनस्य होतें तरी रघूजीचा पुढील एकंदर कावा त्याच्या लक्षांत आल्यामुळे तोही त्याला अनुकूल नव्हता. तसेंच दमाजी गायकवाड हाही त्या वेळीं त्याचें पाठबळ करायला त-

यार नव्हता. ह्या सर्व कारणांमुळे व विशेषतः चिमणाजी आपाच्या खटपटीमुळे इ० स० १७४० च्या आगष्ट महिन्यांत नानासाहेबालाच पेशवाईचा अधिकार मिळाला.

पेशवाईचीं वस्त्रें नानासाहेबास देण्याचे वेळीं शाहू महाराजांनीं एक बडा दरबार भरविला, व मुख्य प्रधानकीचीं वस्त्रें स्वहस्तें देऊन नानासाहेबास उपदेश केला तो एणेंप्रमाणें:—“बाजीराव यांणीं थोरले बाळाजीपंत यांचे मागें बहुत सेवा निष्ठेनें करून मोठमोठीं कार्ये करून दाखविलीं. शेवटीं इराणीचें (नादिरशाहाचें) पारिपत्य करून पादशाही स्थापावी ह्मणोन खाना केले. तेथें आयुष्य थोडें जालें. इराणींनीं जी पादशाही दौलत लुटून नेली ते अटकेपार जाऊन इराणी पादशाहाचें पारिपत्य करून दौलत माघारी आणावी ऐसा मनोदय. उमेद धरिली असतां ईश्वराचे इच्छेनें असें वडून आलें. त्यास त्यांचे पुत्र तुह्मी, त्याप्रमाणें पराक्रम करून सेवा करावयास योग्य आहां. बाजीराव यांचा हेतु राहिला, व आमचा संकल्प दिल्लीची पादशाही कमजोर झाली ती इराणी आले त्यांजपासोन रक्षोन निम्में हिंदुस्थान घ्यावें असें लिहिलें. ते पादशाही रक्षोन हिंदुस्थान सर्व आपलें करावें ऐसा वेत केला तो तुह्मीं सिद्धीस न्यावा. अटकेपार घोडे चालवावे.”

नंतर चिमणाजी आपा व नानासाहेब पुण्यास निघून आले. आपल्या मनोदयानुरूप कार्य झालें नाहीं ह्मणून रघूजी भोंसल्यास फार वाईट वाटलें व तो बाबूजी नाईक यास बरोबर घेऊन कर्नाटकांत त्रिचनापल्ली एथें निघून गेला. आपला अशा रीतीनें अपमान झाला ह्मणून नाइकासही फार वाईट वाटलें. बाजीरावास नाइकाचें फार कर्ज होतें तेव्हां नानासाहेबाचा कांहीं तरी विचका करावा अशा

१ हा मजकूर ‘काव्येतिहाससंग्रहां’तील ‘थोरले शाहू महाराजांचे चरित्रां’तून घेतला आहे. २ हा हेतु पुढें सन १७५८ सालीं सिद्धीस गेला. परंतु तें पाहण्याला शाहू महाराज जीवंत राहिले नाहींत ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट समजली पाहिजे !

उद्देशानें नाइकानें आपल्या कर्जाबद्दल पेशव्यास मोठा तगादा लाविला. हें संकट कसें वारावें याचा बाळाजीस कांहीं उपाय सुचेना. अशा ऐन संकटाच्या प्रसंगीं पेशव्याचा दिवाण महादार्जापंत पुरंदरे यानें त्यास मदत केली. त्यानें लगेच पेशव्याच्या सर्व कर्जाची हमी घेऊन त्याला त्या संकटांतून मुक्त केलें. ह्या गोष्टीमुळें पेशवा त्याचा अतिशय आभारी झाला व त्याच्यावर अत्यंत लोभ करूं लागला.

त्या वेळीं मराठ्यांची व एकंदर हिंदुस्थान देशाची स्थिति कशी होती तें सांगणें अवश्य आहे.

त्या वेळीं दिल्ली एथें महमंदशाहा बादशाहा राज्य करीत होता. नादिरशाहा परत इराणास गेला त्या वेळीं त्यानें काबूल, ठठा व मुलतान हे प्रांत आपल्या राज्यांत सामील केले होते. बादशाहा स्वतः भेकड व व्यसनी असल्यामुळें त्याचें तेज दिवसेंदिवस कमी कमी होत चाललें होतें. उत्तरहिंदुस्थानांतले जे रजपूत राजे पूर्वी दिल्लीच्या बादशाहाचे मांडलिक व्हाणून राज्य करीत होते ते बहुतेक सर्व आतां स्वतंत्र रीतीनें अंमल करूं लागले होते. दिल्लीच्या बादशाहाचा पक्ष ज्यांनीं अजून जोरानें धरला होता अशीं तीन रजपूत संस्थानें होतीं. त्यांपैकीं जोधपूर व उदेपूर ह्यांची मराठ्यांनीं स्वाऱ्या करकरून बहुतेक वाट लावलीच होती. परंतु जयपूरचा राजा सवाई जयसिंग याचा व बाजीरावाचा अत्यंत स्नेह असल्यामुळें तेवढें संस्थान मात्र बराच जीव धरून होतें.

सिंधुनदाच्या कांठीं शूद्रांपैकीं जाट या जातीचे लोक पूर्वी राहत असत. त्यांचा चूडामण नांवाचा कोणी सरदार आपल्या लोकांसह औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस आग्रा व जयपूर यांच्यामधील मुलखांत येऊन वसाहत करून राहिला होता. पुढें औरंगजेबाच्या मरणानंतर मोंगलांच्या राज्यांत जी बलबलपुरी माजली त्या संधींत त्या सरदारानें लुटालूट करून पुष्कळ पैसा गोळा केला व भरतपुरास मोठा कोट बांधला. मराठे व जाट यांचा मुख्य जरी एकमेकांपासून फार लांब होता, तरी जाट लोक जे हळूहळू उदयास येऊं लागले त्याचें मुख्य

कारण, मराठे लोकांच्या सत्तेचा मोठ्या जोरानें जो विस्तार होत चालला होता तेंच होय. पुढें जसे जसे मराठे चंबळानदीच्या उत्तरेकडे स्वान्या करूं लागले तसा तसा त्यांचा व जाट लोकांचा जास्त परिचय होत गेला, व ते एकमेकांशीं मोठ्या स्नेहभावानें वागूं लागले. हे जाट लोक ह्या वेळीं बरेच सत्ताधारी होऊन बसले होते.

ह्याच वेळेच्या सुमारास अलिवर्दीखान हा बंगाल, बहार व ओढ्या हे प्रांत बळकावून बसला. हा अलिवर्दीखान पूर्वी बंगालचा नबाब सुजाउद्दीन याच्या हाताखालीं एक लहानसा अंमलदार होता. सुजाउद्दीन यानें प्रथमतः त्याला बहार प्रांताचा सुभेदार नेमिलें होतें. सुजाउद्दीनाच्या मार्गे सरफरझखान गादीचा मालक झाला व तो डाक्का येथें रहात असे. त्या वेळीं सुजाउद्दीनाचा जांवई मुर्शिदकुलीखान हा ओढ्या प्रांताच्या सुभेदारीवर होता, व त्याच्याजवळ मीर हबीब नांवाचा एक आरब दिवाण होता. सुजाउद्दीन मेल्यावर सरफरझखान हा बंगालचा नबाब झाला खरा; परंतु अलिवर्दीखानानें त्याच्या विरुद्ध बंड करून त्याला ठार मारून टाकिलें. व मुर्शिदकुलीखानास ओढ्या प्रांतांतून घालवून दिलें. त्याचा दिवाण मीर हबीब हा प्रथमतः पळून गेला, परंतु मागून अलिवर्दीखानाच्या पदरीं येऊन राहिला. यानंतर मराठ्यांनीं बंगाल्यावर ज्या स्वान्या केल्या त्यांत हा मराठ्यांच्या कसा उपयोगीं पडला तो भाग पुढें येईल. अलिवर्दीखान अशा रीतीनें बंगालचा नबाब झाल्यावर त्यानें दिल्लीच्या बादशाहास पुष्कळ नजराणा पाठविला. त्यावरून तो द्रव्यलोभी बादशाहा खूष होऊन त्यानें त्याच्याकडे तें पद कायम केलें.

ह्याच वेळेच्या सुमारास कांहीं नवीन राज्येही स्थापन होऊं लागलीं होतीं. दिल्लीच्या दक्षिणेस सुमारे १०० मैलांवर व गंगेच्या पूर्वेस अयोध्येपासून पहाडापर्यंतचा मुलख, रोहिले म्हणून अफगाण लोकांची

१ सैर मुताखरीनमध्ये मीर हबीब हा इराणचा एक व्यापारी होता असें म्हटलें आहे; परंतु मराठ्यांच्या बखरींत त्याला आरब असें म्हटलें आहे.

एक जात आहे त्या जातीनें जिंकून घेतला होता. त्यांच्यांत अहली महंमद म्हणून एक सरदार होता. त्यानें एके प्रसंगीं दिल्लीच्या बादशाहाचा वजीर कमरुद्दीनखान याचा पराभव करून आपलें स्वातंत्र्य कायम केलें.

दक्षिण व कर्नाटक यांचा स्वराज्य व जहागीर शिवायकरून जो वसूल येई तो निजामउल्मुल्क व मराठे हे वांटून घेत असत.

कर्नाटकांत पुष्कळ लहान लहान संस्थाने झालीं होती. कर्नूल, कडपा व सावनूर एथील नबाब हे विजापूर व गोवळकोंडे ह्या जुन्या राजघराण्यांपैकीं पुरुष होते. ते सर्व आपापल्या संस्थानांत बहुतेक स्वतंत्र रीतीनें अंमल करीत असत, व बहुतकरून मराठ्यांच्याच तंत्राने चालत असत; आणि त्रिचनापल्ली अर्काटच्या नबाबाचा जांवई चंदासाहेब ह्याच्या ताब्यांत होती.

तंजावर एथें व्यंकोजीचा नातू सयाजी हा एकाद्या नामधारी राजाप्रमाणें गादीवर होता, व सर्व सत्ता एका मुसलमान दिवाणाच्या हातांत होती. सयाजीनें मद्रासच्या इंग्लिश लोकांचा आश्रय धरला होता. त्यामुळे त्या मुसलमान सरदाराने त्याला काढून टाकलें व त्याचा सावत्रभाऊ प्रतापसिंह यास सन १७४१ त गादीवर बसविलें. प्रतापसिंहास ही परतंत्रता न आवडून त्यानें त्याच वर्षी त्या दिवाणास ठार मारून सर्व राज्याचीं सूत्रे आपल्या हातांत घेतलीं.

इंग्लिश व फ्रेंच यांच्या वसाहती कारोमांडल व मद्रास या किनाऱ्यांवर फैलावत चालल्या होत्या. ह्या लोकांना पुढें लौकरच हिंदुस्थानच्या राजकारणांत शिरण्याचा जरी प्रसंग आला, तरी अद्याप म्हणजे १७४० पर्यंत ते दुसऱ्याच्या विशेष वाटेस न जातां, आपल्या व आपल्या व्यापाराच्या संरक्षणाकरितां जेवढे उपाय करणें जरूर

१ हा मूळचा धनगर होता. तो लहान असतां त्याचा एका रोहिल्याननें प्रतिपाळ केला व त्याचें नांव त्यानें अली महंमद असें ठेविलें.—ग्रांटडफ.

२ शिवाजीचा सावत्र भाऊ.

होते तेवढेच करीत होते. इंग्लिशांनीं सन १७३९ त चिमणाजी आपाच्या मध्यस्थीनें बाजीरावाशीं तह केला होता, यामुळे ल्यांना मराठ्यांपासून उपद्रव होत नसे.

पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत कांहीं ठाणीं राहिलीं होतीं. परंतु ल्यांचे व मराठ्यांचे वारंवार युद्धप्रसंग झाल्यामुळे, व ल्यांची मूळचीच संख्या फार थोडी असल्यामुळे ते लोक अगदीं बलहीन झाले होते.

वर सांगितल्याप्रमाणें मोंगलांच्या एवढ्या अफाट राज्याच्या चिंध्या चिंध्या उडून गेल्या होत्या, व जिकडे तिकडे मराठ्यांची सत्ता विस्तृत होत चालली होती. परंतु मराठ्यांचे नेहमीं आपसांत तंटे होत असल्यामुळे ती सत्ता जशा जोरानें वाढावी तशी वाढत नव्हती.

बाजीरावानें रघूजी भोंसल्यास सन १७३९ त कर्नाटकच्या स्वारीवर पाठविलें असें मागील भागांत सांगितलें आहे. ह्या स्वारींत पेशवे, प्रतिनिधि, व भोंसले यांचें सैन्य होतें; शिवाय सोंडूर व गुटी एथील घोरपडे यांसही येऊन मिळण्याविषयीं शाहू महाराज व पेशवे (बाजीराव) यांनीं पत्रें पाठविलीं होतीं. त्यावरून प्रसिद्ध संताजी घोरपडे याचा नातू मुरारराव घोरपडे हा त्या स्वारींत रघूजीच्या मदतीस आपल्या सैन्यासह आला होता. अशा रीतीनें रघूजीजवळ एकंदर ९० हजार सैन्य जमलें. अशा अवाढव्य सैन्यासह तो आडवळणी रस्त्यानें पैनघांटांत दामलचेरी बारीच्या नजीक दोस्तअ-

१ राजारामाचे कारकीर्दींत, संताजी घोरपडे यास त्यानें फार वाईट रीतीनें वागविलें व त्याचा अंतही फार दुःखद स्थितींत झाला, त्यामुळे त्याच्या वंशातील पुरुष सातारच्या राजांचा फार द्वेष करीत असत. पुढें कांहीं तडजोड होऊन मुरारजी घोरपडे शाहू महाराजांच्या पक्षास अनुकूल झाला, व आपलें पूर्वीचें सेनापतिपद मागूं लागला. परंतु त्याला तें न देतां तुंगभद्रेजवळ कांहीं प्रांतांची जहागीर देऊन महाराजांनीं त्याची समजूत केली.—ग्रांटडफ.

२ हा कर्नाटक-पैनघांटाचा नबाब होता. इ० स० १७०६ त दाऊदखान पन्नी ह्यानें सादत उल्लाखान नांवाच्या एका सरदारास कर्नाटक-पैनघाट एथील सुभेदारीवर पाठविलें होतें. तो इ० स० १७३२ त मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा नातू दोस्त अल्ली हा आपणास नबाब असें ह्मणवूं लागला, व तिकडील मुलखाचा स्वतंत्र रीतीनें अधिकार चालवूं लागला.—ग्रांटडफ.

ह्मीवर येऊन पडला. त्याची व दोस्तअल्लीची फार मोठी लढाई झाली. तींत दोस्तअल्लीचा पराभव होऊन तो मारला गेला व त्याचा दिवाण मीर असद ह्याला मराठ्यांनीं कैद केलें. नंतर मराठे चावटळीप्रमाणें सर्व कर्नाटकभर पसरले व भराभर खंडण्या गोळा करूं लागले. सरते शेवटीं दोस्तअल्लीचा मुलगा सफ्तरअल्ली यानें मराठ्यांस पुष्कळ द्रव्य दिलें व त्यांच्याशीं तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, “मराठ्यांनीं त्रिचनापल्लीचा अधिकारी चंदासाहेब यास जिंकून तो प्रांत सफ्तरअल्लीस द्यावा व त्याबद्दल नवाबानें मराठ्यांस कांहीं प्रांत जहागीर द्यावा.” अशा प्रकारचा खाऊ मराठ्यांपुढें ठेविल्यावर मग काय विचारतां? प्रथमतः चंदासाहेबास मराठे त्रिचनापल्लीवर हल्ला करितील ह्मणून जो संशय आला होता तो नाहीसा करण्याकरतां रघूजी शंभर सवाशें कोस महाराष्ट्राकडे पाठीमागें आला. इतक्यांत त्याला बाजीरावाच्या मृत्यूचें वर्तमान समजलें. ह्या वेळीं त्याच्या सैन्याची छावणी शिवगंगेच्या कांठीं होती. नंतर बाबूजी नाईक बारामतीकर यास शाहू महाराजांकडून पेशवाईचा अधिकार देण्याची खटपट करण्याकरतां रघूजी साताच्यास आला. परंतु त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फल झाल्यामुळें बाबूजी नाईकास बरोबर घेऊन तो परत कर्नाटकांत गेला हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या वेळीं श्रीपतराव प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसले हेही त्याच्या बरोबर होते. रघूजी आपल्या छावणींत परत गेल्यावर पुढें कर्नाटकांत मराठ्यांनीं काय काय केलें याची साग्र हकीकत सांपडत नाही. तथापि इतका शोध लागतो कीं, त्या वेळीं तंजावरच्या राजानें रघूजीशीं सख्य केलें. मराठ्यांनीं त्रिचनापल्लीस वेढा घालून तें शहर तारीख २६ मार्च सन १७४१ रोजीं घेतलें व चंदासाहेबास कैद करून

१ मराठ्यांमध्ये हा हुसेन दोस्तखान या नांवानें विशेष प्रसिद्ध होता. तो साताच्यास ७ वर्षेपर्यंत नजरकैदेत होता. त्याला किड्यांत किंवा एकाद्या बिकट ठिकाणीं न ठेवतां शहरांत मोकळें ठेविलें होतें, व तो बाहेर निघाला म्हणजे त्याच्याबरोबर एक शिपाई असे. त्याची सुटका इ० स० १७४८ झाली.

सातान्यास पाठवून दिलें. नंतर रघूजीनें तो किल्ला मुरारराव घो-
रपडे याच्या ताब्यांत दिला व त्याच्या जवळ जें लष्कर ठेविलें त्यांत
पेशव्याचें पायदळ बरेंच होतें. ह्या पायदळाचा खर्च शाहू महारा-
जांनीं द्यावा असें ठरलें, व अर्काट प्रांताची सालीना जी खंडणी
येईल तीपैकीं २० हजार रुपये बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब
यास देत जावे असा ठराव झाला. हा ह्या वर्षी बाळाजीस बराच
मोठा फायदा झाला.

बाजीराव मृत्यु पावल्यावर माळव्यावरचा त्याचा हक्क उडवून दि-
ल्लीच्या बादशाहानें अजिम उल्लाखान याची त्या प्रांताच्या सुभेदारी-
वर नेमणूक केली. परंतु बाळाजी बाजीरावास पेशवाईचा अधिकार
मिळाल्यावर त्यानें प्रथमतः, दिल्लीच्या बादशाहानें बाजीरावास मा-
ळव्याच्या संबधानें जे हक्क देऊं केले होते ते मिळावे म्हणून आपल्या
व चिमणाजी आपाच्या सहीचा एक अर्ज तिकडे पाठवून दिला.
तसेंच पूर्वी बादशाहानें जो पैसा देऊं केला होता त्याचीही त्यानें मा-
गणी केली. हे अर्ज त्यानें जयसिंग व निजामउल्मुल्क यांच्या मा-
फत बादशाहाकडे रवाना केले. ह्या वेळीं बाळाजीजवळ पैशाची
टंचाई झाली होती, यामुळें जितकी रकम रोकड मिळेल तितकी
त्याला पाहिजे होती. बादशाहानें प्रथमतः १९,००,००० रुपये
बाळाजीस दिले. नंतर त्या उभयतांमध्ये करार झाला त्याचीं
कलमें:—

(१) बादशाहाचे हुजुरांत आह्मांस पदवी प्राप्त होऊन आमची
इश्रत वाढावी असा आमचा अर्ज आहे.

(२) आह्मी लिहून देतो कीं, माळवा सोडून दुसऱ्या प्रांतावर
आह्मी स्वारी करणार नाहीं, व लुटालूट करून देशाची नासाडी
करणार नाहीं.

(३) कोणीही मराठा सरदार नर्मदेच्या पलीकडे उत्तरहिंदु-
स्थानच्या सुभ्यांत जाणार नाहीं. त्याची जबाबदारी आह्मी आमचे
माथ्यावर घेतों.

(४) कोणी तरी लायकीचा मराठा सरदार ९०० स्वारांनिशीं बादशाहाचे हुजूर नेहमीं नोकरांत राहिल.

(५) या सालीं जो ऐवज आह्लांस बादशाहांनीं इनाम दिला आहे तो आह्ली ग्रहण करितों. परंतु पुढें आह्ली बादशाही दरबारांतून एक छदामही मागणार नाहीं. बादशाहाचें दरबार पृथ्वीचा (?) मध्य आहे. आह्ली आपले कामांत व बादशाहाचे सेवेत हमेष तत्पर राहूं.

(६) जेव्हां जेव्हां सरकारचें गाजी सैन्य बाहेर निघेल तेव्हां तेव्हां त्या लष्कराबरोबर ४००० स्वारांची टोळी आह्ली पाठवूं. परंतु जर ज्यास्त लोकांची जरूर असेल तर त्यांचा खर्च मात्र हुजुरांतून मिळावा.

(७) चंबळा नदीच्या पलीकडील जमींदारांपासून ठरलेल्या पेशकशाखेरीज एक छदामही आह्ली अधिक घेणार नाहीं.

(८) चंबळा नदीच्या पलीकडील मुलखांत कोणा एकाद्या लहानसहान जमींदाराचें शासन करण्यास हुजूर फर्मावितील तर आह्ली ४ हजार स्वार तिकडे पाठवूं, व हें लष्कर तें कार्य शेवटास नेण्यास हरप्रयत्न योजील.

(९) किल्लेदार लोकांच्या जहागिरी, व कानगो (कारकून वगैरे) व मुफ्ती (?) लोकांचे हक्क, व इनाम जमिनी, व नेमणुका व धर्मादाय, वगैरे हुजूरच्या देणग्यांमध्ये आह्ली व्यत्यय आणणार नाहीं. ज्यांना ज्यांना त्या दिल्या आहेत त्यांनीं त्यांनीं त्यांचा उपभोग घेऊन बादशाहाची हमेष बढती व्हावी ह्या हेतूनें दुवा देत असावे ह्मणून त्या आह्ली चालवूं.

अशा रीतीनें जरी त्या उभयतांत करार झाला होता तरी त्या वेळीं बादशाहानें बाळाजी बाजीरावास त्या प्रांताची सनद दिली नाहींच.

१ सर जान मालकमकृत मध्यहिंदुस्थानाच्या इतिहासाचें कीर्तने-कृत भाषांतर.

बाजीराव वारल्यामुळें चिमणाजी आपा नानासाहेबास घेऊन पुण्यास आला. त्या वेळीं त्यानें शंकराजी नारायण व खंडोजी माणकर यांस कोंकणांत ठेविलें होतें. त्या दोघांनीं अनेक लढाया मारून शिंदी व पोर्तुगीज यांचा पराभव केला. खंडोजी माणकर यानें इ० स० १७४१ त रेवडंडा हबशापासून घेतला. तसेंच धारावी, यशवंतगड, मनोहरगड, मांडवी, घोडबंदर व उरण हेही प्रांत सर केले. ह्या वेळीं चिमणाजी आपा पुण्यास होता. रेवडंडा घेतला हें वर्तमान ऐकून चिमणाजी आपास फार आनंद झाला. नंतर ११ दिवसांनीं ह्मणजे सन १७४१ च्या जानेवारी महिन्यांत चिमणाजी आपाचा पुण्यास अंत झाला. चिमणाजी आपा फार शूर होता. आपाच्या मरणामुळें नानासाहेबास फार दुःख झालें, व त्याच्या जवळचा अनुभवशीर व वडील मनुष्य नाहीसा झाल्यामुळें तो अगदीं एकटा पडल्यासारखा झाला. तो जरी आपल्या बापाइतका शूर नव्हता तरी दुसरे गुण ह्मणजे प्रसंगावधान, चातुर्य, राजनीतिनैपुण्य वगैरे त्याच्या अंगांत वास करीत होते; व ह्या गुणांत तो आपल्या बापापेक्षां कांकणभर जास्त होता असेंही ह्मटलें तरी चालेल. त्यानें कित्येक बिकट प्रसंगां काडीइतकें न डगमगतां मोठ्या धिमेपणानें व एखाद्या अनुभवशीर मुत्सद्याप्रमाणें अक्कल लढवून एवढा अवाढव्य राज्यशकट जोरानें हांकला ही गोष्ट त्याला फार भूषणप्रद आहे.

चिमणाजी आपा वारल्यानंतर बाळाजी बाजीराव उत्तरेकडील मुलखांतून स्वदेशीं परत आला. नंतर सुमारे एक वर्षपर्यंत पुणें व सातारा एथें आलटूनपालटून राहून त्यानें राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारण्यांत काळ घालविला. बाळाजीची अशा प्रकारची हुशारी

१ बाळाजी बाजीराव हा सामप्रिय होता. तो ह्या वेळीं, निजामउल्मुल्क हा नासिरजंगाचें बंड मोडण्याकरितां दक्षिणेंत जात होता त्याला भेटून बादशाहापासून आपणास माळव्याची सनद देववावी म्हणून बोलणें करण्याकरितां नर्मदेच्या कांठीं जाऊन राहिला होता, व तेथेंच त्याची व निजामउल्मुल्काची मुलाखत झाली.

पाहून शाहू महाराज फार खुष झाले व पोर्तुगीज लोकांपासून जिंकून घेतलेल्या सर्व मुलखाची सनद त्यांनीं बाळाजीस दिली; शिवाय गुजराथ प्रांत खेरीजकरून नर्मदेच्या उत्तरेकडील सर्व मुलखाची जी खंडणी वसूल करावयाची त्याचा सर्व अधिकारही त्यांनीं त्यासच दिला. शाहू महाराजांनीं एवढा मोठा अधिकार पेशव्यास दिला यामुळे त्याचें महत्व केवढें वाढलें हें सहज लक्षांत येईल.

बंगालचा नवाब अलिवर्दीखान यानें त्या प्रांताचा अधिकार कसा मिळविला हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यानें मुर्शिदकुलीखान याचा पराभव केल्यावर खानाचा दिवाण मीर हबीब हा पळून गेला होता. त्यानें, रघूजी भोंसल्याचा दिवाण भास्करपंत त्या वेळीं वऱ्हाडांत होता त्याला कटक प्रांतावर हल्ला करावा म्हणून मसलत दिली. परंतु रघूजी त्या वेळीं कर्नाटकांत होता म्हणून त्याच्या आज्ञे-शिवाय भास्करपंताला ती गोष्ट करतां येईना. भास्करपंतानें त्या संबंधानें रघूजीस पत्र पाठविलें. परंतु त्याचें उत्तर येण्यापूर्वीच अलिवर्दीखानानें तो सर्व प्रांत जिंकून घेतला, व मीर हबीब ह्याला त्याचा अधिकार कबूल करणें भाग पडलें. नंतर पुढें लवकरच चांगलीशी संधि आली तेव्हां भास्करपंत बंगाल्याकडे फौज घेऊन गेला. तो बंगाल्याकडे गेला असें पाहून, नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रांताचा जो अधिकार शाहू महाराजांकडून बाळाजीस मिळाला होता तो स्थापित करण्याकरतां, महाराजांची आज्ञा घेऊन रघूजीची हालचाल जेथून सोप्या रीतीनें बंद करतां येईल अशा ठिकाणीं जाण्याकरतां बाळाजी बाजीराव हिंदुस्थानांत निघून गेला. नर्मदा उतरल्यावर त्यानें गरा व मंडल हीं दोन ठिकाणें घेतलीं. नंतर पुढें पावसाळा सुरू झाल्यामुळे त्याला नर्मदेच्या कांठीं छावणी देऊन राहणें भाग पडलें. पावसाळा संपल्यावर त्याच्या मनांत प्रयागावर स्वारी करण्याचें होतें. परंतु इतक्यांत गुजराथेंतून दमाजी गायकवाड यानें माळव्यावर हल्ला केला यामुळे त्याला माळव्यांत परत यावें लागलें. पेशवा परत फिरतांच गायकवाडाचें सैन्य माळव्यां-

तून निघून गेलें. पेशव्यानें प्रयागावर स्वारी केली तर आपलें मोठें नुकसान होईल व बंगाल्यांत आपणास व्हावा तसा लाभ होणार नाही ह्मणून रघूजीनें गायकवाडास माळव्यावर स्वारी करावयास सांगून पेशव्याचा वेत फिका पाडला असावा असें दिसतें.

बाळाजी माळव्यांत आला तेव्हां धारचा आनंदराव पवार त्याला भेटावयास आला. तेव्हां बाळाजी बाजीरावानें त्याला भेट देऊन त्याच्याकडे धार व त्याच्या आसपासचा मुख्य यांचा अधिकार कायम केला. ह्या प्रसंगीं बाळाजीचा मुत्सद्दीपणा चांगला नजरेस येतो. धारच्या पवाराशीं सख्य केल्यामुळें तो पेशव्यास अनुकूल झाला हें निराळेंच; पण विशेष मोठा फायदा म्हटला ह्मणजे गुजराथेंतून माळव्यावर ज्या स्वाऱ्या होण्याचा संभव होता त्यांच्या लोटाला मध्यंतरीं माळव्याच्या पश्चिमेच्या बाजूनें धारचें संस्थान हा एक मजबूद धक्काच झाला. बाळाजी मंडळ एथें आल्यापासून जयसिंग व निजामउल्मुल्क यांच्या मध्यस्थीनें दिल्लीचा बादशाहा व पेशवा यांच्यामध्ये तहाचीं बोलणीं सुरू झालीं होतीं. त्या वेळीं बादशाहानें बाळाजी बाजीरावास मोंगलांच्या राज्यावर चौथाई देण्याचें कबूल केलें. परंतु महंमदशाहानें ह्याबद्दलची सनद करून दिली नाही. चौथाईबद्दल जो पैसा द्यावयाचा तो मात्र कधीं रोख व कधीं नेमणुकांच्या रूपानें बाळाजीस मिळत असे. वरील तहांत पेशव्याचा मुख्य उद्देश माळव्याची सनद मिळविण्याचा होता, व दिल्लीच्या दरबारी लोकांच्या मनांतून तें प्रकरण लांबणीवर टाकून रघूजी भोसले व बाळाजी यांचें वैर ज्यास्त वाढवावयाचें होतें.

माळव्यांत अशा प्रकारची गडबड चालली असतां भास्करपंतानें बहार प्रांतावर स्वारी केली. त्या वेळीं कटक परगण्यांत अलिवर्दीखानाचा नातू सुजाउद्दौला ह्यानें बंड केलें होतें, त्यामुळें

१ आनंदराव पवार सन १७३१ त त्रिंबकराव दाभाडे यास मिळाला होता, तेव्हांपासून बाजीरावाचा त्याच्यावर फार राग होता.

२ इ० स० १७५६ त कलकत्ता येथें १४६ इंग्लिश लोकांस एका लहान कोठडींत कोंडून ज्यानें ठार मारलें तोच हा सुजाउद्दौला.

ह्या संधींत आपण स्वारी केली तर आपणास बराच फायदा होईल असें भास्करपंतास वाटलें, व एवढ्याकरतांच त्यानें बहार प्रांतावर स्वारी केली; कारण तें बंड मोडण्याकरतां अलिवर्दीखान आपली सर्व फौज घेऊन कटक प्रांताकडे गेला होता. वरील गोष्टीमुळे भास्करपंताला तो मुलूख आयताच मोकळा सांपडला. परंतु अलिवर्दीखानानें त्या बंडाचा लवकरच मोड केला व तो सन १७४२ च्या एप्रिल महिन्यांत मूर्शिदाबादेकडे यावयास निघाला. इतक्यांत त्याला मराठे बहार प्रांतांत शिरल्याची बातमी लागली. भास्करपंत रामगडाजवळ डोंगरांतून येऊन नंतर उजव्या बाजूकडे वळला व तिकडील मुलुखावर हल्ला करून त्यानें तो प्रांत अगदीं उद्धस्त करून टाकला.

ह्या वेळीं बंगाल्यांत मराठ्यांची फौज दहा बारा हजारांपर्यंत होती, परंतु खऱ्या संख्येच्या चौपट फौज आली आहे अशी तेथें अफवा उठली होती. अलिवर्दीखानाजवळ फक्त सात आठ हजार फौज होती, तथापि त्यानें मराठ्यांबरोबर लढाई देण्याचा निश्चय केला. पुढें मराठ्यांची व त्याची एक फार मोठी लढाई झाली तींत त्याचा पराभव झाला, त्याचें युद्धोपयोगी सामान मराठ्यांनीं पळवून नेलें, त्याचे पुष्कळ लोक मेले व बरेच पळून गेले; आणि त्याच्याजवळ फक्त तीन हजार लोक शिलक राहिले. त्याला मराठ्यांपासून पुष्कळ दिवस फार त्रास भोगावा लागला. परंतु मराठ्यांचीं वाजवीपेक्षां फाजील मागणीं कबूल न करतां लढाई करून मेलों तरी बेहेत्तर आहे, असा त्यानें निश्चय केला. सरते शेवटीं तो पुढें चाललाच आहे, मराठे पांठीमागून लांडगेतोड करतातच आहेत, अशा दुःखकारक स्थितींत तो कट्वा एथें येऊन पोहोचला. ह्या वेळीं एका हल्ल्यांत मराठ्यांनीं मीर हवीव यास कैद केलें. पुढें तो मराठ्यांस अनुकूल झाला, व ज्या योगानें भास्करपंताचा आपणावर विश्वास बसेल अशी प्रत्येक गोष्ट तो करूं लागला. भास्करपंताच्या मनांत पावसाळ्यांत आपल्या मुलुखीं प-

रत यावयाचें होतें; परंतु मीर हबीब यानें त्याला न जाण्याविषयीं विनंति केली. पहिल्या प्रथम भास्करपंताचा त्याच्यावर विश्वास वसेना व पावसाळ्यांत तेथें रहावें असें त्यास वाटेना. तेव्हां त्याचा विश्वास बसावा ह्मणून मीर हबीब यानें त्याजपासून एक लहानशी टोळी मागून घेतली, व ती घेऊन तो मूर्शिदाबादेवर चालून गेला, व त्या ठिकाणीं त्याचा भाऊ होता त्याला बरोबर घेऊन यानें तेथला जगत्शेट अलमचंद ह्मणून एक मोठा सावकार होता त्याची पेढी लुटली, व सुमारे २५ लाख रुपयांची लूट मारून तो भास्करपंतास येऊन मिळाला. तेव्हां भास्करपंताचा त्याच्यावर विश्वास वसून पावसाळ्यांत तेथेंच रहावें असा यानें निश्चय केला. नंतर यानें एक वळसा घेऊन हुगळी शहरावर हल्ला केला व तें शहर मोठ्या युक्तीनें घेतलें. कटव्यापासून मिदनापूरपर्यंतचा सर्व मुल्लख मराठ्यांनीं घेतला, व मूर्शिदाबाद प्रांतांत शिरण्याचा त्यांचा बेत होता, परंतु हुगळी नदीस पूर आल्यामुळे त्यांना त्या प्रांतांत जातां आलें नाहीं.

भास्करपंतानें बंगाल्यांत अशा रीतीनें धुमाकूळ उडवून दिला असतां दिल्लीच्या बादशाहाकडून बंगालची राहिलेली खंडणी मागण्याकरतां एक कामगार आला. त्याच्या बरोबर अलिवर्दीखानानें बादशाहास असा निरोप पाठविला कीं, “जोंपर्यंत मला मराठ्यांकडून उपद्रव पोहोंचतो आहे तोंपर्यंत खंडणी देण्यास मला अनुकूलता नाहीं. कारण मराठे राज्यांत चोहोंकडे लुटालूट करीत आहेत त्यामुळे राज्याचा वसूल येत नाहीं. या वेळीं खावंदांनीं मला योग्य मदत देऊन माझे रक्षण केलें पाहिजे.” अलिवर्दीखानानें, आपणास मदत करावी ह्मणून, ह्या वेळीं बाळाजी बाजीरावासही विनंति केली, व वऱ्हाडावर स्वारी केली तर इकडे रघूजीचा सरदार जो त्रास देत आहे तो बंद होईल असेंही त्यास कळविलें; व तें काम पेशव्यानें करावें ह्मणून त्याच्याकडे यानें बराच पैसा पाठवून दिला. परंतु ज्या लोकांबरोबर यानें तो पैसा पाठवून दिला

होता त्यांच्यावर वाटेंत अयोध्येचा नवाब सफ़्तरजंग यानें हल्ला करून तो मधल्यामध्ये आपणच घेऊन गेला.

अलिवर्दीखानानें बादशाहा व बाळाजी बाजीराव यांच्यापार्शी मदत मागितली होती तरी तो त्याच आशेवर स्वस्थ बसला नव्हता. त्यानें पावसाळा संपल्यावर भास्करपंतावर हल्ला करण्याची मोठी कडेकोट तयारी चालविली होती. भास्करपंताची छावणी या वेळीं कट्वा एथें होती. पावसाळा संपतो आहे तोंच अलिवर्दीखानानें हुगळी व आजी ह्या नद्यांवर नावांचे पूल बांधले. आजीनदीच्या पुलावरून जात असतां पुलाच्या दोऱ्या तुटून त्याचे १९०० लोक बुडून मेले, तथापि न डगमगतां आपले राहिलेले लोक वरोवर घेऊन तो पलीकडे गेला व भास्करपंतावर अकस्मात् जाऊन पडला. ह्या वेळीं मराठ्यांचें बरेंच नुकसान झालें व ते बहार प्रांतांत पळून गेले. परंतु तो मार्गें फिरतांच ते पुनः मिदनापूर प्रांतांत शिरून मुलखास अतिशय उपद्रव देऊं लागले. अलिवर्दीखानानें पुनः त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांना पिटाळून लाविलें. त्यानें त्यांचा अशा जोरानें पाठलाग केला कीं त्यांनीं पाठीमार्गें वळून सुद्धां पाहिलें नाहीं ! बालसोर एथें जो मराठ्यांचा पराभव झाला त्यामुळें ते फारच घाबरले व ओढ्या प्रांतांतून त्यांनीं थेट वऱ्हाडचा रस्ता धरला. भास्करपंत वऱ्हाडांत येऊन पोहोचण्यापूर्वीं रघूजी भोंसले कर्नाटकांतून परत आला होता. त्याला भास्करपंताचा उद्देश योग्य आहे असें वाटलें व तो आपल्या सैन्यासह भास्करपंत गेला होता त्या वाटेनें पुनः बंगल्यांत शिरला.

मराठे बंगल्यांत शिरले हें वर्तमान बादशाहास कळलें तेव्हां त्यानें अयोध्येचा नवाब सफ़्तरजंग यास भास्करपंताला बंगल्यांतून हांकून देण्यास सांगितलें; त्याच प्रमाणें त्यानें पेशव्यासही विनंति केली; व पेशव्यानें अलिवर्दीखानास मदत करावी हणून आजिमा-बादच्या वसुलाची चौथाई व माळव्याची सनद देण्याचा त्याच्याशीं करार केला. बाळाजीला तेंच पाहिजे होतें. तो तत्काळ आपली फौज

घेऊन अलाहाबाद प्रांतांतून बोगळीपूर एथें येऊन दाखल झाला. पण येथून राजरस्त्यानें आपण गेलों तर आपली फौज कदाचित् वाटेनें शेतीभाती व इतर लागवड यांचें नुकसान करील ह्मणून तो आडवाटेनें मूर्शिदाबादेस येऊन पोहोंचला. ह्या ठिकाणीं बाळाजीनें अलिबर्दीखानाजवळ आपणास देऊं केलेला पैसा मागितला, तेव्हां नवावाला तो देण्याचें कबूल करणें भाग पडलें. त्या वेळीं रघूजी भोंसले कट्वा व बरद्दान या प्रांतांच्या दरम्यान येऊन पोहोंचला होता. त्याला पेशवा व नवाब ह्यांच्यामध्ये झालेला करार कळला तेव्हां त्यानें पुढें येण्याचा आपला रोंख फिरवून तो डोंगराळ प्रदेशांत निघून गेला. अलिबर्दीखानानें लगेच त्याचा पाठलाग सुरू केला. परंतु तें काम त्याला झेंपणार नाही असें बाळाजीस वाटल्यावरून त्यानें निराळ्याच रस्त्यानें जाऊन व नवाबाच्या सैन्यास मागे टाकून एकाएकीं रघूजीच्या सैन्यावर हल्ला केला, व त्याचा फडशा उडवून दिला; तेव्हां रघूजी ओढ्या प्रांतांतून परत स्वदेशीं आला. ही फत्ते झाल्यावर बाळाजी माळव्यांत परत आला, व पूर्वीच्या कराराप्रमाणें तो बादशाहापार्शीं माळव्याची सनद मागूं लागला. पेशव्यानें बादशाहाच्या मर्जीप्रमाणें बंगालची कामगिरी बजाविल्यामुळें बादशाहाला नाही ह्मणायाला आतां तोंडच राहिलें नाही. तथापि पेशव्यास एवढा मोठा प्रांत अजीबात देऊन टाकला तर आपली नाचक्री होईल असें त्याला वाटल्यावरून त्यानें त्याचा वडील पुत्र अहमदशाहा ह्याला त्या प्रांताचा नांवाला अधिकारी करून व त्याचा बाळाजी बाजीराव हा हस्तक असें जयसिंग व निजामउल्मुल्क यांच्या सल्ल्यानें ठरवून त्या प्रांताची सनद बाळाजीकडे पाठवून दिली (इ० स०

१ वर जी माळव्याची सनद बादशाहानें बाळाजीस दिली म्हणून लिहिलें, ती सन १७४३ त रघूजीस पेशव्यानें बंगाल्यांतून हांकून देईपर्यंत मिळाली नव्हती असें ग्रॉंटडफ म्हणतो. परंतु त्यानें ह्या सनदेचा सारांश दिला आहे त्यांत महंमदशाहाच्या कारकीर्दीच्या २४ व्या वर्षीं जमादिउल् अवल् या महिन्यांत ती लिहिली असें लिहिलें आहे. तो वेळ म्हणजे सन १७४२ च्या मे महिन्याचा सुमार येतो.— एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाचा इतिहास.

१७४३). पूर्वी चिमणाजी आपा व बाळाजी बाजीराव या दोघांनीं आपल्या सहीनिशीं बादशाहास जो करार लिहून दिला होता त्यांतील कलमांत व आतांच्या सनदेच्या कलमांत विशेष फरक एवढाच झाला कीं, पूर्वी बादशाहास मदतीची जरूर लागेल त्या वेळीं त्यांनीं ४००० स्वार आपल्या खर्चानें देण्याचें कबूल केलें होतें; परंतु ह्या सनदेत ४००० होते ते १२००० झाले. मात्र अधिक जे ८००० स्वार देण्याचें ठरलें त्यांचा खर्च बादशाहानें द्यावा असें ठरलें. एकंदर करार बिनतक्रार बोलीप्रमाणें अमलांत येतील अशा संबधानें बादशाहाच्या वतीनें जयसिंग जामीन झाला; व पेशव्याच्या वतीनें राणोजी शिंदे, महारराव होळकर, यशवंतराव पवार व पिलाजी जाधव हे जामीन झाले. ह्या सरदारांनीं बादशाहास असें लिहून दिलें कीं, “आह्मी राणोजी शिंदे, महारजी होळकर, यशवंतराव पवार, व पिलाजी जाधव स्वदस्तूर लिहून देतो कीं, बाळाजीराव मुख्य प्रधान यांनीं बादशाहाची नोकरी करणें कबूल केलें आहे, त्यास जर ते यापुढें चाकरी करण्यास मागें पुढें पाहतील तर, आह्मी त्यांस दोन गोष्टी सांगून तसें करूं देणार नाहीं. आणि आह्मी सांगितलें असतांही जर बाळाजीराव चाकरी न करण्याचा हट्ट धरतील तर आह्मी सारे पंडित प्रधान यांची चाकरी सोडून देऊं. दाखल्याभावीं हा दस्तऐवज लिहून दिला असे.” हा दस्तऐवज सन १७४३ त बादशाहाचे कारकीर्दीच्या २४ वर्षीं, तारीख ७ रविलावल रोजीं लिहून दिला.

अशा प्रकारें हें फार मोठें काम करून सन १७४३ त बाळाजी बाजीराव शाहू महाराजांस भेटण्याकरतां साताच्यास आला, व एकंदर वसुलाच्या जमाखर्चाचा हिशेब त्यानें महाराजांस दाखविला. हा हिशेब राजाचे फौजेचे आपण सेनापति या नात्यानें पेशव्यानें महाराजांस दाखविला. जमा, खर्च, व शिल्लक यांच्या सर्व यादी त्यानें महाराजांपुढें ठेविल्या. ह्या वेळीं सर्व सत्ता महाराजांचे हातांत

होती ही गोष्ट खरी, परंतु पुढें सातारच्या राजांस नातवानीची दशा येऊन त्यांची सत्ता अगदीं संपुष्टांत आली, व खरी खरी सत्ता पेशव्यांच्या हातांत गेली तरी पेशवे स्वामिभक्तिपराङ्मुख कधींही झाले नाहींत; ते दरवर्षी राज्याच्या वसुलाचा एकंदर हिशेब सातारच्या महाराजांस समजावून देत असत.

असो; वर सांगितलेल्या कामाकरतांच फक्त बाळाजी बाजीराव सातारच्यास आला होता असें नाहीं, तर दुसऱ्याही कांहीं अत्यंत महत्वाच्या कामांकरतां त्या वेळीं त्याला स्वतः सातारच्यास असण्याची जरूरी होती. बाळाजी बाजीरावानें रघूजी भोंसल्याचा बंगाल्यांत पराभव केल्यानंतर त्यानें आपला वकील पेशव्याकडे पाठविला, व त्याच्या मार्फत असें बोलणें लाविलें कीं, “आपण राजनीतीप्रमाणें जी कांहीं वर्तणूक करतां ती माझ्या व सर्व मराठे लोकांच्या फार हिताची आहे ही गोष्ट मला आतां चांगली समजू लागली आहे, तर माझी आतां इतकीच विनंति आहे कीं, आपला व आमचा पूर्वीप्रमाणें स्नेह असावा.” अशी वरवर पुष्कळ साखर पेरून आंतून सातारच्यावर स्वारी करण्याची कडेकोट तयारी करून तो वऱ्हाडांतून निघाला होता, गुजराथेंतून दमाजी गायकवाडही सातारच्यावर चाल करून येतच होता, शिवाय सातारच्यास श्रीपतराव प्रतिनिधि जरी मरणोन्मुख होऊन पडला होता तरी त्याचा मुतालीक यमाजी शिवदेव हा बाळाजीचें वर्चस्व हाणून पाडण्यास टपून बसला होता. यमाजी शिवदेव मोठा हुशार असून दक्ष होता; व जरी रघूजी भोंसल्यास तो मिळाला नव्हता तरी दमाजी गायकवाडाच्या पक्षास त्याचें पुरें पाठबळ होतें. बाळाजी बाजीरावासारखा चतुर व दूरदर्शी पेशवा त्या वेळीं होता ह्मणूनच तो त्या अरिष्टांतून पार पडला. त्याला तें एकंदर कारस्थान समजून आलें, व ह्मणून त्यानें लगेच त्याच्या निरसनाचा प्रयत्न केला. आपल्याविरुद्ध उठलेल्या मराठे सरदारांपाशीं एक लढायाला तरी तयार झालें पाहिजे, किंवा बंगाल प्रांतावरचा आपला हक्क रघूजीस दिला पाहिजे, ह्या दोन गोष्टींपैकी कोणती तरी

एक केल्याशिवाय तें अरिष्ट नाहीसें करण्याची त्याला तोडच उरली नव्हती. परंतु आपसांत बखेडे माजवून आपल्या लोकांच्या नाशास आपणच कारणीभूत व्हावें, व तसें झालें ह्मणजे बाहेरच्या दुसऱ्या शत्रूस आपणांवर स्वारी करून आपला नाश करण्याचा मार्ग आय-ताच सुलभ करून द्यावा, हें बाळाजीस योग्य वाटेना. तेव्हां शाहू महाराजांच्या मध्यस्थीनें त्यानें रघूजीशीं तह केला त्यांत असें ठरलें कीं, “पूर्वीच्या पेशव्यांनीं संपादलेला मोकाशाचा हक्क, स्वतः बाळाजी बाजीराव, बाजीराव व बाळाजी विश्वनाथ यांनीं जहागिरीदाखल मिळविलेला मुलख, कोंकण, व माळवा प्रांत यांचें आधिपत्य, अलाहाबाद, आग्रा, अजमीर, व मोंगलाईतील मंगळवेढें यांची खंडणी, पाटणा प्रांतांतील तीन परगणे, अर्काटच्या खंडणीपैकीं सालीना २० हजार रुपये, व याशिवाय रघूजीच्या अमलांतील कांहीं गांव यांचा अव्याहत उपभोग पेशव्यानें घ्यावा; व रघूजीनें लखनौ, पाटणा, पैनबंगाला यांचा वसूल व खंडणी घ्यावी, शिवाय वऱ्हाडपासून कटकपर्यंतची सर्व खंडणीही रघूजीनेच गोळा करावी.” ह्या तहामुळें रघूजीचा पेशव्याशीं विरोध राहिला नाही, व दमाजी गायकवाड अगदीं उघडा पडला. याप्रमाणें ज्या वादळापासून फार मोठा बखेडा होणार असें वाटत होतें तें अगदीं गडबड न होतां शांत झालें. बाळाजीनें वरील तहांत आपले कांहीं हक्क रघूजीस दिले हें खरें; परंतु त्यांतच त्याचें राजनीतिनैपुण्य व दूरदर्शित्व चांगलें दिसून येतें. कारण त्या वेळापासून रघूजीची दृष्टि पूर्वेकडील प्रांतावर लागून, पेशव्याची सत्ता नाहीशी करावी व सातारच्या गादीवर शाहू महाराजांच्या मार्गे आपण वसावें ही जी रघूजीची हांव ती नाहीशी झाली.

वरील तहाचे वेळीं आणखी असें ठरलें कीं, दमाजी गायकवाड यानें माळव्यांतील खंडणी घेतल्याचा हिशेब पेशव्यास दाखवावा.

१ शाहू महाराजांची बखर (काव्येतिहाससंग्रह), व ग्रॉंटडफ.

२ एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाचा इतिहास.

दाभाज्याकडेही शाहू महाराजांचा बराच वसूल राहिला होता, परंतु ह्या वेळीं त्याची चौकशी झालेली दिसत नाही; तसेंच पेशवे व गायकवाड यांचा पुढें काय व्यवहार घडला त्याचाही कांहीं दाखला मराठी दस्तारांत सांपडत नाही; परंतु इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, जरी त्या वेळीं दमाजीला गुजराथेंत जाणें जरूर होतें, तरी कांहीं दिवस त्याला तिकडे जातां आलें नाहीं.

हिंदुस्थानांत पेशव्यांचा जो मुख्य होता त्याच्या नर्मदा, सोन व गंगा ह्या तीन नद्या ठळक मर्यादा होत्या. परंतु ह्या वेळीं बाळाजीला शाहू महाराजांकडून एक नवीन सनद मिळाली तींत, जय मिळवीत मिळवीत वरील मर्यादेच्या उत्तरेस जितकें लांब पेशव्यास जातां येईल तितकें लांब त्यानें जावें असें लिहिलें होतें.

मध्यंतरी कोंकणांत थोडीशी गडवड उडाली होती. बहुतेक कोंकणपट्टी मार्गेच मराठ्यांचे ताब्यांत आली होती; परंतु गोवळकोट हें ठाणें हबशाचे ताब्यांत असल्यामुळें तो वारंवार शाहू महाराजांचे मुलखांत स्वान्या करून गरीब रयतेस फार उपद्रव देत असे. महाराजांस हें वर्तमान समजलें तेव्हां त्यांनीं जिवाजी खंडेराव चिटणीस याच्या बरोबर सैन्य देऊन त्यास कोंकणांत खाना केले. नंतर तो व मानाजी आंग्रे यांनीं त्या किल्यास वेढा घातला. हबशी यानें किल्ला फार दिवस लढविला, व फार निकरानें युद्ध केले. पुढें किल्ला सर करण्यास ज्यास्त फौज पाहिजे असें चिटणीसांस वाटल्यावरून त्यानें ज्यास्त कुमक पाठविण्याविषयीं सातान्यास लिहिलें. ही कुमक येऊन पोहोचतांच त्यानें हबशी याजवर हल्ला केला, व त्याचा पराभव करून किल्यावर मराठ्यांचें निशाण चढविलें. नंतर चिटणीस सातान्यास परत आल्यावर महाराजांनीं त्यांचा मोठा सन्मान करून त्यास कांहीं गांव इनाम दिले.

रघूजी भोंसले कर्नाटकांतून सन १७४२ त परत आला त्या वेळीं त्यानें महाराजांची आज्ञा घेऊन कर्नाटकचा सुभा बाबूजी नाईक

बारामतीकर यास देवविला होता, व फक्त त्रिचनापल्ली व श्रीरंगपट्टण एवढा मुख्य हुजूर ठेविला होता. त्या वेळीं वर सांगितलेल्या सुभ्याबद्दल नाईक यानें दरसाल ७ लाख रुपये द्यावे असें ठरलें होतें. नाईक यास व्यवहार कांहींच माहीत नसल्यामुळें त्याच्यांत व तद्देशीय संस्थानिकांत कटकटी उत्पन्न झाल्या, व तें प्रकरण लढाईपर्यंत येऊन ठेपलें. नाईक यानें आपल्या पदरीं ज्यास्त फौज वाढविली. परंतु पुढें जी लढाई झाली तींत नाइकांचा पराभव झाला, व तो सातान्यास पळून आला. त्यानें महाराजांपाशीं विनंति केली कीं, “मला शिबंदी ज्यास्त ठेवावी लागल्यामुळें तिच्या खर्चाचा बोजा फार वाढला आहे; तर ह्या वेळीं महाराजांनीं कृपावंत होऊन ७ लाख रुपये मला द्यावे व माझ्यावरचा हा पेंच वारावा.” ही गोष्ट ऐकून महाराजांस फार राग आला. त्यांनीं नाइकास सांगितलें कीं, “तुह्मांला जें काय करणें होतें तें आमचे आज्ञेनें करावयाचें होतें; संस्थानी लोक उलटले होते तर इकडे लिहिणें तुह्मांला जरूर होतें; ह्मणजे इकडून फौज खाना करून त्यांचें पारिपत्य करतां आलें असतें. तुह्मीं कर्ज व शिबंदी कोणाचे हुकमानें वाढविली? शिवाय संस्थानी यांनीं महाराजांचे सुभ्यास मोडलें हा अपलौकिक. झाली ती गोष्ट बरी झाली. आतां कर्ज कोणाचें किती व शिबंदीचा आकार हीं ताबडतोब तयार करून द्यावीं. ह्मणजे दुसरा सुभेदार नेमून हा गवगवा बंद करतां येईल. ह्या हयगयीबद्दल सध्या तुह्मांस तुमचे कामावरून दूर केलें आहे.” बाबूजी नाईक यास वरील गोष्टीमुळें फार वाईट वाटून त्यानें सोमल खाल्ला. परंतु महाराजांस ती गोष्ट कळतांच त्यांनीं त्याला दुधाचा उतारा देऊन त्याचा प्राण वांचविला; तथापि कर्नाटकचा सुभा त्यास सांगितला नाहींच. पुढें त्यांनीं यशवंतराव पोतनीस यास कर्नाटकच्या सुभेदारीवर नेमून तिकडील सर्व बखेडे मिटविले. हें वर्तमान सन १७४४ त झालें. रघूजी भोंसले बाजीराव मरण पावल्यानंतर पेशवाईचीं वस्त्रें मिळावीं ह्मणून ज्याच्याविषयीं खटपट

करीत होता तोच हा बाबूजी नाईक. ज्याच्या हातून यःकश्चित् कर्नाटकच्या सुभ्याचें काम रेंटलें नाहीं त्यानें मुख्य प्रधान होऊन एवढ्या थोरल्या मराठी राज्याचीं सूत्रें कशीं आवरून धरिलीं असतीं याची कल्पना सहज करतां येईल. हे नाईकसाहेब पेशवे झाले असते ह्मणजे मराठी राज्याचें लवकरच वाटोळें झालें असतें ! परंतु शाहू महाराज कोणाचा किती वकूब व मर्दुमकी आहे हें पूर्णपणें ओळखून होते, व बाळाजीशिवाय दुसरा कोणीही मनुष्य एवढ्या जबाबदारीच्या कामाला लायक नाहीं असें त्यांना वाटल्यावरून त्यालाच त्यांनीं तो अधिकार दिला होता.

रघूजी भोंसल्याच्या मनांत बंगाल्यांतून आपली नष्ट झालेली सत्ता पुनः स्थापावी असें होतें. ह्मणून बाळाजीचा व त्याचा तह झाल्यानंतर त्यानें भास्करपंताबरोबर २० हजार फौज देऊन त्याला पुनः बंगाल्यांत पाठवून दिलें. पूर्वी बादशाहारीं माळव्याच्या संबन्धानें केलिल्या शर्तींवरून ह्या वेळीं अलिवर्दीखानाला बाळाजीनें मदत करणें जरूर होतें. परंतु रघूजीचा व त्याचा मध्यंतरीं दुसरा तह झाल्यामुळें त्याला बोलीप्रमाणें मदत करतां येईना; ह्मणून तो दक्षिणेंत स्वस्थ बसला. भास्करपंत ओढ्या प्रांतांतून बंगाल्यांत शिरला. अलिवर्दीखानानेही आपली फौज गोळा केली. परंतु आपण भ्यालों असें ढोंग करून त्यानें भास्करपंताशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें, व पुढें तो व त्याचे २० मुख्य सरदार ह्यांना मेजवानीस बोलावून विश्वासघातानें त्यांचे खून केले. फक्त रघूजी गायकवाड नांवाचा एक सरदार मात्र जिवंत राहिला, कारण भास्करपंतानें त्याला छावणीच्या बंदोबस्ताकरतां मार्गें ठेविलें होतें. नंतर तो सरदार आपल्या सैन्यासह बऱ्हाडांत परत येण्यास निघाला. परंतु वाटेनें त्या देशांतील शेतकरी वगैरे लोकांनीं मराठ्यांचे पुष्कळ लोक ठार मारून टाकले.

ह्यानंतर कांहीं दिवस रघूजी बंगाल्यांत शिरला नाहीं; परंतु पुढें बंगाल्यांत जाण्याची त्याला आयतीच संधी मिळाली. अलिव-

दीखानाच्या सैन्यांत बरेच अफगाण लोक होते व त्यांच्यावर मुस्तफाखान ह्मणून एक त्यांपैकींच हुशार सरदार होता. ह्या लोकां-वर अलिवर्दीखानाचा मुख्यत्वेकरून भरंवसा असे. परंतु कांहीं कारणावरून अलिवर्दीखानाचा त्यांच्याशीं तंटा झाल्यामुळे त्यांनीं बंड केलें, तेव्हां त्याला ओढ्या प्रांतांतून पळून जावें लागलें. ही बातमी रघूजीस लागतांच त्यानें ओढ्या प्रांतावर स्वारी केली. त्यानें बराच मुलूख काबीज केला, व बाकीच्या मुलखाबद्दल ३० लाख रुपये घाल तर मी बंगाल्यांतून परत जाईन असें तो खानास ह्मणूं लागला. खानाला अफगाण शिपायांचें बंड मोडावयाचें होतें ह्मणून त्यानें प्रथमतः रघूजीला थापा देऊन तें प्रकरण तसेंच रेंगाळत ठेविलें. परंतु बंडाची शांतता झाल्यावर त्यानें रघूजीस मोढ्या गर्वानें पत्र पाठविलें कीं, “तुमचें ह्मणणें आह्मांस मुळींच कबूल नाहीं.” पुढें पावसाळा संपल्यावर त्या दोघांची लढाई जुंपली. प्रथमतः कट्वा येथें रघूजीचा पराभव झाल्यामुळे कांहीं दिवस लढाई बंद पडली. ह्या वेळीं रघूजीला वन्हाडांत परत यावें लागलें. कारण गोवळकोंड्याजवळच्या देवगड नामक संस्थानचा राजा वारल्यामुळे त्याच्या मुलांत गादीविषयीं तंटे उपस्थित झाले होते. पुढें वल्लीशाहा नांवाच्या त्याच्या एका मुलानें आपल्या दोन भावांस कैद करून चांदाच्या राजाच्या आश्रयानें गादी बळकावली. तो रघूजीस चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क देईना, तेव्हां रघूजीनें त्याच्यावर स्वारी करून देवगड व चांदा हीं दोन्ही संस्थानें घेतलीं.

मागें सांगितल्याप्रमाणें रघूजीनें बंगाल्यांत स्वारी केल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं बाळाजी बाजीराव माळव्यांत गेला. तेथून त्यानें दिल्लीच्या बादशाहास पत्र पाठविलें त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, “बादशाहाला आह्मीं जें इमानवचन दिलें आहे त्यांत आमच्या कडून अंतर पडणार नाहीं. परंतु कांहीं अगत्याच्या कामांमुळे मला तूर्त तिकडे भेटीस येण्यास अवकाश नाहीं. नबाब अलिवर्दीखान, रघूजी भोंसले तिकडे गेले असतां कसे स्वस्थ वसले याचें फार आश्चर्य वाटतें.” परंतु

बादशाहानें बाळाजीस उत्तरादाखल जें पत्र पाठविलें त्यांत त्यानें, रघूजीला बंगाल्यांत जाण्याविषयीं बाळाजीनें अडथळा केला नाहीं ह्मणून बराच दोष दिला. ह्या संबन्धाचा पत्रव्यवहार पुढें न वाढवितां “दक्षिणेंत कांहीं जरूरीचें काम आहे तेव्हां मला तिकडे जाणें अवश्य आहे” असा वहाणा करून सन १७४९ त बाळाजी दक्षिणेंत निवून आला.

पुढच्या वर्षी ह्मणजे सन १७४६ त बाळाजीनें आपला चुलत-भाऊ सदाशिव चिमणाजी ऊर्फ भाऊसाहेब व महादाजीपंत पुरंदरे याचा कारकून सखाराम बापू यांच्याबरोबर मोठें सैन्य देऊन, कर्नाटकांत कांहीं देशमुखांनीं मराठ्यांचे हक्क बळकाविले होते ते परत घेण्याकरितां तिकडे त्यांस पाठवून दिलें. भाऊसाहेब वाटेनें मुल्ख काबीज करीत व खंडण्या घेत सावनूरपर्यंत जाऊन पोहोंचला. तेथील नवाब प्रथमतः लढाईला उभा राहिला. त्याची व भाऊसाहेबाची बाहादरभेंडा एथें फार मोठी लढाई झाली, तींत नवाबाचा पराभव होऊन भाऊसाहेबानें तो किल्ला घेतला. नवाब तहास कबूल झाला तेव्हां त्याच्याकडे पन्नास हजारांचा मुल्ख ठेवून बाकीचा सर्व मराठ्यांनीं घेतला. नंतर तिकडील सर्व व्यवस्था करून भाऊसाहेब सातान्यास परत आला. त्याची हुशारी व मर्दुमकी पाहून शाहू महाराज फार खुष झाले व चिमणाजी आपास जसें बाजीरावाच्या हाताखालीं दुय्यम नेमिलें होतें त्याप्रमाणें भाऊसाहेबाला बाळाजीच्या हाताखालीं त्यांनीं दुय्यम नेमिलें. सदाशिवरावभाऊ मोठा शूर व महत्वाकांक्षी होता, यामुळें पुढें तो फार प्रसिद्धीस आला.

सन १७४७ त बाळाजी बाजीरावानें बुंदेलखंडच्या राजापाशीं नवीन तह केला. पूर्वी छत्रसाल राजा जिवंत होता त्या वेळीं व तो

---

१ ह्याचें नांव सखाराम भगवंत बोकील. प्रसिद्ध पंतोजी गोपिनाथाचा हा वंशज होय. ह्या पंतोजी गोपिनाथानेंच अफजुलखानाचा विश्वासघात करून त्याला शिवाजीच्या हातांत दिलें. सखाराम भगवंत हा सखाराम बापू या नांवानें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे.—ग्रांटडफ.

मेल्यावर बाजीरावास तिकडचा जो मुख्ख मिळाला होता, त्याशिवाय ह्या नवीन तहाच्या योगानें बाळाजीस १६॥ लाखांचा ज्यास्त मुख्ख मिळाला, व पन्ना एथील हिऱ्याच्या खाणीचें निमे उत्पन्न प्रतिवर्षी बाळाजीस मिळावें असें ठरलें.

नंतर सुमारे एक वर्ष बाळाजीनें राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारण्यांत घालविलें. वरील मुदतींत त्यानें प्रत्येक खात्यांत बरेच फेरफार केले. विशेष ध्यानांत धरण्यासारखी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे त्यानें शेतकीस मोठें उत्तेजन दिलें. त्यामुळें शेतकरी लोकांचा फार मोठा फायदा झाला. ह्या एकाच गोष्टीवरून बाळाजी किती शहाणा होता हें स्पष्टपणें कळून येईल. राज्याची मुख्य संपत्ति ह्मटली ह्मणजे शेतकरी लोक होत हें तत्व बाळाजीस चांगलें माहित होतें. ज्या राज्यांत शेतकरी लोकांची हेळसांड झाली तें राज्य केव्हांनाकेव्हां तरी लयास गेलेंच पाहिजे. याचें दळदळीत उदाहरण औरंगजेबाच्या दक्षिणेंतील स्वारींत वाचकांपुढें आलेंच आहे.

सन १७४८ त अहमदशाहा अबदालीनें हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली. त्यानें मुलतान व लाहोर हे प्रांत प्रथमतः काबीज केले. नंतर तो आपल्या सैन्यासह दिल्लीवर चाल करून आला. तेव्हां महंमदशाहानें आपला मुलगा अहमदशाहा व वजीर कमरुद्दीनखान यांच्याबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यांस अबदालीवर पाठवून दिलें. उभयपक्षांची सरहिंद एथें सन १७४८ च्या मार्च महिन्यांत फार मोठी लढाई झाली. ह्या लढाईंत मोंगलांस जय मिळाला, परंतु कमरुद्दीनखानास तोफेचा गोळा लागून तो ठार झाला. अबदालीचा पराभव झाल्यामुळें तो आपल्या देशीं निघून गेला.

सरहिंदची लढाई झाल्यापासून एक महिन्याच्या आंतच महंमदशाहा मरण पावला, व सन १७४८ च्या एप्रिल महिन्यांत त्याचा मुलगा अहमदशाहा गादीवर बसला.

अहमदशाहा गादीवर आल्यावर तो आपली वजिरी निजामउल्मु-

१ एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाचा इतिहास.

ल्कास देऊं लागला. परंतु त्यानें सांगितलें कीं, “मी फार वृद्ध झालों आहे, याकरतां माझ्यानें तें काम आतां रेंटणार नाहीं.” पुढें सन १७४८ त जून महिन्याच्या २९ व्या तारखेस निजामउल्मुल्क बऱ्हाणपूर एथें मरण पावला. त्या वेळीं त्याचें वय १०४ वर्षांचें होतें असें ह्मणतात.

निजामउल्मुल्काला एकंदर ६ मुलगे होते. तो वारला त्या वेळीं त्याचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन हा दिल्लीस होता. तेव्हां त्याचा दुसरा मुलगा नासिरजंग ह्यानें आपल्या वडील भावाचा हक्क एकीकडे ठेवून आपण गादीवर बसला. पुढें निजामउल्मुल्काच्या मुलांत ह्या गादीविषयीं फारच तंटे माजले. परंतु त्यांचा संबंध मराठे लोकांशीं फारसा नसल्यामुळें ती हकीकत आह्मी एथें देत नाहीं.

सन १७४९ त हैदराबादच्या गादीच्या संबंधानें तंटे उपास्थित झाल्यामुळें निजामाची सर्व फौज त्या तंद्यांतच गुंतून गेली होती. अशा वेळीं बाळाजी बाजीरावाला मराठ्यांचें कल्याण करून घेण्याची चांगली संधि आली होती. परंतु त्याच वेळीं सातान्यासही कांहीं विशेष कारण उपस्थित झाल्यामुळें त्याला आपले सर्व बेत एकीकडे ठेवून सातान्यास यावें लागलें. तो प्रकार असाः—

सन १७४० त विरूबाई वारल्यामुळें शाहू महाराजांस फार दुःख झालें. कारण तिच्यावर महाराजांची फार प्रीति होती. नंतर त्यांचा तीन वर्षांचा एकुलता एक पुत्र वारल्यामुळें त्यांच्या दुःखाला पारावारच नाहीसा झाला. पुढें संतति होण्याकरतां महाराजांनीं आणखी एक लग्न केलें. ह्या राणीचें नांव गजराबाई असें होतें. परंतु तिलाही मूल झालें नाहीं.

शाहू महाराजांच्या थोरल्या राणीचें नांव सकवारबाई असें होतें व धाकटीचें नांव सगुणाबाई होतें. सकवारबाई मोठी खंबीर बायको होती, व सर्व राज्याचीं सूत्रें आपल्या हातांत असावीं असें तिला वाटत असे. सगुणाबाई नेहमीं महाराजांच्या मर्जीप्रमाणें चालत

१ ह्या लग्नाची हकीकत फक्त शाहू महाराजांच्या बखरीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही इतिहासांत मिळत नाहीं.

असे यामुळें तिच्यावर त्यांची विशेष प्रीति होती. परंतु पोटीं पुत्र नसल्यामुळें ते नेहमीं उदासीन असत. मनुष्यावर संकटें येऊं लागलीं ह्मणजे मग त्यांना खळच नसतो. विरूबाईची महाराजांना कोठें विस्मृति पडत चालली आहे इतक्यांत सगुणाबाई क्षयाच्या भावनेनें आजारी पडली. दानधर्म, अनुष्ठान, औषधोपचार पुष्कळ केले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तिच्या काळजीमुळें महाराज दिवसेंदिवस क्षीण होत चालले. पुढें तिला बरोबर घेऊन ते जेजूरीस देवीच्या दर्शनास आले. ह्या ठिकाणींही त्यांनीं दानधर्म व औषधोपचार पुष्कळ केले; परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं तें दुःखणें विकोपास जाऊन सन १७४८ त सगुणाबाई कैलासवासी झाली. सगुणाबाईच्या वियोगामुळें महाराजांचें मन प्रपंचांतून अगदीं उडून गेलें व कांहीं दिवस त्यांना भ्रमही झाला होता. सकवारबाईची तापट प्रकृति त्यांना माहीत असल्यामुळें तिच्याकडून त्यांना किती सुख मिळणार हें ते जाणूनच होते. सगुणाबाईचे लोकोत्तर गुण त्यांच्यापुढें मूर्तिमंत उभे राहिल्यामुळें त्यांना दुसरें कांहीं सुचेना व दिसेना. ह्याच सुमारास मदारी ह्मणून एक जुना हत्ती होता, तो रात्रीस सुटून शनिवारांतील विहिरींत पडून मेला. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांना अतिशय वाईट वाटलें. राज्यांतील एक एक रत्न नाहींसें होत चालल्यामुळें त्यांना आतां आपला आयुर्भाग फार थोडा राहिला असें वाटूं लागलें. सगुणाबाई वारल्यानंतर महाराज सातारा आणि माहुली यांच्यामध्ये एक वाडी होती तेथें जाऊन राहिले. हिला पुढें वनवासवाडी असें नांव पडलें. ह्या वेळीं महाराजांबरोबर बाळाजी बाजीराव होता.

ह्या वेळीं बाळाजीवर फार मोठा प्रसंग आला होता. कोणत्या वेळीं त्याच्यावर काय अनर्थ गुजरेल याचा कांहीं नियम नव्हता. सातारच्या दरबारीं त्याच्या विरुद्ध बरीच मंडळी होती व त्यांचे

१ पुण्याप्रमाणें सातारच्यासही निरनिराळ्या पेठांस निरनिराळ्या वारांचीं नांवें दिलेलीं आहेत.

त्याच्या विरुद्ध बेत चाललेच होते. महाराजांच्या मार्गे गादीवर कोण बसवावयाचा याचा निर्णय अद्याप झाला नव्हता. महाराजांची प्रकृति तर दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली होती. त्यांचा शिकारीचा सर्व नाद सुटला, व आत्मचर्चा, पुराण, दानधर्म यांतच ते आपला सर्व काळ घालवू लागले. त्यांच्या वयाला ६९ वर्षे होत तोंपर्यंत त्यांना दुखणे कसे तें माहीत नव्हतें. परंतु ह्या वेळीं त्यांना ताप येऊं लागला. ह्या दुखण्यांत आपला खास अंत होणार असें त्यांचें त्यांनाच वाटू लागलें. त्यांनीं आपल्या सर्व प्रधानांस नेहमीं आपणांजवळ असण्याविषयीं आज्ञा केली. एके दिवशीं बाळाजी आदिकरून सर्व प्रधानांनीं, “पुढें राज्याची व्यवस्था कशी काय करावयाची” ह्मणून धैर्य धरून विचारलें. त्या वेळीं महाराजांनीं सांगितलें कीं, “पुत्र व्हावयाचा असता तर तसाच पुण्यवान् झाला असता, किंवा जो झाला होता तो तरी कां न वांचावा ? तेव्हां पुत्रसुख पाहण्याचें आमचे नशीबीं नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. दत्तपुत्र घ्यावा तर थोरली धनीन (सकवारबाई) राहिली ती मनस्वी; चित्तांत येईल तो मनसबा करतात. दत्तपुत्र घेऊन तुह्मां सर्वांच्या मसलतीनें राज्य करावें असें त्यांचे दैवीं नाहीं. संभाजी राजे आहेत त्यांनाही संतति नाही व तेही वृद्ध झाले. ते या राज्याचे धनीच आहेत, परंतु तुह्मां सर्वास घेऊन राज्य संभाळावें अशी त्यांच्या अंगांत कर्तबगारी नाही. दत्तपुत्र घेतलाच पाहिजे. तेव्हां खानवटे, मुंगी, सिंगणापूर, हिंगणी ह्या सर्व ठिकाणीं बाबजी महाराजांचा वंशविस्तार आहे. तेव्हां त्यांपैकीं जो राजचिन्हांनीं युक्त असेल त्याला दत्तक घ्यावें असें आह्मांस वाटतें.” सकवारबाईच्या मनास ती गोष्ट पटेना. तिचें असें ह्मणणें पडलें कीं, “मला वाटेल तो मी दत्तक घेईन.” ह्या वेळीं ताराबाई सातारच्या किल्ल्यावर होती. तिनें शाहू महाराजांस कळविलें कीं, “बाहेरचा मुलगा पाहण्याची विशेष जरूरी मला दिसत नाही.

---

१ मालोजी भोंसले यांचे वडील. मालेसन ज्याला भोंसाजी असें म्हणतो तोच हा बाबजी. मार्गे टीप १ पान १-२ पहा.

मागें माझा मुलगा शिवाजी वारला त्या वेळीं त्याची स्त्री भवानीबाई गरोदर होती. तिला पुढें मुलगा झाला. त्याला मीं गुप्तपणें प्रथमतः बाजीराव भगवंतराव बावडेकर यांचे घरीं ठेविला होता. नंतर तो ९ वर्षांचा झाल्यावर त्याला मीं पानगांवीं त्याची मावशी दर्याबाई निंबाळकर इच्या घरीं पाठवून दिलें, व तेव्हांपासून तो तिच्याच घरीं आहे. तेव्हां अस्सल वंशज जिवंत असतां बाहेरचा मुलगा दत्तक घेणें रास्त होणार नाहीं.” महाराजांस हें वर्तमान कळतांच त्यांनीं यशवंतराव पोतनीस व गोविंदराव चिटणीस यांस बावडेकरांकडे पाठवून पुरा शोध आणविला. नंतर त्या मुलाविषयीं खात्री झाल्यावर महाराजांनीं आपल्या प्रधानमंडळास सांगितलें कीं, “अस्सल वंश असतां परका दत्तक घेऊन निभाव लागणार नाहीं. बखेडे माजतील. तेव्हां आमचे मागें त्या मुलास आणून गादीवर बसवावें व सर्वांनीं एकचिचारानें राहून हें राज्य संभाळवें.” सकवारबाईला हें वर्तमान कळलें तेव्हां तिला फार राग आला, व तिनें निराळेंच राजकारण करण्याची मसलत चालविली. ताराबाईचा नातू राज्यावर बसला तर सर्व सत्ता ताराबाईच्या हातीं जाऊन आपणास तिच्या अंकित राहावें लागेल असें तिला वाटूं लागलें. तिनें एक निराळा मुलगा दत्तक घेण्याचा निश्चय केला. ताराबाईचा नातू राजाराम ह्याला आणण्याकरितां गोविंदराव चिटणीस यांच्या कारकुनास बाळाजीनें ९०० स्वारांनिशीं पानगांवीं पाठवून दिलें ही बातमी सकवारबाईस समजली तेव्हां तर तिच्या अंगाचा तिळपापड झाला ! ती पेशव्याचा अतिशय द्वेष करूं लागली. तिला प्रतिनिधि जगजीवनराव व यमाजी शिवदेव हे अनुकूल होते. तिनें आपला सर्व वेत कोल्हापु-

१ ह्या कलमांत एथपर्यंत ठिकठिकाणीं अवतरणचिन्हांत जो मजकूर आहे तो काव्येतिहाससंग्रहांतील शाहू महाराजांचे चरित्रांतून घेतला आहे. २ ह्यास पुढें राज्याभिषेक झाल्यावर ह्याचें नांव रामराजा असें ठेविलें. ३ श्रीपतराव प्रतिनिधि सन १७४८ त वारला व तें पद त्याच्यामागें जगजीवनराव यास मिळालें.

रच्या संभाजीस कळविला व त्याला आपल्याकडे वश करून घेतलें; तसेंच पानगांवीं राजारामाचा बंदोबस्त करण्याकरितां खंडेराव न्यायाधीश यास पाठविलें, व सातारच्या किल्ल्यांतील शिवंदीस अनुकूल करून घेऊन त्या लोकांना ताराबाईचा बंदोबस्त करण्यास सांगितलें.

महाराजांचें दुखणें दिवसेंदिवस वाढत चाललें, व सकवारबाई, बाळाजीच्या तर्फेच्या मंडळीची व महाराजांची गांठच पडूं देईनाशी झाली. ह्या गोष्टीमुळें महाराजांस फार दुःख होऊं लागलें. आपल्या राज्याचें पुढें काय होईल हे विचार त्यांचे मनांत घोळूं लागले. बाळाजी बाजीरावाशिवाय एवढ्या राज्याला आवर घालण्याची दुसऱ्याची शक्ति नाही, असें महाराजांस वाटल्यावरून एके दिवशीं बाळाजी भेटीस आला तेव्हां, गोविंदराव चिटणीस याचे सल्यानें महाराजांनीं बाळाजी बाजीराव यास एक स्वदस्तूरची यादी करून दिली. त्या यादींत, “कोल्हापूरचें राज्य एक करूं नये. माझे पाठीमागें राजारामास दत्तक घेऊन राज्य चालवावें; तसेंच पूर्वीप्रमाणें सर्वांचें आहे तसें चालवून राज्याचें संरक्षण करावें.” इत्यादि मजकूर लिहिला होता. त्याच वेळीं, “पूर्वीपासून ज्यांचे जे हक्क चालत आले आहेत ते जसेच्या तसे त्यांच्याकडे मी चालवीन” म्हणून महाराजांनीं बाळाजीकडून लिहून घेतलें, व त्या संबधानें त्याच्याकडून शपथही घेतली. नंतर महाराजांनीं वरील यादी बाळाजीच्या स्वाधीन केली.

शाहू महाराजांस दुखण्यानें फारच घेरलें तेव्हां सकवारबाई त्यांस सातारच्यास वाड्यांत घेऊन आली; व सर्व ठिकाणीं आपल्या तर्फेची मंडळी नेमून तिनें महाराजांची व दुसऱ्या कोणाची गांठ

१ ही यादी खुद्द महाराजांनीं लिहिली असें म्हणतात. ती एणेंप्रमाणें:—

“राजमान्य राजश्री प्रधान पंडित यांस आज्ञा: तुम्ही फौज धरने आज्ञा केली त्याच्या दैवीं नाही महाराजांस दुखने झालें नाही (?) बरें होत नाही. राज्यभार चालला पाहिजे तरी पुढें वंश बसवून कोलापुरचे न करणें चिटनिसास सर्व सांगितले तस करणे वंस होईल त्याच्या आज्ञेत चालने राजमंडळ चालवने चिटनीस स्वामीचे इसवासू त्याच्या विचारें राज्य राखने वंस होईल तो तु * * करनार नाही सुद्धन असा. ”—शाहू महाराज यांचें चरित्र (का० सं०).

न पडे असा पक्का बंदोबस्त केला. एखादे वेळीं बाळाजी किंवा दुसरे कोणी सरदार महाराजांचे भेटीस आलेच तर तिचे कारकून नेहमीं जवळ बसलेले असल्यामुळे त्यांना महाराजांशीं विशेष बोलतां येत नसे. पुढें सकवारबाईनें, बाळाजी बाजीराव व गोविंदराव चिटणीस यांस वाड्यांत आले ह्मणजे ठार मारावें असा वेत केला होता. परंतु पेशव्याच्या दक्षतेमुळे तो शेवटास गेला नाहीं. सकवारबाईचे असे वेत चालले असतां बाळाजीही स्वस्थ बसला नव्हता. गोपाळराव यादव, बाजीराव यादव, चिंतो वामन सागांवकर, मोरो शिवदेव थिटे, रुस्तुमराव वांकनीस वगैरे मंडळीस कोल्हापुराकडील बंदोबस्त करावयास त्यानें सांगितलें; व आनंदराव जाधव हवालदार, व जोतीबा अनंत सुभेदार यांस सांगून सातारच्या किल्ल्याचा बंदोबस्त करविला. ह्या सर्वांनीं मिळून महाराजांची आज्ञा पार पाडण्याचा निश्चय केला. बाळाजीचे प्रयत्न हाणून पाडण्याविषयीं सकवारबाईचे सारखे प्रयत्न सुरू होतेच. तिनें एके दिवशीं आपला सर्व वेत महाराजांस सांगितला. त्यावरून महाराजांनीं तिला प्रश्न केला कीं, “हें तुमचें राजकारण पार पाडून नेणारीं विश्वासू माणसें तुमच्यापाशीं कोण आहेत?” तेव्हां तिनें प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव आदिकरून मंडळीचीं नांवें सांगितलीं. पुढें “तुमच्याजवळ फौज कोठें आहे?” असा प्रश्न केला तेव्हां तिनें प्रतिनिधीस सांगून सात आठ हजार फौज गोळा केली. त्या वेळीं आपल्यामागे कांहीं तरी मोठा घोंटाळा होईल असें महाराजांस वाटून त्यांनीं बाळाजीस “फौज गोळा करण्याचा हा समय आहे” असें सांगितलें. त्यावरून त्यानें तत्काळ चौतीस हजार फौज गोळा केली, व तो फार सावधगिरीनें व दक्षतेनें राहूं लागला. महाराजांनीं आपल्या अंतकाळीं रघूजी भोंसले, यशवंतराव दाभाडे, गायकवाड वगैरे मंडळीस आपल्या भेटीस बोलाविलें होतें. ताराबाईस कैद करण्याकरतां सकवारबाईनें अंताजी शिवदेव व कांहीं लोक पाठविले; परंतु बाळाजीनें किल्ल्याचा बंदोबस्त अगोदरच क-

रून ठेविल्यामुळे त्या लोकांचें कांहींएक चाललें नाहीं. तिनें कोल्हापुरच्या संभाजीसही सैन्य घेऊन येण्याविषयीं लिहिलें, व तो फौज घेऊन निघालाही होता. परंतु संभाजीच्या कारभारानें “ह्या खटल्यांत आपणास यश येणार नाहीं” असें सांगिल्यावरून त्यानें तो नाद सोडून दिला. अंतकाळ अगदीं समीप आला असें पाहून महाराजांनीं आपल्या सर्व प्रधानांस व सरदारमंडळीस जवळ बोलावून त्यांस, “राज्यास धनी पुत्र करून, सर्वांनीं आज्ञेत चालून राज्य देवब्राह्मणांचें हें एकविचारें चालवावें” असा बोध केला. पुढें थोड्याच दिवसांत ह्मणजे शके १६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३ शुक्रवारी ह्मणजे तारीख ९ डिसेंबर सन १७४८ रोजीं महाराज कैलासवासी झाले.

त्या वेळीं सर्व शहरांत मोठा हाहाकार उडून गेला. सर्व सरदारमंडळींचीं तोंडे सुकून गेलीं. जिकडेतिकडे रडारड एकसारखी चालली. बाळाजी बाजीरावाला जें दुःख झालें तें तर सांगतां येत नाहीं. परंतु ती वेळ दुःख करीत वसण्याची नव्हती. सकवारबाईच्या पक्षाची मंडळी या वेळीं मोठी धामधूम उडवील असें त्यास पूर्णपणें माहित होतें. ह्मणून त्यानें आपली सर्व फौज एकदम शहरांत आणली व प्रथमतः सर्व शहराची नाकेबंदी केली. त्याचप्रमाणें जगजीवनराव प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांस अगोदर कैद करून त्यांस ताबडतोब पुरंदर व कावनई या किल्ल्यांवर अनुक्रमें मोठ्या बंदोबस्तानें पाठवून दिलें. बाळाजीनें सकवारबाईचा बाप कुवरजी शिरके यास बोलावून सांगितलें कीं, “बाईसाहेबांची मर्जी कशी आहे ? महाराजांसारखें रत्न आज हरपलें. पुढें राज्यकारभार चालविणें त्या संबंधानें मुलगा दत्तक घेऊन राज्यकारभार चालवावा, अशी महाराजांची आज्ञा आतां झालीच आहे. आतां बाईसाहेब ह्याच आमचे महाराज असें आम्ही समजतो. तेव्हां आज्ञा सर्वास घेऊन राज्यकारभार चालविण्याची

१ मराठी साम्राज्याची छोटी बखर परिशिष्ट १. ग्रॉटडफ कुवरजी शिरके याला सकवारबाईचा भाऊ असें म्हणतो, पण त्याला मराठी बखरींत कोठें आधार मिळत नाहीं.

मर्जी आहे किंवा सहगमन करण्याचा विचार आहे याची नीट चव-
कशी करावी, ह्मणजे त्याप्रमाणें व्यवस्था करावयास ठीक पडेल.”
कुवरजीनें सर्व वर्तमान सकवारबाईस कळविलें, तेव्हां पूर्वी आपण
पेशव्याच्या विरुद्ध मसलती केल्या आहेत व तोच आतां मुख्य
कारभारी होऊन ताराबाईचा नातू राजाराम यास गादीवर
बसविणार व आपणास त्याच्या व ताराबाईच्या आज्ञेत रहावें लागणार,
असें मनांत येऊन तिला फार दुःख झालें. आपण केलें काय
व हें झालें काय ! प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांच्यावर माझा पूर्ण
इतवार, परंतु ते अगोदरच पेशव्याचे कैदी होऊन पडले आ-
हेत. आपण त्यांच्या नादीं लागून विनाकारण फसलों. आजपर्यंत पेश-
व्याशीं विरुद्ध वागत आलों; वरें, विरुद्ध वागून मनाप्रमाणें कार्य
तरी घडून आलें, तेंही नाहीं; मिळून दोन्हीकडून फजिती. संपुट
जिवंत राहण्यांत कांहीं शोभा नाहीं असें तिचें तिलाच वाटूं लागलें. तेव्हा
तिनें सहगमन करण्याचा निश्चय केला व बाळाजीस परत निरोप पाठ-
विला कीं, “जाली गोष्ट ती वरीच जहाली. महाराज गेले, आह्मांस
रहावयाचें नाहीं. तुह्मीं सर्व महाराजांची आज्ञा जहाली असेल तसें क-
रून राज्य करावें.”

नंतर दोन पालख्या तयार करून प्रधानपंत वगैरे सरदार मंडळी
वाड्यांत आली. दोन्ही पालख्यांतून सर्व राजोपचार, वस्त्रें, अलंकार,
जवाहीर वगैरे घालून व त्यांत शाहू महाराजांचें शव व सकवारबाई
यांस बसवून संपूर्ण मंडळी कृष्णावेण्यासंगमीं माहुली एथें आली.
तेथें यथाशास्त्र सर्व विधि होऊन व मोठा दानधर्म करून
सकवारबाईनें सहगमन केलें. त्यांचें उत्तरकार्य मालोजी भोंसले

१ या संबंधानें डफ साहेब असें म्हणतो कीं, “पेशव्याच्या दक्षतेमुळे आ-
पला सर्व बेत फसला असें पाहून सकवारबाईला मोठा राग आला, तशांत
आगीत तेल ओतावें त्याप्रमाणें ‘आपण सहगमन करण्याचा बेत रहित करून
आह्मां सर्वास घेऊन राज्य करावें असा लुच्चेगिरीचा निरोप पाठविला, त्यामुळे
तिला दुष्पट राग आला. इतकेंही करून तो स्वस्थ बसला नाही. त्यानें सक-

मुंगीकर यांनीं केले. ज्या ठिकाणीं सकवारबाई सती गेली त्या

वारबाईचा बंधु कुवरजी शिरके यास बोलावून आणिलें व त्याला असें सांगितलें कीं, 'सकवारबाई सती गेली नाही तर तुमच्या शिरके कुलाला मोठा कलंक लागणार आहे, तुम्हीं हरप्रयत्न करून आपल्या भगिनीस सती घालवावी व तसें जहाल्यास तुम्हांस कोंकणांत मोठी जहागीर देऊं. सकवारबाई सती गेली तर तुमच्या शिरके कुलाचाच काय, परंतु संपूर्ण मराठी राज्याचा बोज राहिल.' अशा निंघ कृतीनें बाळाजी बाजीरावानें सकवारबाईस सती घालविली." डफ साहेबाचा बाळाजीवरील हा आक्षेप आम्हांस बरोबर वाटत नाही. शिवाय मराठ्यांच्या बखरींत यास कोठेंच आधार मिळत नाही. सक-

वारबाई आपल्या खुषीनें सती गेली असावी असें आम्हांस वाटतें. कारण साधारणपणे मराठींच्या व्यवहारांत आपल्या समोर अशीं शेंकडों उदाहरणें येतात कीं, एखाद्यानें एखादे जबाबदारीचें कृत्य शिरावर घेतलें व तें त्याच्या हातून शेवटास गेलें नाही व त्यांत त्याच्या प्रतिपक्षीयांचा जय झाला तर तें हृदयशल्य त्यास सहन होत नाही. आपण यापुढें जगांत राहिलों तर आपली नाचक्री होणार असें त्यास वाटूं लागतें व लज्जेनें काळें झालेलें तोंड पुढें जगाला दाखवायाला तो असमर्थ असतो; व तशा स्थितींत जिवंत राहण्यापेक्षां मरण बरें असें त्यास वाटून तो आपल्या जीविताचा शेवट करून घेतो. मग हें तर बडें राजकारण. संपूर्ण मराठी राज्याचीं सूत्रें आपण खेंचावीं अशी सकवारबाईची महत्वाकांक्षा, तेवढ्याकरतां तिचे अश्रांत परिश्रम, प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, गायकवाड, कोल्हापुरचे संभाजी राजे वगैरेंचें तिला पुरें पाठबळ जवळ आठ दहा हजार फौज, बाळाजी बाजीरावाचा खूनही करण्यास जी प्रवृत्त झाली होती, असें डफसाहेब स्वतः लिहितो; इतकी जय्यत तयारी व इतकी मोठमोठी कारस्थानें करून जेव्हां तिला जय मिळाला नाही तेव्हां तिला राग येणार ही गोष्ट सिद्धच आहे. शिवाय आतां पाठाभागें राहून आपली छी थू करून घ्यावी त्यापेक्षां मरणाची जी ही उत्कृष्ट संधि आली आहे ती आपण फुकट घालवूं नये असें तिला वाटलें असावें व तसें वाटणें हेंच साहजिक आहे; आणि त्याच कारणामुळे ती आपल्या खुषीनें सती गेली असावी. "सकवारबाई सती गेली तर तुमच्या शिरके कुलाचाच काय, परंतु संपूर्ण मराठी राज्याचा बोज राहिल" असें बाळाजीनें कुवरजी शिरके यास सांगितलें असें डफसाहेब म्हणतो, परंतु सकवारबाई जिवंत राहिली असती तर तो बोज कोणत्या रीतीनें गेला असता याचें कांहींच कारण तो देत नाही. सकवारबाई सती गेली नाही तर शिरके कुलाला कलंक लागण्यासारखी गोष्ट सकवारबाईच्या हातून कां-

ठिकाणीं महाराजांचें पात्राणाचें लिंग व सकवारबाईची मूर्ति हीं स्थापन केलीं. आज या गोष्टीस जवळ जवळ १५० वर्षे होत आलीं व दर वर्षीं कृष्णा व वेण्या या नद्यांस महापूर येऊन मोठमोठे दगड वाहून जातात, परंतु तें लिंग व ती मूर्ति हीं आज मितीस जेथल्या तेथें कायम आहेत. ह्या ठिकाणीं आमच्या प्रतापशाली, शूर, व उदार अशा चरित्रनायकाचा वृत्तांत संपला. आतां चरित्रलेखनाच्या पद्धतीप्रमाणें त्याचा थोडासा उपसंहार लिहून आह्मी आमचे वाचकांची रजा घेऊं.

हींच झालेली दिसत नाहीं. आतां महत्वाकांक्षेच्या नादीं लागून आपण मराठी राज्य चालवावें अशाविषयीं तिनें प्रयत्न केला ही गोष्ट खरी, परंतु त्याच्या योगानें शिरके कुलाला कलंक लागण्याचें कांहीं कारण नाहीं. शाहू महाराज मोंगलांचे कैदेंतून सुटून दक्षिणेंत आले त्या वेळीं ताराबाईनें त्यांचा गादीवरचा हक्क उडविण्याचा विलक्षण प्रयत्न केला, हा तोतया आहे अशी त्यांच्याविषयीं कंडी पिकविली, परंतु शेवटीं तिला त्या कामांत यश आलें नाहीं, ह्या गोष्टीवरून मोहिते कुलाला कलंक लागला असें देखील कोणी म्हणणार नाहीं. तेव्हां बाळाजी बाजिरावानें सकवारबाईस कुवरजी शिरके यास सांगून कलंकाचे निमित्तानें मुद्दाम सती घालविली असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं.

भाग १०.

उपसंहार.

शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीचा गोषवारा—त्यांचा स्वभाव.—त्यांची औदार्याची कृत्ये.—पेशवे आपल्याशीं किती निष्ठेनें वागतात हे पाहण्याकरितां त्यांनीं योजिलेल्या युक्त्या.—बाळाजी बाजीरावाची महाराजांचे ठायीं लीनता.—पेशव्यास महाराजांनीं दिलेली सनद.—महाराजांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस मराठी राज्याचा विस्तार.

शाहू महाराजांचा जन्म इ० स० १६८० च्या डिसेंबर महिन्यांत झाला, इ० स० १७०८ त ते सातारच्या गादीवर बसले, व ४० वर्षे राज्योपभोग घेऊन इ० स० १७४८ च्या डिसेंबर महिन्याच्या ९ व्या तारखेस ते कैलासवासी झाले. अशा प्रकारचा भाग्यशाली राजा शिवाजी महाराजांचे मागे दुसरा कोणीही झाला नाही. त्यांची बाल्यदशा व तारुण्याचा निमे भाग मोंगलांच्या कैदेत गेला ही गोष्ट खरी; परंतु त्या ठिकाणीं औरंगजेब व बेगमसाहेब यांनीं त्यांना फार ममतेनें वागविल्यामुळे त्यांचा तो काळ मोठ्या ऐषआरामांत गेला. परंतु आपण कोण, हल्लीं आहों कोठें, आपल्या पूर्वजांनीं काय काय पराक्रम केले, सांप्रत आपली स्थिति काय आहे हे विचार, जसजसे ते मोठे होत गेले तसतसे त्यांच्या मनांत येऊं लागले, व आपली परतंत्रता पाहून त्यांना तो ऐषआराम विषतुल्य वाटूं लागला. या संबंधाचा उल्लेख राजाराम वारला त्या वेळीं आहों केलाच आहे.

औरंगजेबाच्या मनांत महाराजांस त्यांच्या गादीवर नेऊन स्थापावें असें होतें, परंतु त्याच्या हयातींत ती गोष्ट घडून आली नाही. इ० स० १७०७ त औरंगजेब मरण पावल्यावर त्याच्या मुलांत गादीविषयीं जे तंटे माजले त्या धामधुमींत महाराजांची सुटका झाली. औरंगजेबाचा जेष्ठ पुत्र बाहादुरशाहा याच्याशीं लढाई करण्याचे उद्देशानें ज्या वेळीं त्याचा भाऊ अजिमशाहा आपल्या फौजेसह नर्मदा नदी उतरून पलीकडे गेला, त्या वेळीं त्यानें, शाहू महाराज त्याचे बरोबर होते त्यांस

झुलफिकारखान याचे सह्यानें मुक्त केलें. ही जी मुक्तता केली ती अजिमशाहास महाराजांविषयीं दया उत्पन्न होऊन त्यानें केली असें मुळींच नाही. त्यानें ती आपल्या फायद्याकरितां केली. त्या वेळीं मराठ्यांच्या गादीवर ताराबाईचा पुत्र शिवाजी हा होता व राज्याचा सर्व कारभार ताराबाई पहात असे. मोगलांचें लष्कर दक्षिणेंतून निघालें नाहीं तोंच मराठे मोगलांच्या मुलखास उपद्रव देऊं लागले. तेव्हां अजिमशाहानें असें मनांत आणलें कीं, या वेळीं शाहूची मुक्तता केली तर मराठ्यांचे आपसांत तंटे लागतील, व तसें झालें ह्मणजे आपल्या मुलखाला हल्लीं ते जो त्रास देत आहेत तो त्यांना देतां येणार नाही. अजिमशाहाचा तो हेतु चांगलाच साधला. ताराबाईनें शाहू महाराजांस राज्य प्राप्त होऊं नये ह्मणून ज्या खटपटी व जीं कारस्थानें केलीं त्यांचें वर्णन योग्यस्थलीं आलेच आहे. त्या वेळीं अभिमानाच्या भरीस न पडतां व आपल्या महत्त्वाकांक्षेला वेसण घालून ताराबाईनें महाराजांशीं सह्य केला असता तर मुसलमानांच्या जुलमापासून हिंदुस्थान देश फार लौकर मोकळा होऊन जिकडेतिकडे मराठ्यांचें एकछत्री राज्य झालें असतें यांत संशय नाही.

शाहू महाराज जरी औरंगजेबाच्या जनानखान्यांत लहानाचे थोर झाले होते, व त्यामुळें जरी त्यांना मुसलमान लोकांप्रमाणें ऐषआरामाची चटक लागली होती, तरी त्यांच्या पूर्वजांचें क्षात्रतेज त्यांच्या अंगांत वसत होतें. ताराबाईवर त्यांनीं ज्या मोहिमा केल्या त्यांत तेच प्रमुख होते व त्या वेळीं त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें तिच्या पक्षाचा मोड केला. परंतु लढाईचा प्रसंग न आणतां सामदानानें आपला कार्यभाग करून घेणें त्यांना जास्त आवडे; व अगदीं प्रारंभीं धनार्जी जाधव यास याच युक्तीनें त्यांनीं ताराबाईच्या पक्षांतून फोडलें. धनार्जी त्या वेळीं महाराजांस वश झाला नसता तर मराठी राज्यावर आपला हक्क स्थापित करणें त्यांना बरेंच जड गेलें असतें. इ० स० १७०८ त साताव्यास महाराजांना राज्याभिषेक झाल्यावर कांहीं वर्षे त्यांनीं आपल्या राज्याचा कारभार मोठ्या दक्षतेनें व सुयंत्रणें

चालविला. परंतु या दंगदगीपासून आपण केव्हां मोकळे होऊं असें त्यांस वाटूं लागलें होतें.

ते मनुष्याची पारख फार लवकर करीत असत. धनाजीचा कारकून बाळाजी विश्वनाथ याची अलौकिक बुद्धि व चातुर्य पाहून महाराज फार खुष झाले व त्यांनीं त्याला आपल्याकडे मागून घेतलें. महाराजांच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभीं मराठी राज्यांत बरेच बखेडे माजलेले होते. ते मोडण्याकरतां महाराजांनीं जातीनिशीं बरेच उपाय केले. परंतु त्यांपासून ह्मणण्यासारखा फायदा झाला नाही. पुढें त्यांनीं तें काम बाळाजी विश्वनाथास सांगितलें. त्यानें जिवापाड परिश्रम करून दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर यांसारख्या पुंड व बंडखोर लोकांचें पारिपत्य केलें व कान्होजी आंग्र्यासारखे हुशार व शूर सरदार महाराजांचे पक्षास अनुकूल करून घेतले. ह्या गोष्टींमुळे तर महाराजांची त्याच्यावर इतकी मर्जी बसली कीं, सन १७१४ त बहिरोपंत पिंगळे यास कमी करून त्यांनीं बाळाजी विश्वनाथास आपला पेशवा किंवा मुख्य प्रधान नेमिलें, व राज्याचा मुख्य इतवार त्याच्यावर टाकून आपण राज्याच्या दंगदगीपासून बरेच अलग राहूं लागले. बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाल्यानंतर त्यानें मराठ्यांची सत्ता बरीच वाढविली. त्याच्या मार्गे त्याचा पुत्र बाजीराव यानें तर मराठ्यांच्या कीर्तीनें सर्व हिंदुस्थान देश भरून टाकला. फार काय सांगावें? दिल्लीचा बादशाहा सुद्धां मराठ्यांस वचकून राहूं लागला! बाजीरावाच्या मार्गे बाळाजी बाजीरावानेही मराठ्यांच्या सत्तेचा ज्यास्त फैलाव केला, व सर्व हिंदुस्थानभर मराठ्यांचा—विशेषतः पेशव्यांचा—सारखा दरारा बसला.

एवढी सत्ता पेशव्यांकडे आली तरी ते आपला सेवाद्वय विसरले नाहींत. एकदा महाराजांनीं, पेशवे आपल्याशीं कोणत्या रीतीनें वागतात याची परीक्षा करण्याकरतां १० हजार फौजेनिशीं बाळाजी बाजीराव यास भेटीस बोलाविलें. बाळाजी फौजेसह सातान्यास आल्यावर, “इतकी फौज घेऊन येण्याचें कारण काय” ह्मणून त्यास

महाराजांनीं विचारणा केली. तेव्हां बाळाजीनें सर्व फौज मार्गे ठेवून पांच खिजमतगारांसह तो महाराजांचे भेटीस आला. महाराजांस त्याची परीक्षाच पाहणें होतें सबब बाळाजी आल्याची वरीं मिळतांच ते शिकारीस निघून गेले. पुढें बाळाजीस ती बातमी कळतांच तोही महाराजांचे दर्शनास त्यांचे मागोमाग निघून गेला. चोपदारानें बाळाजी आल्याची वरीं दिली तेव्हां कांहीं वेळपर्यंत महाराजांनीं त्याच्याकडे पाहिलें नाहीं. नंतर बाळाजीस गोटांत जाऊन उतरण्यास सांगून महाराजांची स्वारी साताऱ्यास परत आली. पुढें एके दिवशीं दरबार बरखास्त झाल्यावर महाराज वाड्यांत जाऊं लागले तेव्हां त्यांनीं आपले चरणसंपुष्ट मधल्या दालनांत टाकून दिले व ते तसेच अनवाणी पुढें चालूं लागले. खिजमतगार मंडळी जवळ नव्हती तेव्हां बाळाजीनें ते उचलून घेऊन महाराज मागील चौकांत जात आहेत तोंच त्यांचे चरणांपाशीं ठेविले ! ही त्याची नम्रता पाहून ते फार खूष झाले.

पुनः एके प्रसंगीं बाळाजी बाजीराव सात आठ हजार फौज बरोबर घेऊन महाराजांचे भेटीस साताऱ्यास आला, व परस्पर भेटी झाल्यावर डेऱ्यांत जाऊन उतरला. दुसरे दिवशीं चिटणीस यांस बोलावून आणून त्यांना, “तुमचें प्रधानपद दूर केलें आहे याकरतां हुजरे पाठविले आहेत त्यांचे बरोबर शिकेकट्यार व जरीपटका हीं जामदारखान्यांत पाठवून द्यावीं” असा हुकूम लिहिण्यास महाराजांनीं आज्ञा केली. नंतर एका हुजऱ्यास बोलावून तो हुकूम ताबडतोब बाळाजीकडे पाठवून दिला. त्या वेळीं बाळाजी स्नान करीत होता. हुजऱ्यानें पत्र हातीं देतांच तें शिरसाबंध करून व आंतील मजकूर वाचून बाळाजीनें लगेच शिकेकट्यार व जरीपटका हीं त्याचे स्वाधीन केलीं, व लहानशी राहुटी देऊन तो आपला खासगी शागीर्दपेशा बरोबर घेऊन तींत जाऊन राहिला; व त्या दिवशीं त्यानें तेथेंच जेवण केलें. नंतर बाळाजीनें तेथून विनयपूर्वक महाराजांस पत्र पाठविलें कीं, “आज्ञा झाली त्याच वेळीं स्वामींच्या चरणांपाशीं आलों असतो, परंतु

ह्या ठिकाणीं फौज आहे ती कोणाचे स्वाधीन करावी याची आज्ञा झाली नाहीं सबब येतां आलें नाहीं. त्याची आज्ञा झाली ह्मणजे सत्वर चरणांपाशीं निघून येतो." त्या वेळीं "सलतनत (फौजफांटा वगैरे) कारकून येतील त्यांचे स्वाधीन करावी" असें त्यास महाराजांनीं लिहून कळविलें. सर्व मुत्सद्दी मंडळीस पेशव्याच्या संबंधानें फार वाईट वाटलें. बाळाजीच्या हातून एवढा मोठा असा कोणता अपराध झाला हें त्यांस कळेना. महाराजांची मर्जी पेशव्यावर फारच खपा झाल्यामुळे त्याच्याविषयीं प्रत्यक्ष रद्दबदली करण्याचा प्रथमतः कोणासच धीर होईना. तेव्हां त्यांनीं राणीवशांतून त्यांस सांगवून तिकडून बाळाजीचा अपराध एकवार त्यास माफ करावा अशी महाराजांस प्रार्थना केली. परंतु त्यांनीं "प्रधानपद बाळाजीकडून काढून पिंगळे यांस देणें आहे" असें त्यांस सांगितलें. हें प्रकरण आतां खास विकोपास जाणार अशी जेव्हां सर्व मुत्सद्दी मंडळीची खात्री झाली, तेव्हां त्यांनीं मोठा हिऱ्या करून महाराजांस समक्ष प्रार्थना केली कीं, "महाराजांस जें करणें असेल तें विचारपूर्वक करावें; बाळाजीकडून महाराजांनीं पेशवेपद काढलें अशी बातमी हिंदुस्थानांत जाऊन पोहोचली तर त्यापासून काय घोंटाळा होईल तो सांगतां येत नाहीं; कारण तिकडील बहुतेक सरदार व रजपूत राजे हे बाळाजीचे हितचिंतक आहेत; तेव्हां ते प्रसंगीं काय घोंटाळा करतील याचा कांहीं नियम नाहीं. पेशव्याचे हातून कांहीं अपराध झाला असल्यास तो महाराजांनीं पोटांत घालावा. कदाचित् बाळाजीवर दया करणेंच नसेल तर प्रथमतः महाराजांनीं हिंदुस्थानचा तरी नीट बंदोबस्त करावा व मग काय करणें असेल तें करावें." परंतु तिकडेही महाराजांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं, व "आह्मांस तें पद बाळाजीकडे ठेवणें नाही" असेंच सांगितलें. बाळाजीनें, आठ दिवस महाराजांकडून कोणी कारकून वगैरे येतील ह्मणून वाट पाहिली, परंतु कोणीच आलें नाहीं; तेव्हां त्यानें चिटणीस यांचे मार्फत विनंति केली कीं, "आम्ही एथें एकटे आहों, चर-

णांपाशीं येण्याची आज्ञा व्हावी, किंवा दुसरी कांहीं कामगिरी सांगायची.” तेव्हां चिंटाणीसाचे मार्फत बाळाजीस महाराजांनीं प्रश्न केला कीं, “तुहांकडे तुमचें पद कायम ठेवल्यास नजर काय देतां.” त्यावरून बाळाजीनें सांगून पाठविलें कीं, “मी एथें एका राहुटीनिशीं वेगळा राहिलों आहे, सलतनत सरकारची सरकारांत आली. आह्मी एथेंच पायांपाशीं आहों. घर व सर्व जें काय आहे तें सरकारांत नजर आहे.” नंतर एके दिवशीं हुजरे पाठवून बाळाजीस भेटीस बोलाविलें. त्या वेळीं हस्त जोडून बाळाजीनें महाराजांची प्रार्थना केली कीं, “मी सर्वस्वी अपराधी आहे. पायांपाशीं कोणती सेवा करावयाची त्याची आज्ञा व्हावी. विनंति एवढीच कीं, या चरणांचा वियोग होऊं नये.” बाळाजीची अशा प्रकारची एकनिष्ठा पाहून महाराज फार खूष झाले. त्यांनीं त्याच क्षणीं शिक्रेकव्यार व जरीपटका हीं त्याचे स्वाधीन केलीं, व “तुमची निष्ठा कशी आहे तें पाहण्याकरतां हें सर्व केलें, तुम्ही बाजीरावाचे पुत्र व बाळाजी विश्वनाथाचे नातू खरे. तुमची सेवा व निष्ठा पाहून बहुत संतोष झाला,” असें त्याचें समाधान करून त्यांनीं त्याला बहुमानाचा पोषाग दिला व पुण्यास जाण्यास आज्ञा दिली.

शाहू महाराज मोठे दानशूर होते व त्या संबंधानें त्यांचें नांव अद्यापि निघत आहे. त्यांच्या देणग्यांचा आजतागायत कांहीं लोक उपभोग घेत आहेत. याचकानें आपली इच्छा प्रकट केली व महाराजांनीं ती परिपूर्ण केली नाही असें कधींच झालें नाही. एकदां कृष्णावेण्यासंगमीं माहुलीस महाराज स्नानास गेले असतां, एका गरीब ब्राह्मणानें आपणास रुपया दोन रुपये मिळतील या आशेनें, महाराज स्नान करीत असतां कांहीं स्नानसंबंधी मंत्र हटले. महाराजांनीं स्नान झाल्यानंतर त्या ब्राह्मणास, “भटजी महाराज, आपली काय इच्छा आहे?” हणून प्रश्न केला. तेव्हां “मला कांहीं तरी वस्त्रदान द्यावें” अशी त्यानें विनंति केली. महाराजांनीं त्या ब्राह्मणास

एक गांव देऊन संतुष्ट केलें. अशा रीतीनें अगणित याचक जन त्यांनीं संतुष्ट केले.

आपणांवर ज्याचे लेशमात्र उपकार झाले त्याचे ते उपकार महाराज कसे फेडीत असत याचा मासला खालील उदाहरणावरून चांगला दिसून येईल. महाराज एकदां मृगयेस गेले असतां एका हरणाच्या मार्गे लागून फार थकले. आसपास बरोबरच्या मंडळीपैकीं कोणीही दिसेना. उन्हाच्या प्रखरतेमुळे व मृगयेच्या श्रमामुळे त्यांच्यानें एक पाऊलही पुढें टाकवेना झणून ते एका झाडाखालीं विश्रांतीस बसले, व क्षुधा फार लागल्यामुळे त्यांचा जीव कासावीस झाला. इतक्यांत एक बाई आपल्या नवऱ्याची न्याहारी घेऊन शेतावर चालली होती. तिला हांक मारून त्यांनीं तिच्या जवळची न्याहारी मागितली. बाईनें, हा कोणी थोर मनुष्य क्षुधेनें व्याकुळ झाला आहे असें पाहून लगेच ती त्यांना दिली. नंतर महाराजांनीं पोटभर न्याहारी केल्यावर त्या बाईला तिच्या नवऱ्यासह साताज्यास बोलाविलें, व तीं दोघें साताज्यास आल्यावर महाराजांनीं त्यांना एक गांव इनाम दिला.

महाराजांच्या देणग्यांविषयीं अशी विलक्षण गोष्ट सांगतात कीं, ते मृगयेला गेले असतां एखादा याचक आला व त्याला एखादी सनद करून देणें झालें तर ते ती झाडाच्या पानावर तेथल्या तेथें करून देत, व याचकांनीं तीं पत्रें पेशव्यांस दाखविल्यावर ते त्यांस सही-शिक्क्यानिशीं त्यांच्या सनदा करून देत.

महाराजांच्या संबधानें दुसरी एक विलक्षण गोष्ट अशी आहे कीं, एकदां ते मृगया करीत असतां एका हरणाच्या मार्गे लागून घोर अरण्यांत शिरले. फक्त त्यांचा आवडता कुत्रा “खंड्या” मात्र त्यांच्या बरोबर होता. महाराज जातां जातां एका वाघाच्या गुहेच्या तोंडाशीं गेले. वाघानें त्यांस पाहतांच तो चवताळून गेला व आपलें शेंपूट जमिनीवर जोरानें आपटून त्यानें महाराजांवर उडी घातली. महाराज बेसावध असल्यामुळे त्यांना प्रतिकाराचा कांहींएक इलाज करतां

आला नाही. आज आपण खास प्राणास मुक्तों असैं त्यांस वाटलें. इतक्यांत त्यांचा इमानी कुत्रा खंड्या यानें वाघाच्या मार्गें जाऊन त्याचें वृषण धरलें व त्याला ठार मारलें. त्या वेळीं त्यांचे प्राण खंड्यानें वांचविले ही गोष्ट ते कधींही विसरले नाहींत. पुढें त्यांनीं त्या कुत्र्यास पालखी करून दिली व नेहमीं त्यास ते आपणांबरोबर पालखींत हिंडवीत असत. शिवाय त्यांनीं त्या कुत्र्याच्या नांवानें एक लहानशी जहागीरही करून दिली होती. तो कुत्रा मेला त्या वेळीं त्याला माहुली एथें नेऊन पुरलें. त्याचें थडगें अद्याप तेथें आहे.

महाराज मोठे चतुर होते; तसेंच समयसूचकता हा गुण त्यांच्या ठिकाणीं विशेष वास करीत असे. एकदां जयपुरचा राजा जयसिंग यानें अश्वमेध यज्ञ करून ब्राह्मणांस अतोनात दानधर्म केला, व त्याच वेळीं त्यानें एक लाख रुपये एका आपल्या हुशार सरदाराबरोबर देऊन त्यास, महाराजांचे राज्यांत जे विद्वान् ब्राह्मण असतील त्यांस ते देण्याकरतां सातान्यास पाठवून दिलें. तो सातान्यास आल्यावर महाराजांस भेटला व “आमचे महाराज ब्राह्मणांस अशा प्रकारचा फार मोठा दानधर्म करतात, आपल्याकडेही अशाच प्रकारचा दानधर्म होतो कीं काय” असा त्यानें महाराजांस प्रश्न केला. त्यानें तो प्रश्न बुद्धिपुरःसर महाराजांकडे कमीपणा आणण्याकरतां केला होता; परंतु महाराजांनीं त्याच वेळीं त्याला असैं चोख उत्तर दिलें कीं, “जयसिंगानें अश्वमेध करून ब्राह्मणांस मोठा दानधर्म केला यांत त्यानें विशेष काय केलें तें मला समजत नाहीं, मीं तर आपलें सर्व राज्य ब्राह्मणांच्या हवालीं केलें आहे !”

भूतदया ह्मणजे शत्रु व मित्र यांचे ठिकाणीं सारखा भाव हा एक अलौकिक गुण महाराजांचे अंगीं होता. एकदां अशी गोष्ट झाली कीं, महाराज शिकारीस गेले आहेत असैं उदाजी चव्हाण यास समजतांच त्यानें दोन मारेकरी महाराजांस ठार मारण्याकरतां पाठवून दिले. ते दोघे रानांत महाराजांची वाट पहात लपून बसले.

पुढें ते महाराजांस मारण्याचे हेतूने बाहेर पडले त्या वेळीं असा चमत्कार झाला कीं, त्यांनीं महाराजांस पहातांच त्यांच्या हातचीं शस्त्रें गळून पडलीं! नंतर त्या दोघांस महाराजांच्या लोकांनीं पकडून त्यांज-पुढें आणिलें. पण महाराजांनीं त्यांची पूसतपास करून कांहींएक शिक्षा न करतां सोडून दिलें!

ज्यांनीं ज्यांनीं ह्मणून महाराजांची सेवा केली त्यांना त्यांना त्यांनीं सुखी केलें. प्रजेचें यथान्याय पालन केलें. धर्मस्थापना, तीर्थ-क्षेत्र, देवब्राह्मण, सत्पुरुषांचीं स्थानें, अग्राहार, पूजानैवेद्य व गांवोगांवच्या देवतांचे नंदादीप, पूजा यांच्या खर्चाबद्दलच्या नेमणुका करून दिल्या. धावडशीचें संस्थान त्यांनींच स्थापन केलें.

शाहू महाराजांचें बहुतेक आयुष्य मोठ्या सुखानें गेलें. त्यांस शेवटीं शेवटीं मात्र फार दुःख झालें. त्यांची कनिष्ठ पत्नी सगुणाबाई अकालीं वारल्यामुळें कांहीं दिवस त्यांना भ्रम झाला होता. त्या भ्रमांत ते उघडेबोडके फिरत असत. परंतु कांहीं दिवसांनीं तो त्यांचा भ्रम नाहीसा झाला.

शाहू महाराज मोठे मुत्सद्दी होते हें खरें, परंतु लहानपणापासून मुसलमानी दरबारांत राहिल्यामुळें स्वतः कोणतेंही काम अंगावर घेऊन करायाचा त्यांस मोठा कंटाळा असे. त्यांच्या अंगांत हा जो आळस भरला होता त्याचा परिणाम त्यांना कांहींच दिसून आला नाही. त्याचीं फळें त्यांच्या मागून सातारच्या गादीवर जे राजे बसले त्यांना मात्र भोगावीं लागलीं. त्यांनीं सर्व राज्याचीं सूत्रें आपल्या हातांत ठेविलीं असतीं व आपल्या अष्टप्रधानांच्या—त्यांतून विशेषतः पेशव्यांच्या—हातांत जेवढा अधिकार ठेवणें योग्य झालें असतें तेवढाच ठेविला असता, तर पुढें सातारचे राजे जे नामधारी होऊन बसले तसे बसले नसते. परंतु लहानपणापासून त्यांना श्रम करण्याची संवय नसल्यामुळें त्यांना ह्या संबधानें फारसें दूपण देतां येत नाही. ऐषआराम भोगण्याची इच्छा व राज्याच्या दगदगीचा कंटाळा या दोन गोष्टींमुळें त्यांनीं आपल्या राज्याचा सर्व कारभार पेशव्यांच्या हातीं दिला; व तो त्यांच्या-

च हातीं दिला ह्या गोष्टींत त्यांचा फार मोठा शहाणपणा दिसून येतो. कारण हाच अधिकार त्यांनीं प्रतिनिधि किंवा रघूजी भोंसले यांसारख्या महत्वाकांक्षी व मत्सरी पुरुषांच्या हातांत दिला असता तर मराठ्यांचे आपसांत तंटे माजून त्यांच्या राज्याला फार लवकर अपाय झाला असता. मराठ्यांची सत्ता शाहू महाराजांच्या कारकीर्दींत जी पसरली व त्यांच्या पश्चात् ती जी वैभवाच्या शिखरास जाऊन पोहोचली त्याचें सर्व श्रेय बाळाजी विश्वनाथ, पहिले बाजीराव व बाळाजी बाजीराव यांसच दिलें पाहिजे.

बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव यांच्या संबंधानें आह्मांस जें काय लिहिणें होतें तें आह्मीं यथास्थलीं लिहिलेंच आहे. आतां बाळाजी बाजीरावाच्या संबंधानें चार शब्द लिहिणें जरूर आहे.

ह्या चरित्रांत बाळाजीची फक्त ९ वर्षांची कारकीर्द आली आहे. परंतु तेवढ्याच काळांत त्याच्यावर वेळोवेळीं जीं संकटे आलीं व त्यांच्या निरसनाचे त्यानें जे उपाय केले त्यांवरून पहातां त्याच्या अंगच्या अलौकिक गुणांची व त्याच्या बुद्धिमत्तेची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. तो आपल्या बापाइतका शूर नव्हता हें खरें, परंतु धिमेपणानें मुत्सदीपणाची अक्कल लढवून आपला कार्यभाग कसा साधून घ्यावा ह्याचा धडा त्याच्या जवळच शिकावा! व या गोष्टीच्या संबंधानें तो आपल्या बापापेक्षां कांकणभर ज्यास्तच होता असें ह्मणण्यास हरकत नाही. रघूजी भोंसले, दमाजी गायकवाड, दाभाडे यांसारखे पराक्रमी वीर त्याचा उच्छेद करण्याविषयीं अव्याहत प्रयत्न करीत होते; परंतु त्या महावीरानें त्यांचें कांहींएक चालूं दिलें नाही. त्यानें आपल्या पुढच्या बारा वर्षांच्या कारकीर्दींत फार महत्वाचीं अशीं जीं कामें केलीं तीं सर्व तरवारीचे जोरावर केलीं नाहीत; तर मुत्सदीपणाची अक्कल लढवूनच केलीं.

शाहू महाराजांना अंतकालीं आपलें राज्य पुढें सुरळीत कसें चालेल, याविषयीं मोठी काळजी उत्पन्न झाली. पोटीं औरस संतति नसल्यामुळें व एकंदर भोंसले-कुळांत एवढा मराठी राज्यश-

कट हांकणारा कोणीही पराक्रमी वीर नसल्यामुळे त्यांना आपल्या राज्याच्या संबंधाने पुढे काय व्यवस्था करावी याचा विचार करणे जरूर पडले. त्यांनी आपले अष्टप्रधान व सरदार यांपैकी कोणाच्या तरी गळ्यांत संपूर्ण राज्याचीं सूत्रे अडकविण्याचा विचार केला, व बाळाजी बाजीरावाइतका दुसरा शहाणा पुरुष आपल्या राज्यांत नाही असे पाहून त्यांनी लगेच आपल्यामार्गे, बाळाजीने आपल्या राज्याचा कारभार चालवावा अशा अर्थाची त्यास सनद करून दिली. खऱ्या गुणांची पारख महाराज कशी करीत असत याचे प्रत्यंतर ह्या निवडणुकीच्या प्रकारावरून चांगले दिसून येते. ग्रॉंटडफ, एल्फिन्स्टनप्रभृति इंग्रज इतिहासकार, “बाळाजीला जी ही सनद मिळाली, ती खरोखर शाहूने दिली की नाही, व तिच्यावर जी सही आहे ती शाहूने आपल्या समजुतीने केली की नाही, इत्यादि गोष्टींविषयीं अद्याप गोंधळ आहे,” असें हणतात. त्या ग्रंथकारांना अशी शंका येण्याचे कारण काय असावे ते आह्मांस कळत नाही. त्या संबंधाने आमचे विचार असे आहेत की, शाहू महाराजांनी बाळाजीस जी ही सनद करून दिली ती पोक्त विचार करूनच दिली; व ती त्यालाच दिली हणून फार उत्तम झाले. कारण शाहू महाराजांना औरस संतति नसल्यामुळे, कोणाचा तरी एक मुलगा धरून आणून त्याला दत्तक घेऊन त्याच्या हातांत संपूर्ण राज्याचीं सूत्रे देणे ही गोष्ट, त्या काळीं मराठ्यांचे आपसांत जे कलह सुरू होते व एकंदर हिंदुस्थानची जी स्थिति होती तिच्याकडे पाहिले तर, फार चुकीची झाली असती. दमाजी गायकवाड, कोल्हापुरकर संभाजी राजे, यमाजी शिवदेव, जगजीवनराव प्रतिनिधि वगैरे मंडळी शाहू महाराजांची थोरली राणी सकवारबाई हिला अनुकूल होती; व ती बाळाजीस प्रतिकूल असून तिच्या मनांतून आपण स्वतः दत्तक घेऊन राज्यकारभार चालवावा असें होते. बाळाजीची कर्तवगारी महाराज जाणून होते, व त्याच्या मदतीशिवाय सकवारबाई आपणच राज्यकारभार चालवू लागली तर आपल्या राज्यांत पुढे केवढा घोंटाळा

माजेल याचें स्वरूप त्यांच्या पूर्णपणें ध्यानांत आलें होतें. शिवाय ए-
वढें मोठें मराठी राज्य चालविण्याची शक्ति सकवारबाईच्या अंगीं
नाहीं हेंही ते जाणत होते. तेव्हां वर सांगितलेला घोंटाळा माजूं
नये, व एकदा राज्याची जी घडी बसली होती ती बिघडूं नये ह्मणूनच
त्यांनीं पेशव्यास संपूर्ण राज्याच्या अधिकाराची सनद करून दिली. दुसरी
गोष्ट अशी कीं, त्या वेळीं जर महाराजांनीं बाळाजीस ती सनद करून
दिली नसती, तर मराठ्यांचे त्या वेळीं आपसांत कलह माजले असते व
त्यांच्या राज्यांत परकीय लोकांचें त्याच वेळीं पाऊल शिरकलें असतें;
आणि बाजीरावासारख्या महापराक्रमी वीरांनीं जिवापाड परिश्रम क-
रून जें राज्य संपादिलें होतें त्याच्या लयाचें त्याच वेळीं बीजारोपण
झालें असतें. ती वेळच अशी होती कीं, मराठी राज्याची लगाम
कोणा तरी खंबीर पुरुषाच्या हातांत देणें जरूर होतें. “ब्राह्मणांनीं
तें पद मोठ्या धूर्तपणानें मिळविलें” असें कांहीं इंग्लिश ग्रंथकारांचें
मत आहे, परंतु हें त्यांचें ह्मणणें वरोबर दिसत नाहीं. कारण बा-
ळाजी त्या वेळीं मुख्य प्रधान होता हें खरें, परंतु त्याच्या अंगांत राज्य
चालविण्याचा वकूब नाहीं असें जर शाहू महाराजांना वाटलें असतें
तर त्यांनीं ती सनद बाळाजीला न देतां, त्यांना जो कोणी लायक
वाटला असता अशा एखाद्या मराठ्याला किंवा परदेशस्थाला दिली
असती. बाळाजी ब्राह्मण होता ह्मणून त्या ग्रंथकारांनीं तसें
ह्मटलें, पण तोच मराठा किंवा परदेशस्थ असता तर तोही वरील
आक्षेपास पात्र झाला असता. आतां इतकी गोष्ट कोणीही
कबूल करील कीं, बाळाजी बाजीरावासारखा हुशार व दूरदर्शी
पेशवा त्या वेळीं नसता किंवा तो असून त्याला शाहू महाराजांनीं
ती सनद दिली नसती, तर मराठ्यांचें राज्य पुढें जें साठ सत्तर वर्षे
राहिलें तेंही राहिलें नसतें.

शाहू महाराजांच्या अब्बलपासून अखेरपर्यंतच्या सर्व काळांत म-
राठ्यांची सत्ता सारखी वाढत चालली होती. ते सिंहासनाखूड झाले
त्या वेळीं फारच थोडा मुल्लख मराठ्यांच्या खास अमलाखालीं होता.

परंतु ते कैलासवासी झाले त्या वेळीं मराठ्यांची सत्ता फार मोठ्या प्रदेशावर पसरली होती. सर्व गुजराथ व मालवा या प्रांतांचा अधिकार मराठ्यांच्या हातांत होता. बुंदेलखंडाचा बराच भाग त्यांना छत्रसाल राजा व त्याचे पुत्र यांच्याकडून मिळाला होता. शिवाय त्यांनीं दुसरीं लहानसान बरींच रजपूत संस्थान जिंकून घेतलीं होती, व दुसरीं बरींच रजपूत संस्थानें मराठ्यांस खंडणी देत होती. कोंकणपट्टीचा बहुतेक भाग त्यांनीं आपल्या अमलाखालीं आणला होता. महाराष्ट्रांत तर त्यांची सत्ता पूर्वीपासून होतीच. हैदराबादच्या निजामानें प्रथमतः कांहीं दिवस त्यांना दाद दिली नाही, परंतु बाजीरावानें त्यांचीं हाडें खिळखिळीं करून टाकलीं होती, यामुळें तो चौथाई व सरदेशमुखी यांचा पैसा मराठ्यांस बिनतक्रार देत असे. आपण मराठ्यांच्या विरुद्ध गेलों तर ते आपला तेव्हांच फडशा करून टाकतील असें निजामउल्मुल्क चांगलें समजून होता. तो मरायाला टेंकला त्या वेळीं त्यानें नासिरजंगास जो उपदेश केला त्यांत प्रथमतः तो त्याला असें सांगतो कीं, “दक्षिणचे सुभेदारास सर्व प्रकारें महाराष्ट्राजांशीं स्नेह राखावा हें उचित.” यावरून त्याला मराठ्यांचा केवढा दरारा होता हें स्पष्टपणें दिसून येतें. बंगाल प्रांताचा बराच भाग मराठ्यांकडे होता व बाकीच्या प्रांतांतून त्यांना खंडणी मिळत असे. त्याचप्रमाणें सर्व कर्नाटकचा सुभा त्यांनीं आपल्या ताब्यांत आणला होता. अशा रीतीनें शाहू महाराजांच्या मरणकालीं मराठ्यांची सत्ता हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागावर पसरली होती. दिल्लीच्या दरवारीं मराठ्यांचें चांगलें वर्चस्व होतें. परंतु तिकडे मराठ्यांचा अंमल त्या वेळेपर्यंत बसला नव्हता. तो पुढें राघोबादादा ऊर्फ राघो भरारी यानें बसविला. परंतु तें पाहायाला शाहू महाराज जिवंत राहिले नाहींत ही मोठी दुःखाची गोष्ट समजली पाहिजे!

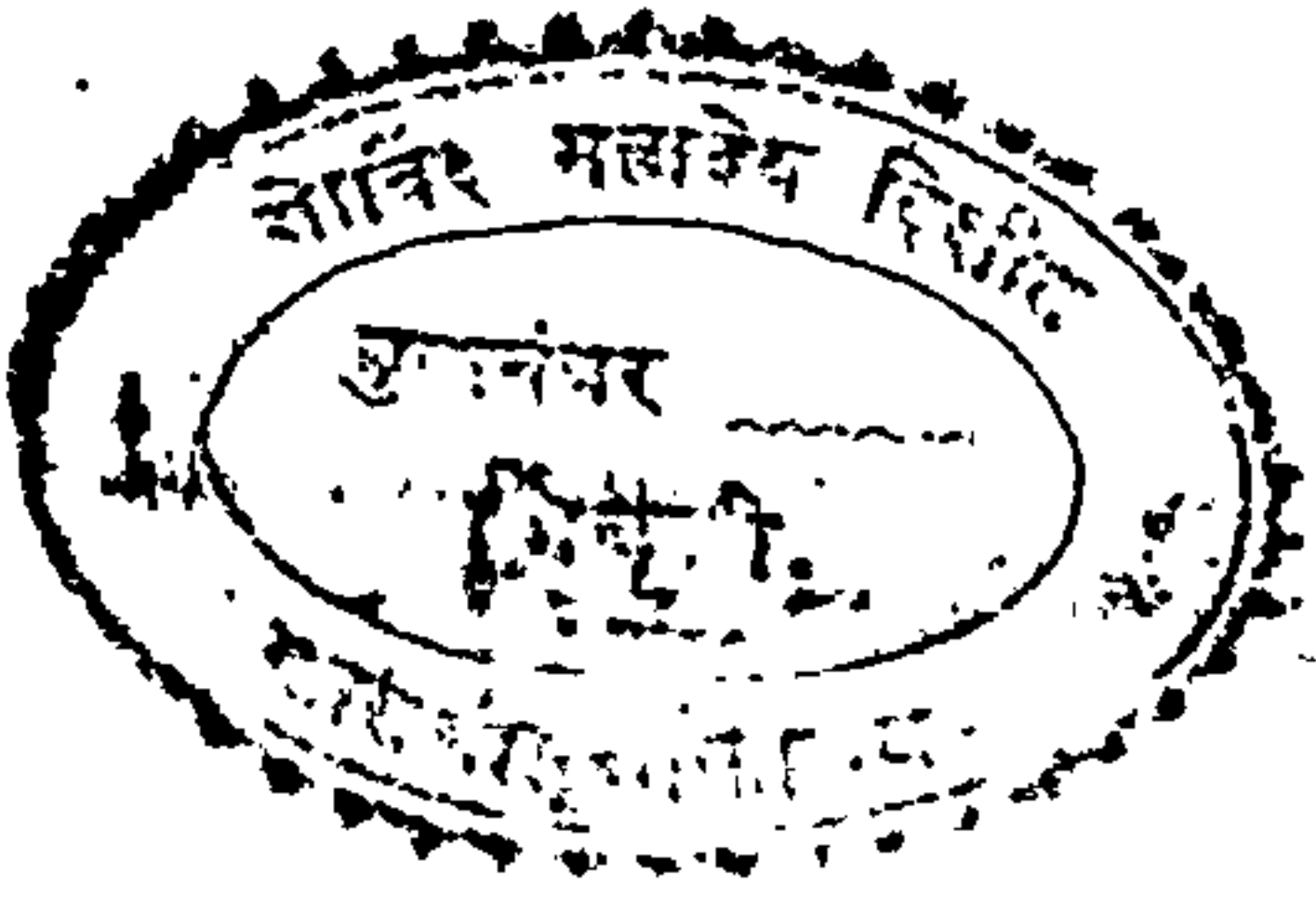
अशा रीतीनें ४१ वर्षे राज्योपभोग घेऊन आपल्या वयाच्या ६९ व्या वर्षीं आमचे शूर, धीर, उदार महाराज कैलासवासी झाले; व त्यांच्याबरोबरच सातारच्या राजांचें वैभव नष्ट झालें; कारण त्यांच्या

मागें सातारच्या गादीवर जे राजे बसले ते केवळ नामधारी असून सर्व मराठी राज्याचा कारभार पेशवे पाहत असत. असो, प्रस्तुत चरित्रावरून एक ढळढळीत गोष्ट आपल्या नजरेपुढें येते ती ही कीं, खरा जो पक्ष असतो त्याला आरंभीं जरी अनेक अपाय होत गेले तरी “सत्यमेव जयते” या न्यायानें शेवटीं त्या पक्षाचाच जय व्हावयाचा; व अशाच अर्थाचें प्रसिद्ध कवि तुकाराम यांचें एक वाक्य आहे तें लिहून आम्ही आमच्या वाचकांची रजा घेतों.

हिरा ठेवितां ऐरणीं, वांचे मारितां जो घणीं,
तोचि मोल पावे खरा, करणीचा होय चुरा.

तुकाराम.

सूची.

अ.

अजिमशाहा, -३७; तो आपल्या फौजेसह नर्मदा उतरून दिल्लीकडे जातो ३८; शाहू राजास सोडून देण्याचा त्याचा विचार ३८; तो धोलपूरच्या लढाईत पडतो ४०.
 अण्णाजी दत्तो, -७; त्याला संभाजी हत्तीच्या पायीं देतो ८.
 अबदुल्लाखान, -५८; त्यास वजिरी मिळते ५९; महंमदशाहा बादशाहाचे लोक त्यास कैद करतात ९४.
 अभयसिंग, -तो गुजराथच्या सुभेदारीवर येतो ११९; तो पिलाजी गायकवाडाचा खून करतो व मराठ्यांस भिऊन आपल्या मुलखीं पळून जातो १२०.
 अलमल्लीखान, -९३.
 अलिवर्दिखान, -बंगाल, बहार व ओढ्या या प्रांतांचा अधिकार बळकावतो १७१; तो सुजाउद्दौला याचें वंड मोडण्याकरतां कटक प्रांतांत जातो १७९, १८०; तो बाळाजी बाजीरावाजवळ मदत मागतो १८१; तो भास्करपंतास बहार प्रांतांतून घालवून देतो १८२; तो भास्करपंत आदिकरून रघूजी भोंसल्याच्या सरदारांचे खून करतो १८९.
 अहमदशाहा (महंमदशाहा बादशाहाचा पुत्र), -सरहिंदच्या लढाईत

अबदालीचा पराभव करतो १९२; तो तक्तनशीन होतो १९२; तो निजामउल्मुल्कास आपली वजिरी देऊं लागतो १९३.

अहमदशाहा अबदाली, -त्याची हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी १९२; अंताजी शिवदेव, -१९८.
 अंबाजीपंत पुरंदरे, -५१, ६५, ६९.
 अंबिकाबाई, -३०.

आ.

आटोळे समशेर बहादर, -२४.
 आनंदराव महादेव, -४२.
 आनंदराव पवार, -११४, ११६; तो बाळाजी बाजीरावाशीं सख्य करतो १७९.
 आवजी कावरे, -११६, १४६.

इ.

इंग्लिश लोक, -ते गुप्तपणें पोर्तुगीज लोकांस दारुगोळ्याची मदत करतात १३७; ते पोर्तुगीज लोकांशीं सख्य करण्याची मराठ्यांस सल्ला देतात १४५.

उ.

उदाजी चव्हाण, -६४; तो शाहूमहाराजांचे मुलखावर स्वारी करण्यास कोल्हापुरचे संभाजी राजास उत्तेजन देतो ११०; त्याचें पारिपत्य ११२.
 उदाजी पवार, -९५, ११०.
 उद्धव योगदेव, -१७, ३९.
 उमाबाई दाभाडे, -११७.

औ.

औरंगजेब,—तो बन्हाणपूर एथें आपली छावणी देतो व गोंवळकोंडें व विजापूर हीं राज्यें खालसा करतो ९; मराठ्यांस पादाक्रांत करण्याचा त्याचा प्रयत्न १०; तो संभाजीस ठार मारतो ११; त्याचें शाहूवरील प्रेम १८; तो जिंजीस वेढा घालण्याकरतां झुलफिकारखानास पाठवितो २१; तो कामबक्ष यास जिंजी घेण्याकरतां पाठवितो २२; कामबक्ष यास तो जिंजीहून परत बोलावितो, व मराठ्यांचे नाशाकरतां आपल्या सैन्याचे दोन भाग करतो २३; मराठ्यांशीं तह करण्याचा त्याचा विचार २६; तो शाहूराजाचीं दोन लग्नें करतो ३०; तो शाहूराजास जहागीर देतो ३१; त्याच्या दक्षिणेंतील मोहिमेची हकीकत ३१; त्याच्या राज्यांतील बखेडे ३२; तो नगरास घेण्याकरतां परत फिरतो ३२; मराठे त्याची दुर्दशा करतात ३३; तो मराठ्यांशीं तह करण्यास कबूल होतो ३३, ३४; तो मोठ्या संकटानें अहमदनगरास येतो ३४; त्याची मानसिक स्थिति ३४; अंतकाळीं त्याला झालेला पश्चात्ताप व त्याचा मृत्यु ३५; त्याची राजनीति ३५, ३६.

क.

कलुशा किंवा कवजी,—८; तो सं-

भाजीस आपल्या मुठींत आणून ठेवतो ९; त्याला मोंगल लोक कैद करतात ११.

कान्होजी आंग्रे,—२१; तो शाहूमहाराजांस मिळतो ६७, ६८; त्याचा मृत्यु १२४.

कान्होजी भोंसले,—८१, ८३, १२३, १२४.

कामबक्ष,—२२; तो मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लावतो २३; त्याचा पराभव व मृत्यु ४१.

कुवरजी शिरके,—५३, १९९.

कंठाजी कदम,—१०९, ११४, ११६.

कृष्णराव खटावकर,—६६.

ख.

खानडौरान,—१३४, १३५, १३६, १४१, १४६.

खेम सावंत,—५२.

खंडूजी नाईक,—७.

खंडेराव दाभाडे,—१४, २१; तो मोंगलांस भंडावून सोडतो ७८, ७९; तो झुलफिकार बेग याचा पराभव करतो व शाहूमहारांज त्यास आपला सेनापति नेमितात ७९; तो सय्यदांच्या मदतीस जातो ८१; त्याचा मृत्यु ८७.

खंडो बल्लाळ चिटणीस,—१४, २१, ४५, ५२; प्रतिनिधीस ठार मारूं नये अशा संबधानें शाहूमहाराजांशीं रद्दबदली करतो ५७.

खंडोजी माणकर,—अशिरीस वेढा देतो १४४; तो वरसोवा व दारवी हे पोर्तुगीज लोकांचे किल्ले घेतो १५१.

ग.

गाजीउद्दीन,—१३९.

गाजीखान,— १२४, १२५.

च.

चिमणाजी आपा,—तो माळव्यांत राजा गिरधर याचा पराभव करतो ९६; तो गुजराथेंतील धोलका परगणा लुटतो १०९, ११०; तो दायवहादराचा पराभव करतो १२०; तो कोंकणांत येतो १४५; तो वसईस वेढा देतो व त्याची कच्ची हकीकत १५१, १५२, १५३; १५४; तो शिंदे, होळकर यांस बाजीरावाचे मदतीस पाठवून देतो १५५; तो मानाजी आंग्र्याचे मदतीस कोंकणांत जातो १६२; बाजीरावाचे मृत्यूनंतर नानासाहेबास बरोबर घेऊन तो सातान्यास जातो १६४; त्याचा मृत्यु १७७.

चिमणाजी दामोदर,—४१, ११४.

चंद्रसेन जाधव,—त्यास सेनापतिपद मिळतें व तो बाळाजी विश्वनाथाचा द्वेष करतो ५३; त्यास शाहू-महाराज चौथाई वसूल करण्याकरतां मोंगलांवर पाठवितात व त्याचें बाळाजी विश्वनाथाशीं भांडण ५९, ६०; तो निजामउल्मुल्कास जाऊन मिळतो ६१, ६२; पंढरपूर एथें त्याची व हैबतराव निंबाळकराची लढाई होते ६३; तो खंडेराव दाभाड्यावर स्वारी करतो ७९, १०७.

चिंकिलिजखान ऊर्फ निजामउल्मुल्क,—दक्षिणच्या सुभेदारीवर येतो ५९;

तो बंड करतो व बाळापूरच्या लढाईत अलमल्लीखानाचा पराभव करतो ९३; त्यास महंमदशाहा आपली वजिरी देतो ९४; तो सातारच्या दरबारांत ढवळाढवळ करतो १०२; त्याची पूर्वीची हकीकत १०२; तो प्रतिनिधीस वश करून घेतो १०३; तो कोल्हापुरच्या संभाजीस हाताशीं धरतो १०४; तो आपल्या मुलखांतून शाहूमहाराजांचे अधिकाऱ्यांस घालवून देतो १०५; तो बाजीरावास शरण येऊन तह करतो १०८, १०९; तो त्रिवकराव दाभाड्यास मिळतो ११४; तो युक्तीनें बाजीरावाचा आपणावरील राग कमी करतो ११८; तो फौजेसह माळव्यांत येतो १३९; तो नासिरजंगस आपल्या मदतीस बोलावितो १४१, १४२; तो बाजीरावास शरण येऊन तह करतो १४४; तो अहंमदशाहा बादशाहाची वजिरी नाकबूल करतो व त्याचा मृत्यु १९३.

छ.

छत्रसाल राजा,—तो बाजीरावास आपल्या मदतीस बोलावितो १२१; तो बाजीरावास झांशी परगणा व त्याच्या आसपासचा मुलख इनाम देतो १२२.

ज.

जगजीवनराव प्रतिनिधि,—१९६, १९९
जगपाळराव नाईक निंबाळकर,—१.
जनार्दनपंत सुमंत,—७.

जयसिंग,- ८१; त्याची माळव्याच्या सुभेदारीवर नेमणूक व बादशाहाचे सल्ल्याने तो माळवा प्रांत पेशव्यास देतो १२२.

जानकीबाई,-१४.

जाहांदरशाहा,-दिल्लीच्या तक्तावर वसतो ५७; तो आपल्या भाऊ-बंदांस ठार मारतो ५८; त्याचा मृत्यु ५९.

जिजाबाई,-२.

जिवाजी खंडेराव,-१८७.

जोल्याजी केसरकर,-१५,१७,१८, ३९,४१,४२.

झ.

झुलफिकारखान,-रायगडास वेढा देतो १५,१६; तो शाहूराजाच्या जिवाची हमी घेतो १७; त्याचा मराठ्यांशीं गुप्त तह २२; तो जिंजी घेतो २३; त्याची जुलमी वर्तणूक ५७,५८; त्याचा मृत्यु ५९.

झुलफिकार बेग,-७९.

ड.

डॉन आंटोनिओ,-मराठ्यांपासून वराच मुलूख जिंकून परत घेतो १४४; तो ठाण्यावर हल्ला करतो व त्याचा मृत्यु १४५.

त.

तकरीबखान,-१०,११.

ताराबाई,-१४; ती आपला मुलगा शिवाजी यास गादीवर बसविते २९; ती राजसबाईस तिच्या मुलासह कैदेत टाकते ३०; शाहूमहाराजांस मराठ्यांची गादी प्राप्त होऊं नये

हणून ती प्रयत्न करते ४२, ४३, ४४; ती पन्हाळा सोडून रांगण्यास निघून जाते व तेथून मालवणास जाते ५२; ती कोल्हापुरास नवीन गादी स्थापन करते ५४; ती अटकेंत पडते ५६; ती शाहूमहाराजांचे हातीं सांपडते व ते तिला सातारच्या किल्ल्यावर ठेवितात १११; अस्सल वंश जिवंत आहे सबब बाहेरचा दत्तक आपण घेऊं नये हणून ती शाहूमहाराजांस सांगते १९५,१९६.

तुकोजी आंग्रे,-६७.

तुळजाजी आंग्रे,-१२४.

त्रिवकराव दाभाडे,-त्यास सेनापतिपदाचीं वखें मिळतात ८८; तो बाजीरावाचा द्वेष करतो व त्याच्याशीं लढाई देण्याची तयारी करतो ११४,११५; डभईच्या लढाईत तो पडतो ११७.

द.

दमाजी गायकवाड,-८८; तो आवजी कावरे याचा पराभव करतो ११६; तो माळव्यावर स्वारी करतो १७८.

दमाजी थोरात,-६५; तो सचिवास कैद करतो ६६; त्याचा बाळाजी विश्वनाथ पराभव करतो ७१.

दर्याबाई निंबाळकर,-१९६.

दाऊदखान पन्नी,-५०; तो हुसेनअल्लीवर हल्ला करतो व त्याचा मृत्यु ७८.

दादाजी कोंडदेव,-४; तो शिवाजी व जिजाबाई यांस पुण्यास आणतो व शिवाजीच्या वेकैद वर्तणुकीमुळें त्यास दुःख होतें ५; त्याचा शिवाजीस उपदेश व मृत्यु ६.

दायवहादर,-१२०.

दिपाबाई,-१.

देवराव हििंगणे,-८३.

ध.

धनाजी जाधव,-१४,२१; तो व संताजी मोंगलांची दुर्दशा करतात २२; त्याची मोंगलांस भीति वसते २५; तह करण्याचे संबंधानें त्याचें मोंगलांस उत्तर २७; तो चाकणचा किल्ला घेतो ३८; तो शाहूराजापार्शीं एकवार लढाई करीन अशी ताराबाईपार्शीं शपथ वाहतो ४४; तो शाहूराजास मिळतो ४६; त्याचा मृत्यु ५३.

न.

नादिरशाहा,-त्याची दिल्लीवर स्वारी १४६-१५०.

नारोराम रंगराव,-शाहूमहाराजांस मिळण्याविषयीं धनाजी जाधव यास मसलत देतो ४५,४६.

नारो शंकर,-त्यास सचिवपदाचीं वस्त्रें मिळतात ५४,५५.

निजामउल्मुल्क,-चिंकिलिजखान पहा.

निजामशाही,-तिचा शेवट ३.

निळोपंत पिंगळे,-२१.

नेमाजी शिंदे,-२४,४२.

प.

परशुराम त्रिंबक,-तो मोंगलांपासून मराठ्यांचे कांहीं किल्ले परत घेतो ३४; तो शाहूमहाराजांवर फौज घेऊन जातो ४४,४५; तो सातारच्या किल्ल्यावर कैदेंत पडतो ४८; आपणास कैदेंतून मुक्त करण्याविषयीं तो शाहूमहाराजांची प्रार्थना करतो ५६; तो पुनः कैदेंत पडतो ५७.

परसोजी भोंसले,-२४,४१,४२,८१.

पिलाजी गायकवाड,-८८, १०९, ११४; तो दाभाज्यांचा कारभार पाहूं लागतो व त्याला सेनाखास-खेल हा किताब मिळतो ११८; त्याचा मृत्यु १२०.

पेड्रो डी मेलो,-खंडूजी माणकराचा अशिरी एथें पराभव करतो १४४.

पोर्तुगीज लोक,-ते संभाजी आंग्र्याचा पक्ष धरतात १३६; त्यांचा पराभव १३७; ते आपला कांहीं मुख्य मराठ्यांपासून परत घेतात १४४.

प्रयागजी प्रभू,-२८,४७,४८.

प्रल्हाद निराजी,-१४,२१.

फ.

फत्तेसिंग भोंसले,-पूर्वपीठिका ४५, १०१,१५९;

फिरक़शियर,-तो हुसेनअल्लीच्या आश्रयास जाऊन राहतो व जहांदर-शाहाचा पराभव करून झुलफिकारखानास ठार मारतो ५८; त्याचें सय्यद वंधूंच्या विरुद्ध कारस्थान

७५, ७६, ७७; तो दाऊदखान प-
न्नीस हुसेनअल्लीवर पाठवितो ७८.

व.

बहिरजी फर्जद, -७.

बहिरोपंत पिंगळे, -तो कान्होजी
आंग्र्यावर स्वारी करतो ६६;
आंग्रे त्यास कैद करतो ६७; त्या-
च्याकडून पेशवाईपद निघते ६९.

बाजी कदम, -७२.

बाजीराव बल्लाळ, -त्यास पेशवाईचा
अधिकार मिळतो ८९; तो पुणे
शहर वसवितो ९४; तो रामचंद्र
गणेश याला खानदेशांत पाठवितो,
उदाजी पवार याला चौथाई व
सरदेशमुखी वसूल करण्याचा अ-
धिकार देतो, व उदाजी पवार
व चिमणाजी आपा यांस तिस-
ऱ्यानें माळव्यांत पाठवितो ९५;
तो माळवा प्रांत जिंकण्याविषयीं
महाराजांची परवानगी मागतो;
श्रीपतराव प्रतिनिधि त्यास अड-
थळा आणतो व दरबारांत त्यासंबं-
धानें त्याचें प्रतिनिधीस उत्तर ९६,
९७, ९८; त्याची कर्नाटकावर
स्वारी १०१; तो निजामउल्मु-
ल्काचें कपट शाहूमहाराजांस उ-
घड करून सांगतो १०३, १०४;
तो निजामावर स्वारी करतो व
त्यास कोंडून धरतो १०७; तो
सरबुलंदखानाकडे आपला वकील
पाठवितो ११०; तो त्रिंबकराव
दाभाड्यावर स्वारी करतो ११५;
तो उभईच्या लढाईत त्रिंबकराव

दाभाड्याचा पराभव करतो ११६;
निजामाची खोड मोडण्याचा त्या-
चा निश्चय ११८; तो चिमणाजी
आपास माळव्यांत पाठवितो, पु-
ण्यास दक्षिणा सुरू करतो, स्वतः
माळव्यावर स्वारी करतो व नि-
जाम त्याच्याशीं तह करतो ११९;
तो महंमदखान बंगष याचा परा-
भव करतो १२१; तो माळवा व
गुजराथ यांची चौथाई व सरदेश-
मुखी मागतो १२२; तो सातान्यास
परत येतो १२३; तो कोंकणांत
याकुवखानाचे मदतीस जातो १२८;
तो सातान्यास येतो १२९; अ-
तिशय कर्ज झाल्यामुळे तो उदा-
सीन होतो १३०; तो दिल्लीच्या
बादशाहापशीं माळवा प्रांत मागतो
१३१; त्यानें केलेल्या मागण्यांचा
तपशील १३१, १३२; दिल्लीवर-
स्वारी करण्याचा त्याचा निश्चय
१३२; तो बुधावर संस्थानांत म-
राठ्यांचे हक्क स्थापन करतो १३३;
तो एकाएकीं दिल्लीपुढें येऊन थड-
कतो १३४; तो दिल्लीहून निघून
जातो १३६; दुआव प्रांत लुट-
ण्याचा त्याचा निश्चय, परंतु शाहू-
महाराजांचे आज्ञेवरून त्याला द-
क्षिणेंत यावे लागते १३६; तो
पोर्तुगीज लोकांचा पराभव करतो,
साष्टी प्रांतावर हल्ला करतो व दि-
ल्लीस मराठ्यांच्या विरुद्ध कारस्थानें
उपस्थित झाल्यामुळे उत्तरहिंदुस्था-
नांत निघून जातो १३७; तो आ-

पल्या फौजेसह नर्मदा उतरून जातो १३९; नासिरजंगास अडथळा करण्याविषयी तो चिमणाजी आपास कळवितो १४२; तो रघूजी भोंसल्यास त्याच्या वेमर्याद वर्तणुकीचढल शासन करण्यास जातो व त्यास नादिरशाहाचे स्वारीचें वर्तमान कळतें १४६; तो नादिरशाहाशीं सामना देण्याची तयारी करतो १५१; तो दिल्लीच्या बादशाहास एक गौरवाचें पत्र लिहितो १५६; त्याला दिल्लीचे बादशाहाकडून नजराणा येतो १५७; तो रजपूत राजांशीं सख्य करतो १५८; कर्नाटकावर स्वारी करण्याविषयी तो रघूजीचें मन वळवितो १६०; तो नासिरजंगाशीं लढाई करतो १६०; तो चिमणाजी आपास व त्याचे दुसरे सरदार यांस कोंकणांत पाठवून देतो १६१; त्याचा मृत्यु १६३.

बाबूजी श्रीपत,—९४.

बापूजी नाईक,—तो बाळाजी बाजीरावास कर्जाचा तगादा लावतो १७०; त्यानें कर्नाटक सुभ्याची केलेली अव्यवस्था व तिचा परिणाम १८८.

बाहादुरशाहा,—तो तक्तनशीन होतो ४०; तो कामबक्ष याचा पराभव करतो ४१; त्याचा मृत्यु ५७.

बाळाजी महादेव भानू,—८२.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब,—

तो कोंकणांत फौज घेऊन जातो व संभाजी आंग्र्याचा पराभव करतो १६२; त्यास पेशवाईचा अधिकार मिळतो १६८, १६९; तो दिल्लीच्या बादशाहापार्शीं माळव्याची मागणी करतो व त्या संबंधाचीं कलमें १७५, १७६; तो राज्याची अंतस्थ स्थिति सुधारतो १७७; तो भास्करपंताची हालचाल बंद करण्याकरतां नर्मदा उतरून जातो व माळव्यांत परत येतो १७८; तो धारच्या आनंदराव पवारार्शीं सख्य करतो १७९; तो अलिवर्दीखानाचे मदतीस बंगाल्यांत जातो व रघूजी भोंसल्याचा पराभव करतो १८३; त्यास माळव्याची सनद मिळते १८३; तो सातान्यास येतो व तेथील वर्तमानें १८४, १८५; तो माळव्यांत जातो १९०; तो परत दक्षिणेंत येतो १९१; तो बुंदेलखंडच्या राजांशीं सख्य करतो १९१, १९२; तो शेतकीस उत्तेजन देतो १९२; त्यास सातान्यास हजर असणें जरूर पडतें १९३; त्याच्यावर आलेला प्रसंग १९४, १९५; तो रामराजास आणण्याकरतां पानगांवीं कारकून पाठवितो १९६; शाहूमहाराजांच्या मृत्यूनंतर सातारा शहरचा तो बंदोबस्त करतो व जगजीवनराव प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांस

कैद करतो १९९; तो कुवरजी शिरके यास सकवारवाईकडे पाठवितो त्याची हकीकत १९९, २००.

बाळाजी विश्वनाथ, -५१; त्यास जमावंदीचा अधिकार मिळतो ५३; त्याचें चंद्रसेनाशीं भांडण ५९, ६०, ६१; तो दमाजी थोरातावर स्वारी करतो व तिचा परिणाम ६५; तो कृष्णराव खटावकराचा पराभव करतो ६६; तो कान्होजी आंग्र्यास वश करून घेतो ६७; त्यास पेशवाईचीं वखें मिळतात ६९; तो दमाजी थोराताचा पराभव करून नारो शंकर सचिवाची सुटका करतो ७१; त्यास सचिवाकडून पुरंदरचा किल्ला मिळतो ७२; तो दिल्लीस जातो ८२; तो चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा व शाहूमहाराजांचे कुटुंबाचीं मनुष्यें दिल्लीहून घेऊन येतो ८३; तो वसुलाची शिस्त लावतो ८४, ८५; त्याचा मृत्यु ८६.

बेगमसाहेब, -१६; ती शाहूस आपला पुत्र असें मानते १८; तिचें शाहूवरील प्रेम २८; ती शाहूच्या लग्नाविषयीं औरंगजेबाजवळ गोष्ट काढते ३०; ती शाहूस दक्षिणेंत जाण्यास निरोप देते ३९, ४०.

बंकी गायकवाड, -२०.

भ.

भक्ताजी हुजरे, -२०.

भास्करपंत, -तो बंगाल्यावर स्वारी

करतो १७८; तो बहार प्रांतावर स्वारी करतो १७९, १८०; तो मीर हबीब यास कैद करतो १८०; त्याचा खून १८९.

भोपाळची लढाई, -१४०.

भोसाजी, -१.

म.

मवारीजखान, -१०२.

मल्हारराव होळकर, -१००; त्यास १२ परगण्यांची जहागीर मिळते १०९; तो स्वान्या करीत करीत आंग्र्याचे पलीकडे जातो १२५, १२९, १३३, १४५, १५३.

महंमदशाहा, -तो तक्तनशीन होतो ८२; त्याच्या राज्यांत चाललेली अंदाधुंदी व त्याचा मृत्यु ९२.

महंमदखान बंगण, -तो बुंदेलखंडावर स्वारी करतो व त्याचा पराभव १२१.

महकूबसिंग, -७९.

महादाजीपंत पुरंदरे, -बाळाजी बाजीरावास ऋणमुक्त करतो १७०.

महादजी नाईक पानसंबळ, -१४, २१.

मानसिंग मोरे, -७१; त्यास सेनापतिपदावरून दूर करतात ७९.

मानाजी आंग्रे, -१२४; तो येसाजीस कैद करतो १२५; तो शाहूमहाराजांस खंडणी देण्याचा करार करतो १३६, १३७.

मालोजी भोंसले, -१; त्याला निजामशाहींत नोकरी मिळते २; पुत्रप्राप्तीकरतां त्याचे प्रयत्न २; त्याचा मृत्यु ३.

मीर हवीब,-१७१; तो कटक प्रांता-
वर हल्ला करण्यास भास्करपंतास
सांगतो १७८; तो भास्करपंतास
२५ लाखांची लूट आणून देतो
१८१.

मीर जुमला,-७५,७७.

मूर्तिजा निजामशाहा,-२.

मोअजीम,-३७.

मोमीनखान,-४०

मोरोपंत पिंगळे,-७,८.

मोरोपंत सबनीस,-१७, २७, ३९,
४१, ४४.

य.

यमाजी शिवदेव,-१९६, १९९.

याकुबखान शेख,-१२६; तो शिद्दी
रहमान याचा पक्ष उचलतो व
शाहूमहाराजांजवळ मदत मा-
गतो १२७, १२८.

येसाजी आंग्रे,-१२४; तो पेशव्या-
कडे पळून व कांहीं नेमणूक ठरवून
घेऊन रेवदंज्यास राहतो १२५.

येसूबाई-शाहूमहाराजांची मातुश्री,-८;
मोंगलांचे अटकेंत गेल्यावर तिच्या
मनाची स्थिति १७; ती राजारामास
पत्र पाठविते २०; औरंगजेबानें
शाहूस पत्नीसह भेटीस बोलाविलें
त्या वेळीं तिनें केलेली युक्ति ३०.

येसूबाई-नारो शंकर सचिवाची मातु-
श्री,-ती बाळजी विश्वनाथास कृ-
तज्ञतापूर्वक पुरंदरचा किल्ला देते ७२.

र.

रघूजी भोंसले,-आपली सत्ता पूर्वेकडे
विस्तृत करतो १४६; त्याची क-

र्नाटकावर स्वारी १७३-१७५; तो
बंगाल्यांत जातो १८२; तो भा-
स्करपंतास पुनः बंगाल्यांत पाठ-
वितो १८९; तो ओढ्या प्रांतावर
स्वारी करतो १९०; तो वन्हा-
डांत परत येतो १९०.

राजसवाई,-१४.

राजा गिरधर,-१२०.

राजाराम,-६; त्याला गादीवर बस-
विण्याविषयीं सोयरावाईचा प्र-
यत्न ७; त्यास संभाजी कैद करतो
८; तो संभाजीच्यामार्गे मराठी रा-
ज्याचा कारभार पाहूं लागतो १४;
तो जिंजीस जातो व आपले अष्ट-
प्रधान नेमतो १९; तो शाहूकडील
वर्तमान कळण्याकरतां गुप्त हेर
ठेवितो २०; तो संताजी व ध-
नाजी यांस महाराष्ट्रांत पाठवितो
२१; तो सातारा एथें आपली गादी
स्थापितो २३; तो औरंगजेबाच्या
छावणीवर छापा घालतो २४,२५;
त्याचा मृत्यु व त्याचा स्वभाव २७.

राणोजी शिंदे,-१००; त्यास १२ प-
रगण्यांची जहागीर मिळते १०९;
तो पोर्तुगीज लोकांचे किल्ले
घेतो १४५.

रामचंद्रपंत भानू,-६९.

रामचंद्रपंत भुतकर,-१४,२१,२२;
३२,५६.

रुस्तुमराव जाधव,-३०.

रंभाजी निंवाळकर,-६२,६३.

ल.

लखुजी जाधव,-२.

व.

वसईचा वेढा,-१५१-१५४.

विरुवाई,-३१ (टीप) ३९,५३,१९३.

विसाजीपंत लेले,-१३७.

व्यंकोजी,-४.

श.

शाहा सरिफजी,-२.

शाहाजी,-त्याचा जन्म २; तो नि-
जामशाहींत नोकरी धरतो ३; तो
अदिलशाहींत नोकरी धरतो,
त्यास जहागीर मिळते व आपल्या
पुण्याच्या जहागिरीचें काम दा-
दाजी कौडदेव यास तो सांगतो ४;
त्याचा मृत्यु ६.

शिद्दी अवदल्ला,-१२७.

शिद्दी याकूत,-१२५; तो श्रीपतरा-
वाचा पराभव करतो १२६; त्याचा
मृत्यु १२७.

शिद्दी रहमान,-१२७.

शिवाजी महाराज,-त्यांचा जन्म ४;
त्यांचें शिक्षण, त्यांचा हूड स्वभाव,
व मावळी लोकांशीं त्यांचा स्नेह ५;
त्यांस दादाजी कौडदेव याचा उ-
पदेश, ते तोरणा किल्ला घेतात,
त्यांच्या कारकीर्दीचा संक्षिप्त गो-
षवारा व त्यांचा मृत्यु ६.

शिवाजी ऊर्फ शाहूमहाराज,-जन्म
८; शिक्षण १५; ते मोंगलांचे कैदेत
पडतात १६; त्यांचें शाहू हें नांव
पडण्याचें कारण १८; राजारामाचे

मृत्युमुळें त्यांच्या मनावर घडलेला
परिणाम २८; ते रामचंद्रपंत अ-
माल्य यास पत्र पाठवितात २९;
त्यांचीं मोंगलांचे छावणींत दोन
लग्नें होतात ३०; त्यांचें द-
क्षिणेंत आगमन ४१; ते गोदा-
वरी उतरून अलीकडे येतात ४२;
ते धनाजी जाधवास आपले पक्षा-
कडे ओढून घेतात ४६; ते चंदन-
वंदन एथें येऊन पोहोचतात ४७;
ते सातारचा किल्ला घेतात ४८;
त्यांना राज्याभिषेक होतो ४९;
त्यांची तारावाईवर स्वारी ५२; ते
आपलीं आणखीं दोन लग्नें करतात
५३; अहमदनगर आपली राज-
धानी करण्याचा त्यांचा विचार
५४; ते आपले अष्टप्रधान नेमितात
५५; ते सातारा शहराची सुधारणा
करतात ५५; ते थोरात, आंग्रे
व खटावकर यांवर बाळजी वि-
श्वनाथास पाठवितात ६५,६६,६७;
ते बाळजी विश्वनाथास आपला
पेशवा नेमितात ६९; त्यांस दि-
ल्लीच्या बादशाहाकडून १० हजार
स्वारांची सरदारी मिळते ७५; ते
मानसिंग मोरे यास कमी करून
खंडेराव दाभाडे यास आपला से-
नापति नेमितात ७९; त्यांचा हु-
सेनअल्लीशीं तह ८०,८१; ते हुसेन-
अल्लीच्या मदतीस आपली फौज
पाठवितात ८१; ते बाजीरावास
पेशवाईचीं वखें देतात ८९; त्यांचा
बाजीरावास उपदेश ९०; त्यांचें

बाजीरावाशीं उत्तेजनदायक भाषण ९९; ते कोल्हापुरच्या संभाजीशीं तहाचें बोलणें लावतात ११०; ते तारावाई व राजसवाई यांस सातारच्या किल्ल्यावर ठेवितात व संभाजीशीं तह करतात १११; ते संभाजीकडून उदाजी चव्हाणाची वडगांवची गढी जमीनदोस्त करवितात ११२; ते दाभाडे व पेशवे यांचा सलोखा करून देतात ११७, ११८; ते कान्होजी भोंसल्यास कमी करून रघूजी भोंसल्यास सेनासाहेबसुभा नेमितात व त्यास चव्हाडची सुभेदारी देतात १२३; ते याकुबखानाचे मदतीस श्रीपतराव प्रतिनिधीस पाठवितात १२६; कोंकणांत गडबड झाल्यामुळें ते बाजीरावास उत्तरहिंदुस्थानांतून परत बोलावितात १३६; ते बाळाजी बाजीरावास मानाजी आंग्र्याचे मदतीस कोंकणांत पाठवितात १६१, त्यांचा बाळाजी बाजीरावास उपदेश १६९; ते बाळाजी बाजीरावास कोंकणांत जिंकलेल्या मुलखाची जहागीर देतात १७८; ते रघूजी भोंसले व बाळाजी बाजीराव यांच्यामध्ये तह ठरवून देतात १८६; ते कोंकणांत हबशीवर जिवाजी खंडेराव यास पाठवितात, १८७; ते सदाशिवराव भाऊस बाळाजी बाजीरावाच्या हाताखालीं

दुय्यम नेमितात १९१; त्यांस पुत्रवियोगामुळें दुःख होतें १९३; सगुणावाईचे मृत्युमुळें त्यांना श्रम होतो व ते वनवासवाडीस जाऊन राहतात १९४; आपल्या पाठीमागें राज्य कसें चालवावें याविषयीं त्यांची आज्ञा १९५; आपल्यामागें रामराजास दत्तक घेऊन राज्य चालवावें झणून ते आपल्या प्रधानमंडळास आज्ञा करतात १९६; ते राज्याच्या पुढील व्यवस्थेच्या संबंदानें बाळाजी बाजीरावास एक स्वदस्तूरची यादी करून देतात १९७; फौज गोळा करण्याचा हा समय आहे असें ते बाळाजी बाजीरावास सांगतात १९८; अंतकालीं त्यांनीं आपल्या प्रधानमंडळास केलेला उपदेश व त्यांचा मृत्यु १९९; त्यांच्या कारकीर्दीचें संक्षिप्त वर्णन, त्यांचीं औदार्याचीं कृत्यें व त्यांच्या आंगचे नैसर्गिक गुण २०१-२१६.

शिवाजी-तारावाईचा पुत्र, -२९; त्याचा मृत्यु ५५.

शेखमिरा, -४७, ४८, ५२.

शंकराजी नारायण, -तो मोंगलांपासून रायगड घेतो २२; तो जलसमाध घेतो ५४.

शंकराजी मल्हार, -८०.

श्रीपतराव प्रतिनिधि, -६६; तो बाजीरावाचा द्वेष करतो ९६; बाजीरावास उत्तरहिंदुस्थानांत जा-

प्याची आज्ञा देऊं नये ह्मणून तो शाहूमहाराजांस सांगतो ९७; त्याचा निजामउल्मुल्काशीं व्यवहार १०३; तो कोल्हापुरच्या संभाजीचा पराभव करतो १११; तो याकुवखानाशीं गुप्त तह करतो १२६; तो रायगडचा किल्ला घेतो १२८.

स.

सकवारबाई, -५३; तिचा स्वभाव १९३; शाहूमहाराजांनीं आपल्यामागे राज्य कसें चालवावे याविषयीं केलेली व्यवस्था तिला आवडत नाही १९५; रामराजास दत्तक घेण्याचा प्रकार तिला आवडत नाही व ती बाळाजी बाजीरावाचा द्वेष करते १९६; ती आपल्या पक्षास कांहीं मंडळी सामील करून घेते, त्या लोकांकडून सातारचा वंदोदस्त करते व शाहूमहाराजांची व बाळाजीच्या तर्फेच्या मंडळीची गांठ पडूं देत नाही १९७; ती महाराजांस सातान्यास परत घेऊन येते १९७; बाळाजी बाजीराव व गोविंदराव चिटणीस यांचे खून करण्याचा तिचा विचार १९८; ती आपला सर्व बेत महाराजांस कळविते व ताराबाईस कैद करण्याकरतां अंताजी शिवदेव यास पाठविते १९८; ती कोल्हापुरच्या संभाजीस आपल्या मदतीस बोलाविते १९९; तिचा सहगमन करण्याचा

विचार व ती माहुलीस महाराजां-वरोबर सती जाते २००.

सखोजी आंग्रे, -१२४; त्याचा मृत्यु १२५.

सगुणाबाई, -५३; तिचा स्वभाव, ती क्षयाच्या भावनेनें आजारी पडते व तिचा मृत्यु १९३, १९४.

सदाशिव चिमणाजी, -त्याची कर्नाटकावर स्वारी १९१.

सय्यद बंधू, -त्यांची शिरजोर वर्तणूक ७५; त्यांच्या विरुद्ध फिरकशि-यरचे कारस्थान ७६; ते फिरकशि-यर यास ठार मारतात व एका-मागून एक असे दोन बादशाहा दिल्लीच्या तक्तावर बसवितात ८२.

सयाजी भोंसले, -४२.

सरबुलंदखान, -तो दिल्लीच्या दरवारीं मदतीकरतां पत्र लिहितो १०९; तो बाजीरावाशीं तह करतो ११०;

सरिफजी, -२. [११९.

सर्जेराव घाटगे, -६२.

सादतखान, -१३३, १३४, १३५, १३६, १४६, १५०.

सावित्रीबाई, -३०.

सिधोजी गुजर, -२१.

सोयराबाई, -राजारामास गादीवर बसविण्याविषयीं तिची खटपट ७; तिला संभाजी ठार मारतो ८.

संताजी घोरपडे, -१४, २१; तो व धनाजी मोंगलांची दुर्दशा करतात २२; तो मोंगलांवर हल्ला करतो.

संताजी भोंसले, -८२, २३; त्यास

राजाराम घालवून देतो २७.
संभाजी (शाहाजीचा ज्येष्ठ पुत्र),-४.
संभाजी-शिवाजी महाराजांचा ज्येष्ठ
पुत्र,-६; तो पन्हाळा एथें कैदेंत अ-
सतां मराठे सरदार त्यास अनुकूल हो
ऊन तो रायगडास गादीवर वसतो
७; तो जुने कारभारी काढून टाकून
कलुशास आपला मुख्यप्रधान ने-
मितो ८; त्याच्या बेहोष वर्तणुकी-
मुळें मराठी राज्याची झालेली शो-
चनीय स्थिति ९; त्याला तकरीब-
खान कैद करतो १०; औरंगजेब
त्याचा तुळापूर एथें शिरच्छेद क-
रतो ११; त्याचा स्वभाव १२.

संभाजी-राजारामाचा कनिष्ठ पुत्र,
ताराबाई त्यास कैदेंत टाकिते ३०;
तो कोल्हापुरच्या गादीवर वसतो
५६; त्याचा श्रीपतराव प्रतिनिधि
पराभव करतो व तो शाहूमहा-
राजांशीं तह करतो १११; तो
सकवारबाईस साह्य करण्याकरतां
फौज घेऊन निघतो परंतु त्याच्या
कारभान्याच्या सांगण्यावरून तो
परत कोल्हापुरास जातो १९९.

संभाजी आंग्रे,-१२४; तो मानाजी

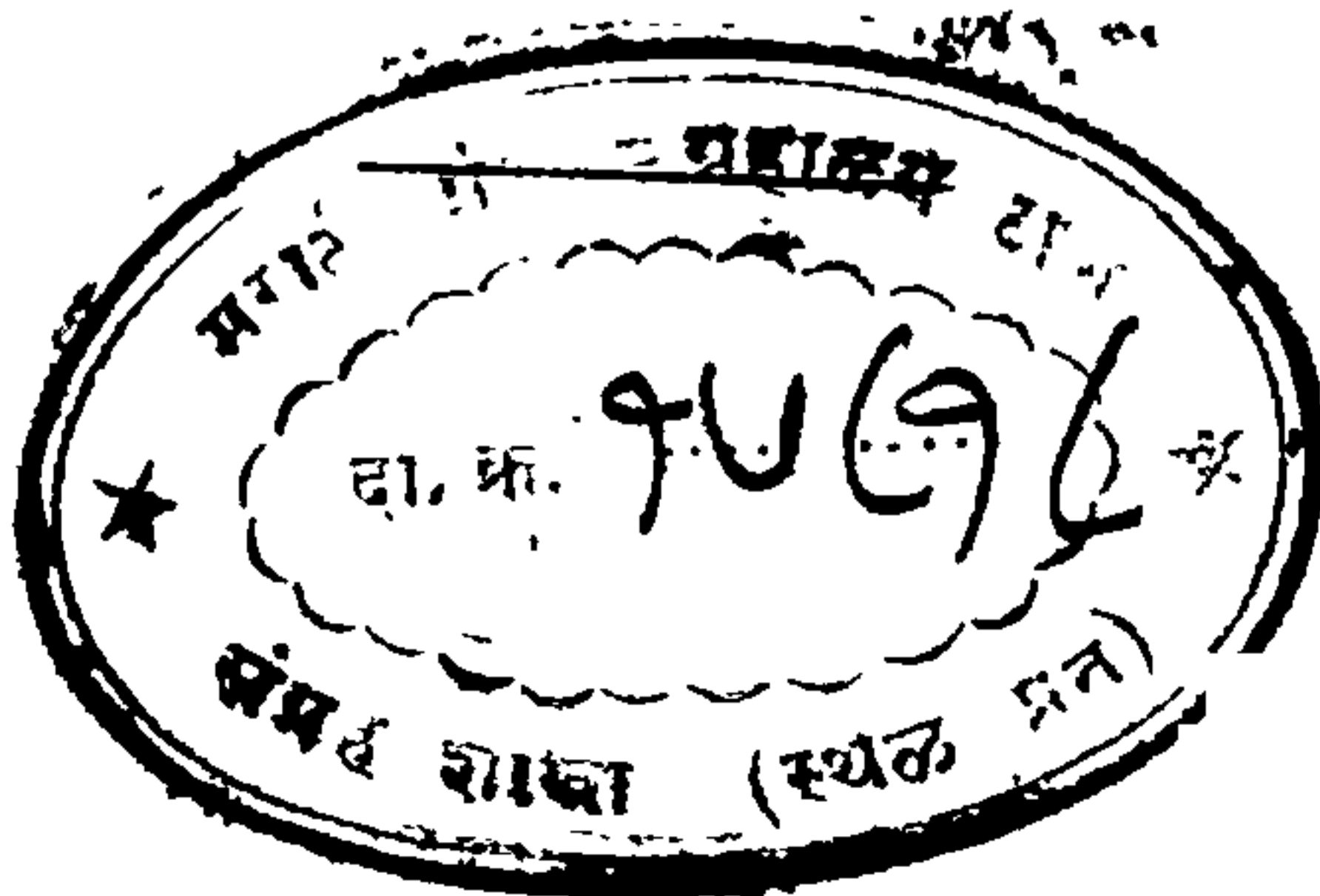
व येसाजी आंग्रे यांस कुलाव्यास
पाठवितो १२५; तो पोर्तुगीज लो-
कांचे मदतीनें मानाजीवरोवर ल-
ढाई सुरू करतो १३६; तो पुनः
मानाजीवरोवर लढाई सुरू क-
रतो १६१.

ह.

हुसेनअल्ली,-५८; फिरकूशियर त्यास
आपला सेनापति नेमतो ५९; तो
मारवाडच्या अजितसिंगावर स्वारी
करतो ७६; तो दक्षिणच्या सुभे-
दारीवर येतो ७७; तो शाहूम-
हाराजांशीं तह करतो ८०,८१;
तो निजामउल्मुल्कावर चाल क-
रून येतो ९३; त्याचा मीर हैदर
खून करतो ९४.

हेवतराव निंवाळकर,-२४, ४२;
तो चंद्रसेन जाधवाचा पराभव क-
रतो ६१; त्याचा शाहूमहारा-
जांशीं बेवनाव ७२; त्याचा मृत्यु
७४.

हंबीरराव मोहिते,-७.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१०	२ (टीप.)	गावें	गोवें
११	२१	डोळ	डोळे
१५	१८	नाहा	नाहीं
१६	४ (टीप.)	ह्याजवर	ह्याजवर
१७	१६	जंजिन्याचा	जंजिन्याच्या
४७	१७	बाईकर	बाईकर
६०	२०, २५	पिराजी	पिलाजी
६२	९	हजारांची	लाखांची
११४	२३	कुवरबहादर	कुरबहादर
११६	२१	”	”
११८	१	यांस	यास
११८	२५	मुळपासून	मूळपासून
१२७	१४	(दफन	दफन (
१७८	२०	रघूजीची	भास्करपंताची

ह्या पुस्तकाविषयी दक्षिणाप्रार्झ कमिटीच्या सभासदांचे अभिप्राय.

“* * * ह्या ग्रंथाची भाषा सरळ असून सुबोध आहे. एकंदरीने ग्रंथ फार चांगला साधला आहे. ह्या चरित्राच्या संबधाने ज्या ज्या ग्रंथांतून माहिती मिळणे शक्य होते अशा सर्व मुख्य मुख्य ग्रंथांतून ग्रंथकर्त्याने माहिती मिळविली आहे; तसेच त्या माहितीचा आपण कसा उपयोग करून घ्यावा हे ग्रंथकार चांगले जाणत आहे. महत्त्वाची अशी कोणतीच गोष्ट ह्या चरित्रांतून सुटली नाही व क्षुल्लक अशा कोणत्याच गोष्टीस वर्चस्व दिलेले नाही. सारांश, ग्रंथकाराने हा ग्रंथ फार उत्कृष्ट रीतीने लिहिला आहे. * * *”

(सही) बाजी नारायण नाबर,

अ० सेक्रेटरी, द० प्रा० कमिटी.

“* * * ह्या ग्रंथाच्या संबधाने आमचा असा अभिप्राय आहे कीं, एकंदरीने ह्या ग्रंथकाराने छत्रपति शाहूमहाराज यांचे चरित्रांतील गोष्टी जशाच्या तशा लिहिल्या असून हे चरित्र मोठे बोधपर झालेले आहे. ग्रंथकाराचा मनः-पूर्वक उद्योग, व ग्रंथनिरीक्षण करून त्याचा कसा उपयोग करून घ्यावा ह्या संबधाने त्याची योजनाशक्ति, ही ह्या ग्रंथावरून स्पष्टपणे व्यक्त होत आहेत. ग्रंथाची भाषा प्रौढ असून ग्रंथकाराने ऐतिहासिक गोष्टींचे यथायोग्य क्रमाने जे वर्णन केले आहे ते फार चांगले साधले आहे. * * *”

(सही) गोपाळ गणेश आगरकर.

“हा ग्रंथ हातांत घेतांच, तो फार काळजीपूर्वक लिहिला असून आंतील गोष्टी फार उत्कृष्ट रीतीने वर्णन केल्या आहेत हे स्पष्ट दिसून येते. * * * * ग्रंथाची भाषासरणी व त्याचा विषयानुक्रम ही फार चांगली साधली असून एकंदर ग्रंथ सरळ व स्पष्ट रीतीने लिहिला आहे. निरनिराळ्या ग्रंथांचा या पुस्तकास जो आधार घेतला आहे त्यावरून ग्रंथकाराने हे काम मोठ्या काळजीने व शहाणपणाने केले आहे असे स्पष्ट दिसून येते. * * *”

(सही) गोपाळराव हरि देशमुख.

“ह्या पुस्तकासंबंधानें कमिटीचे सेक्रेटरी, प्रो० आगरकर व रावबहादूर देश-
मुख यांप्रमाणेंच माझे मत आहे. * * *”

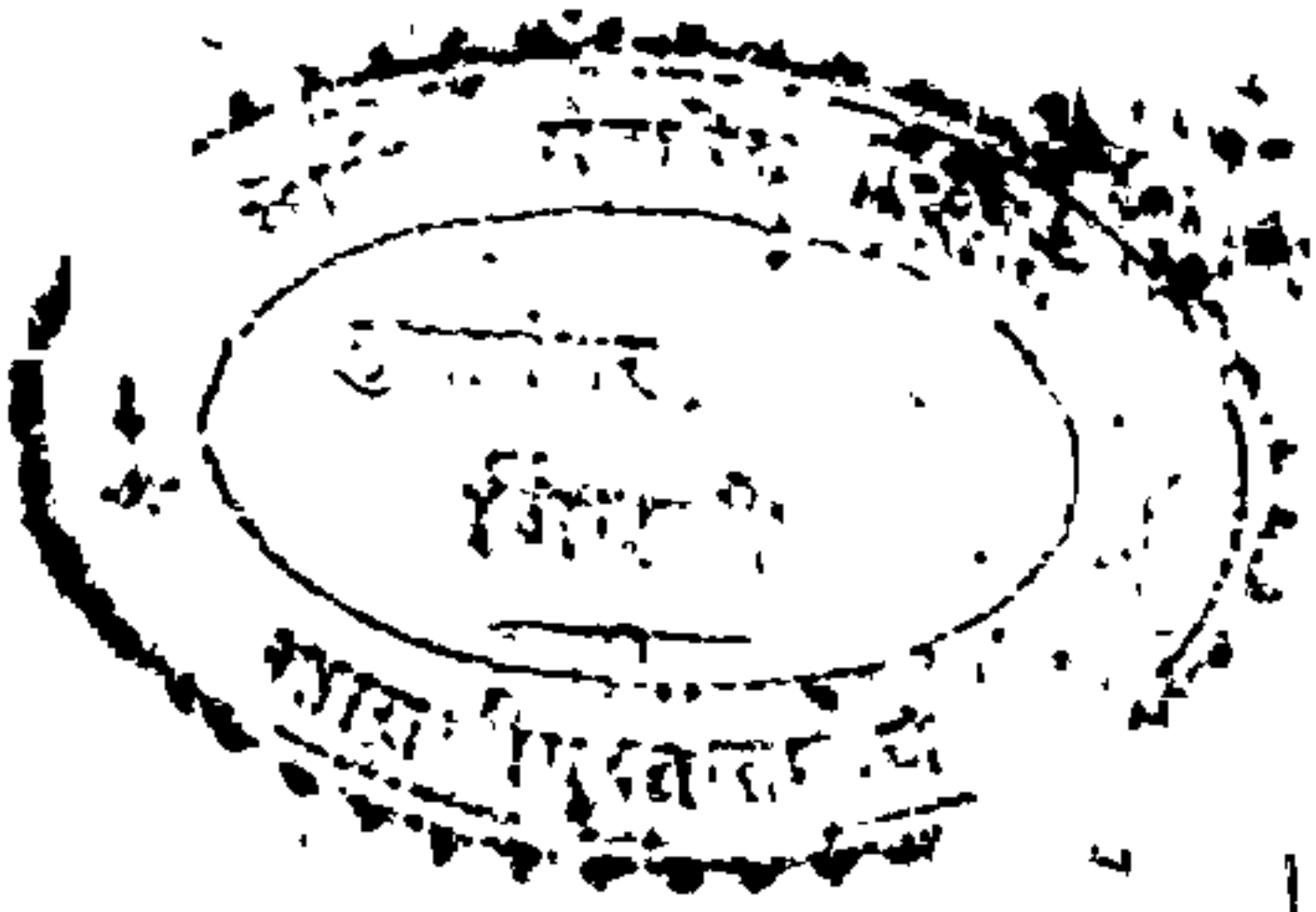
(सही) महादेव गोविंद रानडे.

“* * * एकंदर गोष्टींचा विचार करतां ह्या ग्रंथाची रचना ग्रंथकारास
फार उत्कृष्ट तऱ्हेनें साधली आहे. * * *”

(सही) नारायणभाई दांडेकर.

“ह्या पुस्तकाचीं फक्त १०० पत्रें मीं वाचलीं; व तीं वाचीत असतां माझ्या
मनाला संतोष वाटला. * * * पुस्तक फार चांगल्या रीतीनें लिहिलेले आहे
यांत संशय नाही. ग्रंथकारास पहिलें २०० रुपयांचें बक्षीस द्यावें व प्रो०
आगरकर यांनीं केलेल्या सूचना ग्रंथ प्रसिद्ध करतेवेळीं अमलांत आणल्यास
ग्रंथकारास १०० रुपयांचें जास्त बक्षीस द्यावें. * * *”

(सही) रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर,
प्रेसिडेंट.

REFBK-0017818